آڪٽوبر،
نومبر ۽
ڊسمبر
1978ع

Gul Hayat Institute

اوسر (وکاس Evolution) چترکار: بنگي

Gul Hayat Institute

28- آڪٽوبر 1961ع تي سنڌي ادبي بورڊ جي هڪ ميٽنگ: ٿڌهوڪي ڪمشنر حيدرآباد ڊويزن ۽ بورڊ جي چيئرمين مرحوم نيازاحمد ان جي صدارت ڪئي. فوٽو ۾ سامهون: ٿڌهوڪو سيڪريٽري سيد شاهہ محمد شاهہ ۽ ميمبر سيد ميران محمد شاهہ، مخدوم محمد زمان طالب المولى، عبدالغفور پرڳڙي...

مهراڻ

ٽماهي

سنڌي ادبي بورڊ جو علمي ۽ ادبي دستاويز.

جلد 27] [نمبر 4

آڪٽوبر، نومبر ۽ ڊسمبر

1978ع

•

ايڊيٽر: امداد حسيني

مئنيجنگ ايڊيٽر: ظفر حسن

اسسٽنٽ ايڊيٽر: پرڀو "ناشاد"

Gul Hayat Institute

سنڌي ادبي بورڊ

سنڌ يونيورسٽي نيو ڪئمپس، ڄامشورو سنڌ.

پوسٽ باڪس نمبر 12، حيدرآباد سنڌ.

قيمت في پرچو 00-6 رپيا　　ساليانو چندو 00-20 رپيا

سٽاءُ

● سوچ - لوچ — امداد حسيني: ● لطيفي لاٽ: ● فن - فنڪار:

[1] شاعري

مخدوم محمد زمان طالب المولي: 9; سليم ڳاڙهوي: 11; محمد ابراهيم 'داغ' لڪڙائي: 13;
عبدالرحمان منگيو: 14; استاد بخاري: 15; نثار بزمي: 16; احمد خان آصف، واجد، فيض الله:
17; غلام حسين رنگريز، حيات جتوئي، ساز ملاڪاتياري، مسڪين راشدي: 18; بشير احمد شاد:
19; مظهر جلباڻي: 20; سارنگ، مير محمد پيرزادو: 21; راهي چنا، پيارعلي پريمي، اشرف آصف:
22; اڪبر سومرو، شاد عباسي، درگاهي ديوانو: 23; ج. ع. منگهاڻي، ولي رام ولڀ: 24;
سرڪش سنڌي، اياز گل: 25; زينت بروهي، شهناز ميمڻ، شاني: 26; مختيار ملڪ، رسول بخش
قريشي: 27; راشد سورائي، تاج جويو: 28; سروپ چندر شاد: 29; انور پيرزادو: 31;
تنوير عباسي: 32; آثار آرائين، ماڻيڪو اوٺو: 34; ناگپال: 35; زبيده ميتلو، ڪيلاش: 36;
سلڪ آڪاڻي، ادل سومرو: 37; نورالهدي شاهه: 38; امداد حسيني: 39; سحر امداد: 42;
نصير مرزا: 49; مهر پروين: 54; شفيع چانڊيو: 62; امين ٽيپو، مصري: 85; بلقيس عارباڻي:
88; اطهر قريشي، نظام الدين زائر، ذوالفقار سيال، آزاد جتوئي: 105.

[2] ڪهاڻيون/ناٽڪ/ڳالهه ٻولهه/خاڪو

علي بابا — سؤ رپيا نوٽ ماڻهو: 43; روپوش — حليم بروهي: 47; شوڪت حسين شورو —
چتيءَ جيترو آسمان: 50; طارق عالم — پيلو ڏند: 55; ولي رام ولڀ — فوڪس کان ٻاهر
زندگي: 63; مدد علي سنڌي — دل الدر درياو: 67; حبيب الله مرزا — پراڻو ڪوٽ: 76;
سانول — مهراڻ: 80; سحر امداد — ناسور: 86. ● اياز عالم ابڙو — ذات جي ڏيهه ۾ (ناٽڪ):
89; درياهه جو پٽ (ڳالهه ٻولهه) — امداد حسيني: 100; ستر جهمڙيا (خاڪو) — امداد حسيني: 102.

[3] ترجمو

شاهه حسين جون ڪافيون — امداد حسيني: 106; امن جي آس ۾ — ولي رام ولڀ: 107.

[4] مقالا/مضمون

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ — قاضي قادن جا بيت نئين تحقيق جي روشني ۾: 112; ڊاڪٽر
عبدالڪريم سنديلو — قاضي قادن: 149; تنوير عباسي — قاضي قادن جو ڪلام: 156; ● دوست
ڏيپلائي: ٿاريلا ۽ ٿر: 163. ● آديسي آئي وبا: 169; سڄاڻ: 171.

[5] اڀياس/تبصرا

قاضي خادم — سچ تريءَ هيٺان: 173; سليم احمد — پاتال ۾ بغاوت: 176; سائڪ — ٽڪل
جڏين جو موت: 179; عبدالرحمان قريشي — ڳالهيون من اندر جون: 181; ناگپال — ساٿي: 182.
● فورم: 187; ● پڙهندڙن وٽان: 188.

[ٽائيٽل ڊزائين ۽ اندريون چتر: پُنگي. بئڪ ٽائيٽل: قيس ابڙو]

Gul Hayat Institute

سوچ-لوچ

موج پريو مهراڻ

مَلاحيظو مَهراڻَ جو، مُور مِ لاهِ مَناءِ،
سامُونڊِ ي! سنڀال ڪجِ! سَمهن آيءِ ساءِ،
جاڳي جَرَ مَٿاءِ، تاري وانءُ ترازَ ڪجِ.

78 جو هي چوٿون ۽ پڇاڙڪو پرچو جڏهن پڙهندڙن جي اکين آڏو هوندو، تڏهن 78 جو سورج ڪڏهوڪو اُلهي چڪو هوندو — ۽ 31 ڊسمبر 78 جي رات جي ڪُڪ مان 79 جو سونَ ورن سورج جنم به وٺي چڪو هوندو — 78 جي آن پڇاڙڪي رات، 12 وڳي، جڏهن گهڙيال جا ڪانٽا ٺيڪ هڪبئي مٿان هئا، تڏهن رکو هڪ لحظي لاءِ، پنهنجي اندر ۾ جهاتي به پاتيسين؟ اهو به ڪو ويچاريوسين، ته گذريل سال اسان جي پلئه ۾ ڇا پائي ويو؟ ٻوليءَ، ادب ۽ فن متعلق اسان جي هٿ ڪهڙيون اهم رٿائون هيون؟ ۽ الهن تي ڪيتريقدر عمل ٿي سگهيو؟ ڪلا-کيتر جي مختلف ڏسن: ساهت، سنگيت ۽ چترڪاريءَ ۾ اسان جي وِک ڪيترو اڳتي وڌي؟ زنده قومون ته پل پل جو حساب رکنديون آهن.

جڏهن ماضي، مستقبل کي جنم ڏيئي اسان جي هٿن مان ناتر واري گوهي ڏيئي کسڪي رهيو هو، تڏهن مومل جهڙي ماڳ ڏانهن ويندڙ مارڳ تي ڪيڏي آتساهه سان پير ڏريوسين؟ سياڻ جي آجيان لاءِ اکين ۾ ڪهڙا آمنگ ڪٺي جاڳندا رهياسين؟ يا ماڳهين ايندڙ خطرن کان بي خبر رَليي تاڻيو سُتا رهياسين؟

پيڙ ياتا! پيئي، تو لئه ڦٻڪيُون ڳالهڙيُون،
سَچيُون راتيون سُمهين، پَرُ سُڪاڻ ڏيئي،
صُباح سيپيئي، پارُ پُڄنده خبرون.

پر اسان وٽ ڳالهيون ڦبڪيون رهيون آهن. پڇاڙو ته اري رهيو؛ پر ڪنهن به فرد/اداري جي ڪارڪردگيءَ بابت ڪجهه به ڪڇڻ جي معنيٰ آهي ته اُنهيءَ لاءِ وير پرائڻ: ”سچ چئو ۽ وير پرايو!“ جڏهن ته اسان جي چوڌاري ”الڳ ڪنڌي“ واري ڪار آهي.

مصلحتون آهن؛ ذاتي وٽ/اٺوٽ ئي پرک جو معيار وڃي رهيو آهي؛ گروهه بنديون آهن؛ ذاتي مفاد آهن. ادب ۾ وڏيرن کي لوڙهي اسين ڀانءِ ادبي وڏيرا بڻجي ويهي رهيا آهيون. اِن صورتحال ۾ ڪنهن به ڏُر وٺان اهڙا دعويٰ، ته سنڌيءَ ۾ اعليٰ ادب سرجي رهيو آهي، صحيح ڪيئن؟ هتي سوال اهو ٿو پيدا ٿئي، ته اُنهن صحيح ڇو ڪيئن؟

سنڌي ٻولي پاڪستان جي هڪ قديم ۽ شاهوڪار ٻولي آهي ۽ پاڪستاني ٻولين جي گلدستي ۾ سهڻي ۽ تازي گل جيان آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ لطيف جهڙو شاعر آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ لوڪ ادب جو ذخيرو، دنيا جي مڙني ٻولين کان وڌيڪ آهي. سنڌي ٻوليءَ ۾ مختلف موضوعن تي ڇپيل، مواد توڙي پيشڪش جي لحاظ کان، اعليٰ ڪتاب موجود آهن. لئين دَوُر جي تقاضائن موجب سنڌي ٻولي هڪ اهم ۽ زبردست ڪردار ادا ڪري سگهي ٿي — ان هوندي به سنڌي ٻولي اڃا اهو اوچو پد نه ماڻي سگهي آهي، جنهنجي هوءَ حقدار آهي!

صفائيءَ ۾ اسان وٽ هڪ جملو گهڙيو تهيو رکيو آهي: ”وسيلا محدود آهن“- پر ڳالهه رڳو محدود وسيلن جي ئي ناهي. ڳالهه انهن جي صحيح استعمال جي آهي. ٽي. وي جو ئي مثال وٺو. اڄ به گهٽ ڪني ٿي وڃي ته: ’ٽي. وي تي سنڌي پروگرام جو وقت وڌايو وڃي‘. اها به هڪ جائز گهُر آهي؛ پر ڪڏهن ڪڏهن سنڌي پروگرامن جي معيار سڌارڻ جي گهُر به ڪرڻ جڳائي.

ظاهر آهي ته اها هڪ گنڀير صورتحال آهي ۽ سنڌي ٻوليءَ، ادب ۽ آرٽ جي کڻڪرن لاءِ ڳڻتيءَ جوڳي ڳالهه آهي. ان جي تدارڪ لاءِ ضروري آهي، ته سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب سان واڳيل سمورن مسئلن تي کُلي ڳالهايو وڃي. ٻيهڪ جي نشانين کان وٺي لفظ کي معنيٰ ڏيڻ تائين — صورتخطيءَ کان وٺي اديب جي اقتصادي حالت تائين -! سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب کي درپيش مسئلن جي حل لاءِ ڪنهن نه ڪنهن ڏينهن ته اُئين ڪرڻو ئي پوندو- پوءِ ڇو نه اڄ ئي ٻلڪ هاڻ ئي اُئين ڪجي؛ پر اهو سڀ سچائيءَ ۽ ايمانداريءَ سان ٿيڻ گهرجي.

دراصل ڪنهن به مسئلي جو بنيادي حل اهو ئي هوندو آهي ته: اسين پنهنجو پاڻ کي سچ چئي ڏيڻ جو ساهس ڌاريون. اسان ادب کي ڏنو ڇاهي؟ اڳاڙيو ڇاهي؟ الهن سوالن جي جوابن لهڻ کان پوءِ ئي اسان ۾ سچ ٻڌڻ جي همت پيدا ٿيندي- ۽ ادب ۾ اها هڪ نئين روايت ٿيندي.

هتي جيڪڏهن توهان اهو پڇو ته: ”ان سموري عرصي ۾ سواءِ دير جي روايت کي قائم رکڻ جي خود مهراڻ جي ڪهڙي ڪارڪردگي رهي آهي؟“ ته ان جو جواب ڏاڍو سولو- پر چوڻ لائق ناهي. ان دير جي ڪارڻن جو وستار ٽڪائيندڙ، وقت ۽ ٻني جو زيان ئي ٿيندو، ادارو ان دير کي ختم ڪرڻ جي ڪوشش ۾ آهي.

ان سموري عرصي ۾ مهراڻ کي ليج علمي ۽ ادبي دستاويز بڻائڻ جي جاکوڙ ٿي ڪئي الم. لکندڙ ۽ پڙهندڙ ان جاکوڙ ۾ سون سان هڪ ئي پاڃاريءَ ۾ جوٽيل آهن، ان

عرصي ۾ مون تہ اهڙي چاتو آهي، تہ ڇڙوڇڙ پڙهندڙ حلقو ڪنو ڪرڻ ايڏو ڪو ڪٺن ڪم ناهي. **اداري** پاران ٻهرين ٽماهيءَ ۾ هلايل خريداري مهم جي ڪاميابي ان جي ساک آهي. پڙهندڙ جو تہ ڇڙو ڏيان ڇڪائڻو آهي. آن ٻوليءَ جي ڳالهائيندڙن کي رڳو سندن فرض جي يادگيري ڏيارڻي آهي.

ان سطح تي بہ پڙهندڙ جي اهميت مون وٽ لکندڙ کان وڌيڪ آهي. هڪ ڏاڍ لکندڙ جي پيٽ ۾، اهو سڄاڻ پڙهندڙ ئي آهي، جيڪو ڪنهن بہ تخليق جي وجود ۾ اچڻ، آن جي صحيح مُلھہ ڪٿ ڪري سگهي ٿو. ۽ اها هڪ حقيقت آهي تہ ويجهڙائيءَ ۾ اسان وٽ سڄاڻ پڙهندڙ جي پيٽ ۾ ڏاڍ لکندڙ وڌيڪ آيڙيو آهي.

ٿي اڻين ٿو تہ ڪيترائي پڙهندڙ يڪدم لکندڙ بڻجيو وڃن. ۾ قافيا ملائي 'ڏيڙو' يا 'الو ميان' ٽائيپ جي 'وائي' رهڙيو وٺن. ڳهٽا تہ شاعريءَ جي شروعات ئي لٽري نظم سان ٿا ڪن. ان کان پوءِ ٽان سندن 'ڪهاڻي' اچي ٿي ڪڙڪي. انهن ڪاڻ سنڌي ادب جو سڀ کان ٻهريون ۽ آخري مسئلو آهي-"سندن ڇپجڻ"، ٿيون جي ٽالي ۾. همت‌افزائيءَ طور ڇپڻ ادب ۾ ڪا سٺي روايت تہ ڪانهي! پنهنجي لکڻين جو سڀ کان ٻهريون نقاد لکندڙ پاڻ هوندو آهي. جيڪڏهن توهان موضوع، لفظن ۽ صنف سان انصاف ڪري سگهڻ جي سگهہ ساريو ٿا، مطالعي، مشاهدي ۽ تجربي کي اظهارڻ چاهيو ٿا، تہ ان لاءِ ٻوليءَ جي ڳهري ڄاڻ بہ ضروري آهي. جيڪڏهن ڪنهن بہ لفظ کي ٻدل ۽ پڙهيل معنيٰ ۾ ئي ڪم آڻي ٿو، تہ اهو لفظ جي حُرمت کان واقف ڪونهي.

هتي هڪ ڳالهہ اڳواٽ ئي ڪري ڇڏيان، تہ مون کي سڀني لکندڙن لاءِ عزت ۽ عقيدت آهي. پوءِ اهو ڪهڙي بہ مڪتب فڪر جو ڪٿي ڇو نہ هجي (هتي مان گروهہ يا ٽولو لفظ استعمال نٿو ڪريان)! سڀني لکندڙن سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب جي خدمت ڪئي آهي. ڪيترن هنڌن تي انهن سان اختلاف ڪري سگهجي ٿو ۽ اها ادب ۾ هڪ صحتمند علامت آهي ۽ ساڳئي وقت ادب کي متحرڪ رکڻ لاءِ ضروري پڻ آهي، پر سنڌي ادب ۾ سدائين ڌڙاڌڙ اختلاف کي هلايو پئي ويو آهي ۽ اڻين سنڌي ٻوليءَ جي سائنسي ٻنيءَ سان لاڀ وٺڻ بدران آن کي پيليو پئي ويو آهي. ان سموري ڪٿا ۾ ڏک جو ڏيک اهوئي آهي، تہ اهو سڀڪجهہ ڏاڍن سهڻن نعرن ۾ پئي ڪيو ويو آهي. ٿوري ۾ اڻين ڪٿي ڇنجي تہ اسين جنهن ڏار تي ويٺل آهيون، ان کي ئي ڪپي رهيا آهيون.

ڪيترن پڙهندڙن کي ڏارين لفظن جي واهپي تي مٺيان لڳي آهي. مان مڃان ٿو تہ لفظن جي چونڊ جي سڄي جوابداري لکندڙ تي آهي. هن کي پنهنجي اکر اکر سان سچو ۽ ڪرو رهڻ گهرجي. مان اهو بہ مڃان ٿو تہ ڪيترائي ڏاريان لفظ فيشن طور ڪتب آڻدا ويا آهن؛ پر 'لفظ' جي ان واهپي تي ساڳيو اصول 'سنڌي لفظ' تي بہ لاڳو ٿئي ٿو. ڪو بہ لفظ ڏاريون

Gul Hayat Institute

يا پنهنجو، فيشن يا پراڻي طور اجوڳو ۽ هروڀرو ڪتب آندو آهي، ته اصولي طور تي ان جي مخالفت ڪرڻ گهرجي. سٺي لکڻ سان مراد: ٻي معنيٰ نه ٿيڻ، سنڌي اکرن جو ڏيڍ ڪڏهن به نه آهي.

اڄ جڏهن سڀ رسالا ڇپ آهن، تڏهن مهراڻ جون جوابداريون تهائين وڌي ٿيون وڃن. ساڳي ڳالهه لکندڙ ۽ پڙهندڙ سان به لاڳو سمجهڻ گهرجي. انڌي تقليد ۽ ورجاءُ، سهل پسنديءَ جي آکري روايت کي جنم ڏيندي آهي - ۽ ادب لاءِ اهو هڪ اهڙو خطرو آهي، جنهن کي جيڪڏهن اڄڪلهه نه ٻنجو نه ڏنو ويو، ته پوءِ نئين ادب جو حشر به روايتي ۽ ترقي پسند ادب کان گهٽو پري ڪونهي.

ڪيتريون ئي اهڙيون صنفون آهن، جيڪي قلم جي ڇهاءُ لاءِ واجهائي رهيون آهن، جيئن: ڳالهه، تاثر، ساروڻيون، خاڪا، ڳالهه ٻولهه، خط، ڊائري، لوڪ... لکندڙ کي انهن صنفن ڏانهن به ڌيان ڏيڻ کپي. ائين ادب ۾ variety ايندي ۽ ساڳئي وقت ادب کي نوان موضوع به ملندا. ٻيءَ ڳالهه اها ئي آهي ته، فرض ادا ڪرڻ ۽ آک لهرائڻ ۾ جيڪو فرق آهي، ان کي سمجهيو وڃي.

بهرحال مهراڻ لکندڙ ۽ پڙهندڙ جي وچ ۾ ڳانڍاپي جو اهم ڪردار ادا ڪيو آهي. مهراڻ لکندڙ جي سوچ کي پڙهندڙ ڏانهن Convey ڪرڻ ۽ منجهس لوچ پيدا ڪرڻ ۾ ڪامياب ويو آهي، اهڙي سون کي ٻڪ آهي. دراصل مون چوڻ اهو ٿي چاهيو ته اها ڪاميابي لکندڙ، پڙهندڙ، پريس ورڪرز... سڀني جي گڏيل ڪوشش ۽ محنتن جو ڦل آهي ۽ پڙهندڙ به وکون اڳتي وڌي مهراڻ جي آجيان ڪئي آهي. تخليق توڙي تحقيق ۾ اهميت اهڙين تحريرن کي آهي، جن کي ور ور پڙهڻ تي دل ٿئي - ۽ منهنجي ٻاران ڪوشش اها ئي آهي، ته مهراڻ ۾ اهڙو وکر وهائجي، جيڪو ڪڏهن به ٻئي پراڻو نه ٿئي. ان ڪوشش ۾ ڪيتري قدر ڪاميابي ملي آهي، ان جو فيصلو مهراڻ جي سڄاڻ پڙهندڙن تي ٿو ڇڏيان.

● هند ۾ ڇپيل "قاضي قادن جو ڪلام" سنڌي ادب جي هڪ اهم تصنيف آهي. شري هيري ٺڪر جنهن آکير ۽ محنت سان، قاضي قادن جي ڪلام کي، پراڻي ديوناگري لپيءَ ۾ لکيل دستخطي نسخي تان آتاري، سوڌي ۽ سنواري سنڌيءَ ۾ پيش ڪيو آهي، ان لاءِ هن کيرون لهڻيون. سنڌ جي عالمن "قاضي قادن جو ڪلام" جي ان جي شانَ سانَ وڏن آجيان ڪئي آهي. مهراڻ جي هن پرچي ۾ ان تصنيف بابت سنڌ جي ٻن برک عالمن ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي ۽ تنوير عباسيءَ جا اهم مقالا شامل آهن. سنڌ جي لاميار عالم ۽ محقق ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ صاحب جو مقالو ان تصنيف جو هر پهلو کان هڪ مڪمل آڀياس آهي: جنهنجو پهريون ڀاڱو هتي پيش ڪيو ويو آهي، ٻيو ڀاڱو ايندڙ پرچي ۾ پيش ڪيو ويندو.

● ٻُڪي ۽ قيس پنهنجا چتر عطيي طور ڏنا آهن، جنهن لاءِ سندن ٿورائتو آهيان.

— امداد حسيني

لطيفي لات

سَجَڻ سَنَهيُون ڪَن، لوڪان ليکي ورِنگيون،
سَنڌي سُپِريَنِ، پَر پروڙڻ ڏاکڙو.
(آسا – د – 3، ب – 8)

گولهَ رَ هٿَ لاهيرَ، ورِهُ منجهين وَهٿو،
ڪُڙهِ ۾ قطارون ڪري، سُورَنِ لايا سيرَ،
سون جڻ ڳهاري ڪيرَ، هيڪلي رِءِ سڄڻين؟
(رپ – د – 1، ب – 3)

جاهِ لاءِ سچو ڏينهن، هنڙو اوني وَڪَ جڻ،
مون پريان سين ليڪهن، چنڊ ڪارڻ نه ڪيو.
(رپ – د – 1، ب – 7)

مون منجهيئي مينهن، ڪوهُ ڪريندَ بس ڪرين؟
سَرَ لو سارو ڏينهن، سون پريان جو نه لهي.
(رپ – د – 1، ب – 10)

چَتُرُ رهي نه چِتُ، ويئين واڳيو نه رهي،
رئيءَ لَنجي نيت، هنڙو واٽ ورِ ڪَ جڻ.
(رپ – د – 1، ب – 12)

چيتاريان چِڙڪن، وِساريان نه وسري،
ويروتار ڏَمَ ڪَن، سَڄڻَ پيکي هَنڌَ جڻ.
(رپ – د – 1، ب – 14)

ڳَوَلي ءِ ڳُولي، پرين پاڻين ڪَڄَ جڻ،
جي مَنَ مجوني، سي ڪئن وڃن وسري؟
(رپ – د – 2، ب – 3)

اندر اندريون، جڻ مي والجهيءَ لَٽ ۾،
مون تَنَ تيتريون، تـه ڪئن ميلبو مڃئين؟
(رپ – د – 2، ب – 4)

آتَرَ ڏلي اوتَ، نه مون سَوَڙِ لاءِ ڪَنبَرو،
چارني چَنيءَ پوتَ، مون ريڙهيندي رات گئي.
(رپ – د – 2، ب – 8)

جي ڪو ڏُتُ ڪري، ته ڏونگر ڏورڻُ ڏاکڙو،
چَپَرُ ڪينَ ڏِئي، سُوڪڙيون سُتَن ڪئي!
(ڪاهوڙي – د – 1، ب – 9)

سُولهَپَ ۾ سَپَ کهڻا، سُنجهڻُ ماڪي هوءِ،
پَرو تنهين پوءِ، جو آجهي پوءِ آن تان.
(ڪاهوڙي – د – 3، ب – 4)

صورت گهڻا سهڻا، ناڻا سندن ننُوهَ،
ريلو ڏئي روحَ، جو ڪائي سو ڪامي مري.
(پروو سنڌي – د – 1، ب – 9)

جيءَ منهنجو جَنِ، انگڙيارو وَڍيو،
پُڄاڻان پرِيَنِ، سيان، سڄو نه ٿئي!
(حسيني – د – 9، ب – 2)

ڪانئيءَ مَ ڪنئيو، مُنئيءَ سَنکرُ مَ ڏيو،
هيڪر آجهايو، ڏيئي پُرَ لَهارَ جڻن.
(حسيني – د – 9، ب – 6)

”شاهه جو رسالو“ – ڪلياڻ آڏواڻي

(چونڊ: سحر امداد)

Gul Hayat Institute

فن ـ فنڪار: مقصد، پرک جو ملھ

ـــ سوليزينتسن

... اسان ۽ فن کي هٿن ۾ کنيو، الهيءَ کي ڏاڍي خوداعتمادي سان پنهنجي ملڪ سمجهندا آهيون: تيزيءَ سان آن جو مقصد متعين ڪري وٺندا آهيون: لئين سر الهيءَ جي تعمير ۽ تشڪيل ڪندا آهيون: ان جا پڌرناما ڇاهيندا آهيون: الهيءَ کي روڪ قيمتن تي وڪرو ڪندا آهيون: سگهارن جي خوشامد ڪندا آهيون. ڪڏهن آن کي ناچ گانن ۽ ڪلبن ۾ تفريحي مقصدن لاءِ کڻي ويندا آهيون ۽ ڪڏهن ـ روڪ يا ڏنڊي جي استعمال سان، انهن مان جيڪو به مقصد هجي ـــ غير مستقل سياسي يا محدود سماجي کهرجن کي پورو ڪندا آهيون: پر فن اسان جي الهن عملن ڪري ناپاڪ نٿو ٿئي. ان ڪري اهو پنهنجي فطرت کان سگهه نٿو ڇني. پر هر ڀيري هر استعمال سان اهو پنهنجي پراسرار اندروني، روشنيءَ جو ڪجهه حصو اسان جي جهوليءَ ۾ وجهي ٿو.

... اهي سڀئي ماڻهو جيڪي اها اڳڪٿي ڪندا آهن ته فن وکري رهيو آهي، آن جون هيئتون بي معنيٰ ٿي چڪيون آهن ۽ اهو تہ اهو مري رهيو آهي، غلطيءَ تي آهن ۽ غلطي تي ئي رهندا. اسان مري وينداسين پر فن باقي رهندو. ڇا اسان فنا ٿيڻ کان اڳ آن جي سڀني پهلوئن ۽ انهيءَ جي مقصدن کي سمجهي سگهنداسين.

... هر شيءِ جو ڳالهه هٿان ضروري ناهي. ڪي شيون اسان کي لفظن کان ماورا علائقن ۾ وٺي وڃن ٿيون. فن، سرد ۽ اداس دل کي گرم ڪري الهيءَ کي اعليٰ روحاني تجربي لاءِ وشال ڪري ٿو، فن جي وسيلي اسان تي ڪڏهن ڏنڌلي طور تي، مختصر طور تي، اهڙا انڪشاف ٿين ٿا، جن تائين عقل جي رسائي اڻ ٿيڻي آهي.

... فن پاري جي سچائيءَ جي پرک خود آن جي ذات ۾ هڪي هولدي آهي. جڙتو، ڪنل پيئل تصور مثالن جي روپ ۾ پرک جي معيار سان بنهه ٺٺا نهڪن، اهي ٽڪرا ٽڪرا ٿي ويندا آهن، بيمار ۽ پيلا پئجي ويندا آهن. انهن کي ڪوبہ نہ قبوليندو. اهي فن پارا جي سچائين سان جنم وٺندا آهن، زندهہ ۽ سگهاري صورت ۾ پيش ڪيا ويندا آهن، اسان کي پنهنجي وس ڪيو ڇڏين. اسان کي آوّس ڪيو وڃهن تہ اسان الهن ۾ دلچسپي وٺون ـ ۽ ڪو اهڙو شخص ڏکهي عرصي کان پوءِ بہ نہ آئندو جو الهن کي رد ڪري سگهي.

ـ ترجمو: ولي رام ولڀ

مخدوم محمد زمان "طالب المولىٰ"

غزل

دل ۾ ڏڪي اچي دلدار جي در کي ويجهو،
جو مستان هو نہ ڏسي ديدهِ تر کي ويجهو.

تلخيِ دهر جي ڪثرت ڪان هي حالات ٿيا،
مان پڇي ڪونہ سگهيس شهه شڪر کي ويجهو.

تن ۾ جالي جو نہ حاصل ٿي سگهيو صبحِ وصال،
جيئن وڃي ڪونہ سگهي شام سحر کي ويجهو.

هو پري آهہ هميشه ڪان پري ۾ رهندو،
جيئن اچي ڪين سگهي شمس قمر کي ويجهو.

گوهرِ عشق تي هر وقت نهايت مون ڪئي،
ڪو نہ هرگز مان ويس سيم ۽ زر کي ويجهو.

شاعري ذهن جي احساس جو لالو آهي،
مون وچي آهہ ڏنو حسنِ بشر کي ويجهو.

ڇو پلا 'طالب المولي' رهي غمگين هردم،
آهي مولا تہ سندس دست نگر کي ويجهو.

Gul Hayat Institute

ڏاسون زماني ۾ دانا ديوانا،
ڪي دانا ديوانا، ڪي ديوانا دانا.

گهرون ٿا تہ آباد ڪريون ويرانا،
طبيعت محبت ڪئي وحشيانا.

اڄ ٿا سوين ياد پنهنجا فسانا،
هو پنهنجا فسانا، هو گذريل زمانا.

اوهان سرد مهري ۾ آرامي آهيو،
اسان جا اهي جذبا تازا توانا.

اڃا تائين احساس دردن ڪي آهن،
هنيا جي لڳاهن جا تو تازيانا.

حقيقت ۾ آهون ۽ دانهون ئي آهن،
جهان وارا سمجهن ٿا نغما ترانا.

ڪئي سون لہ شاهن جي ڪا دست بوسي،
وسن شال ساقين سندا آشيانا.

سڄي عمر اڄ تائين اينهين ئي گذري،
اسان جون اميدون، اوهان جا بهانا.

اڃا پهريون سجدو ئي پورو لٿو ٿئي،
ٿجن ٿا ڪئي باقي فرضي دوگانا.

هي مخدومي پيري جو آهي ڪو پردو،
طبيعت فقيرانا يا عاشقانا.

اي مولا، سندء 'طالبِ مولا' تہ ٿئي،
ڏجئين ڪيس دارين جا پئي خزانا.

Gul Hayat Institute

سليم ڳاڙهوي

ناچ

زندگي رهگذارن ۾ تڙپي رهي
آه اُڀري رهي
ساز وڄندا رهيا، راڳ جاري رهيو، جام ڦرندا رهيا.
چير چمڪي رهي
ناچ ٿيندو رهيو
پاهه پڙڪي رهي، شمع روئندي رهي
محفلن ۾ ڪي راڪاس کيلندا رهيا
ڪي پتنگن جا البوهه جلندا رهيا
ڪن جا عشرت ڪدا رت سان روشن رهيا، ڪن جي خس خاني جي
خاڪ ڇڻندي رهي.
ناچ ٿيندو رهيو
چير چمڪي رهي
اهرمن جا وڏا ڏند تڙندا رهيا، وحشتن جا ڪڪڙا ميڙ مڙندا رهيا.
ڏُنگ ڏنگن مٿان جام جاري رهيا، مئه به ڇلندي رهي، ڪرڪ ڪڙندا رهيا.
ڪنڊ لڏندا رهيا، شور وڌندو ويو، جوش جاڳي پيو.
هوش ويندو رهيو
روح ريهون ڪيون
ڪنهن جون آهون اٿيون، ڪنهن جون دانهون اٿيون، ڏاهه جي روح ۾
سپ عدم ٿي ويون.
ڪيئي اکڙيون پنيون، ڪيئي ڳوڙها ڳڙيا،
ڪنهن جي دامن مٿان لال ليڪا لڙيا
ڪيئي سُڏڪا سڙيا
ڪيئي اڌما پڌا، ڪيئي آسون ٽٽيون،
ڪي جواڻيون لٽيون، ڪي ڪهاڻيون ڪٽيون،
وار ڪولي شرافت رُني زار زار
بي سڪون، بيقرار،
زخم ٽمندا رهيا، داغ ٻرندا رهيا.
خوب تاڙيون وڳيون
چير چمڪي رهي
ناچ جاري رهيو!

Gul Hayat Institute

ڪافي

ڪوئي علم نہ ڄاڻان اڳ جو، ڏس مون کي ڏئي وڃ ڏڳ جو
ڏس مون کي ڏئي وڃ ڏڳ جو.

هڪ واٽ ڏکي، ٻي واري، ٽين ڪاري رات ڪٽاري،
وڃي ڪاڏي منزل ماري، ٻتو ڪونہ پوي ڦو وڳ جو.
ڏس مون کي ڏئي وڃ ڏڳ جو.

منهنجو دوست دلاور تون ئي، منهنجي روح جو رهبر تون ئي،
منهنجي پيار جو پرور تون ئي، اهو راڳ سندم رڳ رڳ جو.
ڏس مون کي ڏئي وڃ ڏڳ جو.

تنهنجون اندر منجهہ اڪيران، منهنجي ساهہ ۾ اڀرڻ سيراڻ،
ڪٿي آءٌ آئي جون هيران، ٻنڌ ڪول وري چڳ چڳ جو.
ڏس مون کي ڏئي وڃ ڏڳ جو.

تنهنجي لاءِ سليم سڏايان، تنهنجي نور جو طالب آهيان،
تنهنجا گيت غزل ٿو ڳايان، سهڻو سائي تون جڳ جڳ جو.
ڏس مون کي ڏئي وڃ ڏڳ جو.

گيت

ٻيڙي ٻار آڪار، او مانجهي، ٻيڙي ٻار آڪار.

انڌڙي ٻيڙي، ڪُن ٿا ڪڙڪن، سامهون آهي سير،
ڪاريون راتيون، واءُ اٿائو، وير مٿاهون وير،
سوچي سمجهي ونجهہ هلائج، غفلت ۾ نہ گذار؛
او مانجهي، ٻيڙي ٻار آڪار.

وڪ وڪ تي هڪ واڳو ويٺو، ڇوليءَ ڇوليءَ ڇوهہ،
مانگر مڇ ڪي مارڻ ڪارڻ، ٻازن ڪي ڪر لوهہ،
ڪاهج ڪاهج، مڙهہ ڪي ساهج، همت مور نہ هار؛
او مالجهي، ٻيڙي ٻار آڪار.

ٻيڙيءَ وارا غم جا ماريا، تنهنجي لاري لاري،
هيڻن جو هڏ ڏوکي ڦي هل، ٻيڙي ٻار آڪاري،
سچ جو ساٿي سچن کي سونهي، ڪوڙن سان ڪر ڪار؛
او مانجهي، ٻيڙي پار آڪار.

ٻاٽي آخر ٻاٽي ٽيندو، ڇوليون ڇوهہ ڇڏينديون،
هار ڳچيءَ ۾ توکي پوندا، سوپيون پير چُمينديون،
پل پل توکي ٻار آڪاري، ٿيندي منجهان تہ ٺهار.
او مانجهي، ٻيڙي ٻار آڪار.

محمد ابراهيم داغ ٽنڪڙائي

ڪافيون

ساري ساھ ٿـو سنگهارن کـي، تن ويڙهيچن ولهارن کـي.

ڪـيءَ قـيـد منجهان اي سـيـر عمر، شل تنهنجا ڪيرن اهـي ڪوٽ قصر،
هُتي تـوکـي ڀـٽيندا منهنجا پنهور، سونهي ڪينَ سـتـم سـردارن کـي!

اڄ آهـہ آتـر ڪان هـيـرَ ڪٽـلـي، وڻ ٽڻ کي وسڻ جـي ڪـيرَ ملي،
ڏي موڪل مـون کـي ميرَ ڪيلي، وڃي ويـڙهہ ڏسان وسڪارن کـي.

ڪري ياد وطن اکيون روز روئن، ڀيون پنهنجي وطن لئي واجھہ وجهن،
جـهـن رات پڄي ٿـڻـن نيڻ وسـن، نـٿـو صبر اچـي سِـڪَ وارن کـي.

مـتـنَ داغ وصـل جـو واءُ وري، شل ٿهري عمر جـو ڪوٽ ڪِري،
نہ ڪا دانهن اثر ٿي منهنجي ڪري، وڃي پـَٽ سان پُڄان پنهوارن کـي.

•

آيو يار اڱڻ ڪوڙين ڪرم ڪري، ڏسي جنهن کي سندم ٿئي دلڙي ٺري.

تنهنجي گهورن تان آءٌ گهور وڃان، جيسين جيئري هئان تنهنجا ٿورا مڃان،
تنهنجا پير ڀرين اهي چو نہ چُمان، جيڪي آئين وٽم محبوب پـري.

تنهنجي حسن جو آهي هر جـا هـُل، ڪري ريس نہ تو سان ڪوبہ ڪنول،
ويهہ ميچ چڙهي منهنجا محب ميـٺل، متان مون ڪان ڀرين ٿيين پل بہ پري.

تنهنجا ٿـورا نہ ڀـورا پـائيـنـدس، ڪـري قـرب ڪمـال ڪمائينـدس،
وري ڀـيـر نہ ٻـَرقـي هٿائيندس، ٿـو سـان داغ لـِيائي لينهن مـري.

Gul Hayat Institute

عبدالرحمان عبد منگيو

(نظم)

اڄ اُئين ئي اوچتو مٺڙا ابا اڻا ياد پيا،
سَٽَ آئي ساھ کي، پکڙا پراڻا ياد پيا!

باغ، ٻوٽا، سبز چهرون، گل گلابي هٿ ڏسي،
ڪرڙ، ڪالديرا، ڪڻڪ ۽ لسُّر لاٽا ياد پيا!

ٽوم، هَرِڀو، ڦودلو، پالڪ، ٽماٽا ۽ ڦريون،
سرلهه، چانيو، ساڳ سهڻو، جهل ڏاٿا ياد پيا!

لارڪيون، ڪيلا ۽ ڏاڙهون، صوڪ، سردا هٿ ڏسي،
ريڙهيون، ونگا، چيڙ، ڪدرا، هنداڻا ياد پيا!

هيٺ سدائين هوٽلن تي ”سالنا سنگل“ جو شور،
مالي ٻاجهر جي مٿان مکڻ جا چاڻا ياد پيا!

چاله ”گوليمار“، ”ٻوڙيا“ هٽي ٻيون هي زهر لا،
ڏُڏ، ڏوُلرا، ڪهر، کيهه سي انَ ڪاڻا ياد پيا!

مشنري هر جاءِ حرکت ۾ ڏسي، حيرت وٺي،
ڳوٺ پنهنجي جا ڦيٽل چرخا، آڏاڻا ياد پيا!

پلنگ، پترائيون ۽ صوفا سيٽ مخمل جا ڏسي،
هَرِمچي ۽ کالو- ٻهري جا وڇاڻا ياد پيا!

ڪوڙ وارا شان شوڪت شهر وارن جا ڏسي،
ڪوري، شيدي، موچي، ماڇي ۽ مهاڻا ياد پيا!

شهر جي چالاڪين ۽ چالبازين ڪان ٻري،
ڳوٺ جا سي صاف دل سادا ڳوٺاڻا ياد پيا!

منهنجي مارُن کي ڪٿو، رولبو ملپل آ ڏاج ۾،
شام جو موٽن ڌا ماڻا سي سياڻا ياد پيا!

اڄ ٻه ڪيئي ٻيسجن پيا ظلم جي جالباھ ۾،
تن کي ساري مون کي اڄ ماضيءَ جا گهاڻا ياد پيا!

ظلم جي طوفان ساڻ وڙ تان هليا ويا سڀ پکي،
تار جڏهين ٻيا لٽي، ڳيرا آڏاڻا ياد پيا:

استاد بخاري

● ڪير ٿو ڪنهن کي سڃاڻي ههڙي هاڃيڪار هاڙهي رات ۾
رات جا
چار ئي طرف ڪارا ٿي آ
چار ئي پهر ڇاري ٿي آ
ڪُهني ٿي آ
ڏُڀتي ٿي آ
ڪَپتي ٿي آ
ڪير ٿو ڪنهن کي سڃاڻي، ههڙي رهزن رات ۾.
سڄ،
پيهي ويو پهاڙن جي پٺيان ـ ڪو وقت ٿيو
چنڊ
الائي ڪهڙي ڇُر ۾ ـ ڏور ـ ڇڪنا چور آ
تارا ويچارا
جي آهن پٽڪڙا، سي چمڪنا ۽ چاڪنا
سي
سڀني ڪوراڙ ڪارولياڙ جهڙ آهن وڏا اوڙاهه ۾
هٿ لٿو هٿ سان ملي
اک لٿي اک کي ڏسي
هڪ ته گهٽگهٽ اولڌاهه
پيو گجگاهه پيلا ـ پات . . . پات!
وات هولڊي لاهي وات!
ڪيئن ڪجي؟
وڏو ٿو ٿي آ اڳتي ضرور
ملڻو ته آ محبوب سهڻي ساٿ سان
ڪيئن ڪجي
هڻ
ڪيئن ڪجي؟

او ڪري پٺو وڃ، اڄ پيرن مٿان پيلا ٻرن،
روشنايون روشنايون ٿي وڃن
واهـ رو ـــ واهون ـــ ملن!

Gul Hayat Institute

نثار بزمي

فرض ڪريو......

فرض ڪريو مان چور هجان ها
گلڙن جو رنگ چورايان ها
ڍولڻ جو ڍنگ چورايان ها
الفت جو الڳ چورايان ها
بلبل جي لئي چورايان ها
شام جي سرخي چورايان ها
صبح جي صورت چورايان ها
سازن مان سُر چورايان ها
گيتن جا گُر چورايان ها
سهڻيون دليون چورايان ها
سُونهن سموري چورايان ها
پيار سچو ئي چورايان ها
امن امان ڪي چورايان ها
تر جي ٽاڌل چورايان ها
مٺڙيون ڳالهيون چورايان ها
هاءِ! مگر مان چور به ناهيان

فرض ڪريو مان نانگ هجان ها
زردارن کي ڏنگ هڻان ها
سردارن کي ڏنگ هڻان ها
مظلومن کي ڪونه ڏنگيان ها
مزدورن کي ڪونه ڏنگيان ها
مجبورن کي ڪونه ڏنگيان ها
پيٽ وڏن کي ڏنگ هڻان ها
مان ڏاڍن کي ڏنگ هڻان ها
محتاجن کي ڪونه ڏنگيان ها
بيواهن کي ڪونه ڏنگيان ها
بي يارن کي ڪونه ڏنگيان ها
بي دردن کي ڏنگ هڻان ها
دل وارن کي ڪونه ڏنگيان ها
دلدارن کي ڪونه ڏنگيان ها
هاءِ! مگر مان نانگ به ناهيان

فرض ڪريو مان ڪانءُ هجان ها
پريتن جا پيغام ڪٿان ها
سڪ جا ساڻ سلام ڪٿان ها
عشق وٽان انعام ڪٿان ها
حُسن وٽان الزام ڪٿان ها
آمد جا اظهار ڪريان ها
يارن سان گڏ يار ڪريان ها
خير جون خبرون مان آڻيان ها
من جي مطلب کي ماڻيان ها
رُٺلن کي مان پرچايان ها
ٻن دلين کي پرچايان ها
وچ ۾ ويهي ڳالهايان ها
ساهه پٽي مان سرچايان ها
هاءِ! مگر مان ڪانءُ به ناهيان

فرض ڪريو مان جيڪي آهيان
سو نه هجان ها
درد جون دانهون ڪير ڪري ها؟
مظلومن لاءِ ڪير مري ها؟
ٽڏيون آهون ڪير ڀري ها؟
زهر جا پيالا ڪير پيئي ها؟
جنجالن ۾ ڪير جيئي ها؟
دل تي پٿر ڪير رکي ها؟
سوريءَ کي سڏ ڪير ڏئي ها؟
”بزمي“ نالو ڪير رکي ها؟
مٺڙيون ڳالهيون ڪير ڪري ها؟
اکڙيون آليون ڪير ڪري ها؟

احمد خان آصف

هُن بازر جون مايون

’هُن بازر‘ جون مايون آهن
سهڻيون ڀڪڙ پايون آهن
مُرڪن ٿيون ته گُمان ٿو گذري
مُکڙيون ڄڻ مُسڪايون آهن
پوريون، گوريون، جن کي ڏسندي
حورون خود ھيرڪايون آهن
چا سُونهن سنهن چيا ويس سندن
پريون پڻ شرمايون آهن

هي ٻه ته ڪنهن جون پينر آهن
هي ٻه ته ڪنهن جون ڄايون آهن
مَرُدن جي ڪنهن منصوبي سان
ويچاريون هت آيون آهن
موتي عصمت جو وڪڻن ٿيون
مُلهه چا؟ ڪوڏيون پايون آهن
رَت جا ڳوڙها ڀي مُرڪن ٿيون
پڻيون ميندي لايون آهن
عورت اوجهڙ پاڻ نه ٻولدي
مَرُدن پاتيون ڄايون آهن
’آصف‘ گل باغن ۾ سوابن
مُکڙيون هيت مُرجهايون آهن!

واجد

● عرصو اڳ
منهنجو در ڪَڙڪائي
چيو هُيئي:
’آءُ تان آخري تارو ٽُٽي پيو!‘
پر مان چُپ‘ ڀهاڙ جيان!

وَرهه وهاميا
اڄ وري تو منهنجو در ڪَڙڪايو
چيئي ته: ’چنڊ آسمان مان ٽُٽي ڪري پيو!‘
پر مان چُپ‘ ڀهاڙ جيان!

ماڻهن چاتو، اڄ کان پوءِ
تون موٽي مور نه ايندين
پر مان ڄاڻان ٿو
سِجَ جي مرد ٿيڻ جي مُنڌ ڏيڻ ليءِ
موٽي ايندين!
●

فيض الله

ٻه نظم

(1)
پين ڪڻان ٿو، شعر لکڻ ليءِ
پر ڪاڳر تي
تنهنجو چِترُ ٿو چِٽجي وڃي!
(2)
ڏکڻ کهليو آ
مينهن آڪاميو آ
۽ حرڪتي پار
ڪاري هيٺان
انُ چِتّي
جهرڪيون ڦاسائن ٿا!

Gul Hayat Institute

• وائي

غلامحسين رنگريز

کوڙ ڪري سچ زير ڪيئي، ڪيڏو هي انڌير ڪيئي!
ٻارن جهڙي عادت تنهنجي، ڏاهي ڏينگا ڏير ڪيئي!
ڪاري ڪري آئي آپ تي، سچ سان ڪهڙو وير ڪيئي!

- ٻه نظم

حيات جتوئي

• ڪو سوڊو چڙهيو سوريءَ تي
جو ڪنوار ڪنن ۾ ٻڌو ناهه
ميندي‌ءَ جا وڻ ئي وڃي ويا
الا، ٻنن ۾ ڪينڙو لاهه

رت ريتا ٻادل آپ تي
۽ رتني هوا ۾ آڏري ٿي
ڪڃهن ڪَڃهو آ ڪالهاڻو
ڪا ٻاهه ۾ ٻوٽي ٻجري ٿي

• چوري ايڏي لنڊ ڪرين
ڪهڙا خواب سجايا ٿئي
وَڻ آئي ٿي ويل وڃي
ٻوءِ جا سڏ اجايا ٿئي
نيم نيم لائي ٿالڊائن جا
ساوڻ جا هي سعيا ٿئي

• وائي

ساز ملاڪاتياري

ٻاهه ڪنوڻ جو هَس ٻادل، وَس وَس ٻادل وَس!

مون ڏي والکي ڪوڏ منجهان وريو، الا مارن چو ڪئي ٻَس ٻادل!
الا سانگيئڙن لئه ڪا سار لهڻي، ڏِج جهالڪيئڙن ڪي جَس ٻادل!
الا تاجيءَ ٻيئني ٻٽ مارو، جن جي ريهاڻين ۾ رَس ٻادل!
الا 'ساز' وطن ۾ ساهه ڏيان، ٻوءِ تہ ڪالهي ڪَس ٻادل!

Gul Hayat Institute

• غزل

مسڪين راشدي

ايهه شل سُک تو ڪي هوءِ، مون کي ڏُک ٻه پيارا آهن.
اجرو اجرو من آ منهنجو، ڪهڙا قاتل ميرا آهن.
ماٺهو لاهن ميٺي سهڻا، ڪي ڪي سوتين داڻا آهن.
هر هڪ دل ۾ ڪهنُيل ڪهنيل، تنهنجا منهنجا سڏڪا آهن.

بشير احمد شاد

وقت

وقت وڏو ٻهروپي سالڏي والڪر روپ مٽائي سائين!
وقت وئي ڪي آهه پلا ڪنهن آندو ماڳ ورائي سائين!

وقت عمر جي انگن ڪي هت، جيتوڻيڪ وڌائي ٿو،
پرَ حياتيءَ جي ليڪن ڪي، ڏينهون ڏينهن ڪٽائي ٿو،
راتين ڏينهن جو چڪر چڻ، دنيا کي سمجهائي ٿو،
ويل وئي لاهي ورڻي، آٺ ڪر ڪا ڪار پڌائي ٿو،

وقت خريدي ڪير سگهي ٿو، توڙي لک لٽائي سائين!
وقت وئي ڪي آهه پلا ڪنهن آلدو ماڳ ورائي سائين!

ڪرت کهاڙي، صليب پالو، تيز تکي تلوار ميان،
نازڪ پردي جهڙي آهي، ڪاغذ جي ديوار ميان،
ڪين رکيو آ ڪنهن جي ڪارڻ، وقت وڏي رفتار ميان،
ٻنا لغام چڙهي گهوڙي تي، ڏڙتيلو هسوار ميان،

ويني وقت وڃائي جيڪو، تنهن ڪي وقت وڃائي سائين!
وقت وئي ڪي آهه پلا ڪنهن آلدو ماڳ ورائي، سائين!

وقت جي ويرين ۾ ويڙهيل هي ماضيءَ جا آثار ڏسو،
لينوا بابل جا ڪنڊر ۽ ايلورا جا غار ڏسو،
اهرام مصر جي عظمت ۽ هوءَ چين سندي ديوار ڏسو،
موهن، ڪاهو هڙپه توڙي مڪليءَ جا اسرار ڏسو،

وقت وڃي ٿو گذري ليڪن پنهنجي ياد رهائي سائين!
وقت وئي ڪي آهه پلا ڪنهن آلدو ماڳ ورائي سائين!

ڪنهن کي وقت هماليه جيان ڪيو اوچو ڪنهن کي زير زمين،
وقت ڪيو ڪنگال مان ڦيري ڪنهن کي ڪڏهين تخت نشين،
وقت ڪيو ڪنهن جي لئه آهي ڌرتيءَ کي هت ٻهشت برين،
وقت بڻيو دوزخ جو دونهون لهسيا ڪوڙين ماه جبين،

وقت تي ويساهه ڪين ڪجو، ڪنهن مهل ٻه ڪلتي ڪائي سائين!
وقت وئي ڪي آهه پلا ڪنهن آلدو ماڳ ورائي سائين!

وقت اسان تي ايٽم ٻنجي شهر هتي شمشان ڪيا!
وقت ڪڏهن ٻوڏ آندي وسندا وستا هت ويران ڪيا،
وقت ڪڏهن آ باهه تي ڀڙڪيو، ڪيئي هت نقصان ڪيا،
بارش طوفان بجلي ٻنجي، ڪيئي گهر ويران ڪيا.

وقت هتي سؤ روپ وٽي، هر روپ ۾ هاءِ ستائي سائين!
وقت وٽي ڪي آهه ڀلا ڪنهن آندو ماڳ ورائي سائين!

وقت وٽي ڪي هاڻ وساري حال ڪي هاڻ سنواريون يار،
ڪوتاهين ۽ ڪمزورين ڪان لئون سر پاڻ سڌاريون يار،
نئين حوصلي لئين امنگ سان نئين سڄ ڏانهن نهاريون يار،
هرهڪ غافل ڪي ڏولڏاڙي، محنت لاءِ اٿاريون يار،

شاد رهڻ لاءِ شرط اهو آ هرڪو پاڻ ملهائي سائين!
وقت وٽي ڪي آهه ڀلا ڪنهن آندو ماڳ ورائي سائين!

پيار

مظهر جلباڻي

پيار مٿانهون پيار آتم، پيار شرم آ پيار ڀرم.

پيار ۾ ٻولڻ آهه صداقت، پيار ۾ سُرڪڻ آهه سخاوت،
پيار ۾ جيئڻ آهه عبادت، مرڻ انهيءَ ۾ آهه شهادت،
پيار ئي آهي دين ڌرم، پيار مٿانهون پيار آتم.

پيار ته آهي سچ سمورو، پيار بنا جڳ ڪاسي ڪورو،
آڻ ڀڻ جيون آهه اڌورو، هرڪا شيءِ ڄڻ زهر ڪئورو،
پيار ڀلائي پيار ڪرم، پيار مٿانهون پيار آتم.

پيار ته آهي دين ايمان، پيار بنا وسنديون ويران،
پيار نه ڄاڻي جو نادان، سُور نه آهه آهو انسان،
پيار ته ڪعبو پيار حرم، پيار مٿانهون پيار آتم.

پيار بنا اونداهي رات، پيار بنا هر ڪوڙي بات،
پيار بنا ڪا تات نه تات، پيار نه ڄاڻي ذات نه پات،
پيار بنا هر ڪوڙو ڪم، پيار مٿانهون پيار آتم.

Gul Hayat Institute

سارنگ

● اکين جي آڪاس تي
بادل پرجي آيا
ڌرتيءَ جهڙن نوٽ ڳلن تان
جهڻن جيئن وسند
تيئن تيئن ڏيندا
منظر سارا
آئوٽ آف فوڪس

● نيڻ ليئن سان ٿا ملائي ڇڏيون
اڄ ڇوڻ لاءِ ڪجهه بچيو ناهي!

● اندران اندران ٻڄران
ٻهران ڀڀڪان
ڳل تي ڳوڙهو وسي ته مان
ڇيڪي منيءَ جيئن مهڪان
صدين کان ڌوڙيو آهيان
ڌنوٽيءَ وانگر پيو سهڪان!

● لڙڪ لڪائي نيڻن منجهه
مُک تي مُرڪ سجائي مون
خوشبو جان ٻڪڙي ويئي
ڳالهه ڳهٽي لڪائي مون
پوءِ به ٻنتي رهجي ويئي
وِک کهٽي وڌائي مون
سيٺي ڪانڊي ڪونه ٿيا
جن ليءِ جان جلائي مون
جيڪو منهنجو ناهي ٿيئو
تنهن سان لئون لڳائي مون

مير محمد پيرزادو

(غزل)

سوچون وڪريل ٿو هر ٻَر ۾
گهٽيل دانهون ٻٿر ٻٿر ۾

آپ ۾ ٻادل، سور رڙي ڇڻ
ٻيل ٻُڪي ٿي ڏهر ڏهر ۾

ڏُک جي ڌرتيءَ تي هي شاعر
ڪنوڻين جيان ڇمڪات ڪڪر ۾

ٻچرو ٿنندو، پوءِ ٻه نه آڏلدو
سڪه نه ڪائي جنهنجي ٻَر ۾

هت ۾ ڪٽلوا، لڙڪ اکين ۾
ڳيت چپن تي، آڳ اندر ۾

مينهن سندي مَتا پينندو ٻينندو
ٽڙندو سالوڻ آيو ٿر ۾

ڪالهه شڪاريءَ جُنوءِ لتاڙي
تيتر نه ٻولي اڄ ڪو تَر ۾

ڪانئر ڳولي ٿو پيو ڇَر ۾
موتي ملندا اولهي جَر ۾

مولهن نه جائي لنيد وڏائي
ڪنول ڪيڙي ٿو گدلي سَر ۾!

غزل

راهي چنا

ذات سندو مان ڌوهي سائين، منهنجا گيت سدائين گهايل.
وک وک تي ڏو واڪا ڪريان، ڪيسين رهندا ديپ اجهايل!
ٻار ٻرڻ ڪان هير ڪُهلي ڪا، صدين ڪان آ ساهه سڪايل.
آءُ مهندرا حال ته اوريون، ميڙيو ڪاڪ ڪنول ڪومايل.
پيار ڪري پڇتايون ڇا لئي، روح جي آهي راند رچايل.
ڪنوڻ ڪنوي ٿي برسيو بادل، چنن چنن چمڪي ٿي پايل.
روز ازل ڪان پياسا آهيون، اوت ايا هين نين آڇايل.
من جو پنڇي قيد نه ٿيندو، ڪُوڪي پئي ڪاري ڪويل.

پيار علي پريمي

•

جنجهون ۾ جڪڙيل آهيون، پاڙن ڪان ئي اکڙيل آهيون.
ٻرن تي ويساهه اسان جو، وهمن منجهه وڪوڙيل آهيون.
ڪُٺل مٽ جي اگرين جان، هڪٻئي ڪان سڀ وڇڙيل آهيون.
ڏيهه اندر پرڏيهي آهيون، گهر تنڙ هولدي ڏتڙيل آهيون.
شل هي جاڳي جنگ 'پريمي'، لنبن منجهه ليوڙيل آهيون.

اشرف آصف

•

رُت ميندي، رَتي سَڌَ سوريءَ ڪيا،
سُرڪندي سَرڪندي مرد تنهن ڏي ويا.
اوچتو ٿي وني مات ئي مات آ،
سَچ آهي ڪهڙي، ڪاٻه ڪالهي صدا!
هن ڪلا ڪان سوا هي ڪوي آ ائين،
جسم ڪان روح جا ڇڻ ٽُٽا سلسلا.
اڻين پنن تي هٺا ماڪ جا هي ڦڙا،
رات جا ڪي لڙي لُڙڪ آهن پيا.
جي هجي وس اهو مان ڪڪر تي پوان،
هيءَ ڌرتي ڇڏي، پيو گهمان تي گهٽا!

اڪبر سومرو

تصوير

ڪينواس تي تنهنجي تصوير
سڄڻ!
وار ڪڪر ڪھاڻا
ڪن ڪارولپار
سڄڻ
چپ ڳاڙها گل
متان ڇهين تون به
پنجي ويندن جهير
سڀڪو ڪارو لڪ ۾
تون هئين ۽ مان هئس
لڳي سنڌو ۽ هير
ڪينواس تي تنهنجي تصوير.

●

شاد عباسي پورزائي

ڏيڙو

نماهي "مهراڻ"
ادب جي باغ جي
سڳنڌ ۽ سرهاڻ.

ٽيماهي "مهراڻ"
عشق وارن جي
الفت جو اهڃاڻ.

درگاهي ديوانو

ساگر

ساگر
مها ساگر
ليرو ليرو اونهو اٿاهه
ان جي لهرن ۾ آ پيئو
پربت بي پرواهه
ساگر
اهڙو اولهو
جهڙي منهنجي سوچ
لهريون لڙن ليون
گڏجي وڙهن ٽيون پربت سان
هر پربت ساڳو اوچي ڳاٽ
پربت جي هڪ پٿر لي
آئون وياڪل وينو آهيان
سوچيان وينو
ڇولين ۾ بي شڪتي آهي
پربت ۾ بي ٻل
آئون آتر السان لو سڏجان
سون ۾ کهڙو ٻلُ!

ظفرالدين عباسي

ٽيڙو

پڙهي "مهراڻ"
جڻ
ملهم ڇهراڻ.

●

رات پيهندي جند
ڪومل هٿڙن والسڪيان
ليڦون ليڦون ٿيو چند.

Gul Hayat Institute

ج.ع. منگهاڻي

وايون

اوکو اوکو، جيون اوکو

هلچل ڌاران ماڻهو ڪوڪو،
جيون اوکو.

ڏيو ٻه ڏوکو، وتو ٻه ڏوکو،
جيون اوکو.

ماڪين جان سندو آ جوکو،
جيون اوکو.

●

هيرَ ڪُهلي ڙي، هيرَ ڪُهلي ڙي.

ڦٽ ڦُرانا پيا آڪيلي ڙي،
هيرَ ڪُهلي ڙي.

روهن ۾ وئي سوچ رُلي ڙي،
هيرَ ڪُهلي ڙي.

ليڻ نماڻا پيا آتلي ڙي،
هيرَ ڪُهلي ڙي

ٽيڙو

ليڪ جو ليڪ،
اهڙو جهڙو —
سچ جو تيڪ.

●

وتو ساوڻ سينهن
گاهه ڦُٽو ۽ ساهه ۾
سائو ٿيو نينهن.

ولي رام ولڀ

●

ڪجهه ڪوتائون

شهرت ڪاڻ
ٽڙ هٽي
ڳاريون ڏيو
ٺُڪون آڇلي
ڳاٽ اوچو ڪيو
۽ هو بي ٺانءُ ماڻهو
ڪنڌ لوائي
ماٽ ۾ هليو ويو
مون ڏٺو:
ماڻهن سندس ڇَرڻ ڇهيا؟

●

شهر ۾
ڪيس ڪير ٿا
ٺٺو سچائي
هوندو هو ڪڏهن
چؤٻول هن جو
سندس ٻاڻ سچاڻ جو!

●

تارون منهنجو ريتي ريتي
زبان خشڪ ۽ سُڪل
آج جي ٻاهه
ڪيتَ هرڪا ٽاندا ٽاندا
تنهنجي چپن ۾ ماڪيءَ جو درياهه
آجهل — اٿاهه!

●

ڪيرو ڳائي
ڪنهن کي ٿو ٻڌائي!
ڪوئي آهي؟ ڪوئي آهي؟

سرڪش سنڌي

ساروئڻن جا ماڳ،

اي سنڌ سدائين سبز هجين شل مدعي تنهنجا ميرا ٿين،
ڪي ڪِپڻل ٿين، ڪي ڪِترا ٿين، ڪي ڦاڪون ڀرا ڀرا ٿين.

هي برٿ پٽي آباد هجن هي واهيون وڪڙا شاد هجن،
هن سهر ٻَرِيي ۾ سوج هجي جئن گهر گهر اڱيان ديرا ٿين.

هت ڪس ڪس ساوا ڪاهه ڦٽن، جئن سال وندن جا سال چرن،
ڏسي گوشيون، ڪنڍيڙيون ڀاڏيون خوش، خوش سارو جوان سٺيرا ٿين.

هت ٿڪون ساريون جهنريون سپ، هت سايون پاڇيون ڪنريون سپ،
هت ڪدرا ولڳا ولڻ وري، هت سِنڌڙي الب ڀي ميرا ٿين.

شل ميون سان سپ ڏار جهلن، ڀيا ليوڙي توڪي سجدا ڪن،
جيئن رَسُ رسيلي ٻيارا ٻي ٻرهور لشي ۾ ڪيرا ٿين.

تون هردم گل گلاب هجين تون خوشين سان سيراب هجين،
تون باغ بسنت بهار هجين تو ۾ بلبل جا آکيرا ٿين.

تون چمڪين پئي تون چلڪين پئي، تون ٻهڪين پئي تون ٽهڪين پئي،
شل پاڪ ڦٽيءَ جي لاٽين سان هي راتيون صبح سويرا ٿين.

هيت چنڊ سندي چالڊاڻ هجي، هيت سُڪڙين جي سالداڻ هجي،
هيت ڪلڙن جي سُرهاڻ مٺان هيا، پوڙن ايرا پيرا ٿين.

هت ساروئڙن جا ماڳ هجن، هت ساز سُريلا راڳ هجن،
هت پاڳاٺيون سپ پاڳيريون، تن ويتر پاڳ پليرا ٿين.

جي ڪين سهن ني ڪين لهن، سپ ڏُتا ڏوها ڊلڪ ڊهن،
شل ويري وڍجن ڪين بچن، هت ٻرت وارن جا ٻيرا ٿين.

هت اهڙا اهڙا رلڳ ٿين جئن دلگيرن جا دلڪ ٿين،
هت لوڙهيون لاش لُٽيرن جا، جئن ڪين ڪُتن ڪاٽيرا ٿين.

اياز گل

● اچا اسان جو دؤر آ – اچا اسان جو دؤر آ!

اچا تہ پيار جو شهر وسي پيو، الهيءَ تي مينهن لينهن جو وسي ٿيو،
اچا لي سينڌ سولهن جي سنوارجي، اچا تہ ڪنهنجي وات پئي نهارجي،
اچا لہ پنهنجو پيار تو وسارجي، ڏکي اکين ۾ ساهہ جان تو سارجي،
اچا وچن وطن سان پيو تو پارجي، اچا تہ ساهہ ديس تان تو وارجي،
اچا تہ سَچُ ذات جو تو پارجي، ۽ رات سان ڪو سج تو آپارجي،
اچا اسان جو دؤر آ – اچا اسان جو دؤر آ!

Gul Hayat Institute

زينت بروهي

ڏهڪاءُ

سُندر لار جي ڇپر جو ڇمڪو
چنل ڇپر جو پاڪ
ڪارو لالڪ لپياڳو ڏائڻ
ڏلڪي لهه هٿن جو ماڪ!

خواب اڏورو سور سمورو
ماروئڙن ليءِ مٿور
سُندر لار جي ڇپر جو ڇمڪو
مالڪيڻڙن ليءِ سٿورا!

چنل ڇپر ۾ ليئڙا پائي
چوڏهينءَ رات جو چنڊ
(جڻ) سورج ڪارڻ تونڻ چاهي
اونداهين جو منڊ!

(پر) ڪارو لالڳ نياڳو ڏائڻ
ڳولي ٻيو سو ٻير
جنهن آ هٿن جي لنڊ ڦٽائي
جنهن پاتي آ ڇير!

شهناز ميمڻ

سپنا
ڏوپچي ويا سپ
لڙڪن جي ڌارا ۾
جيئن
پاڻيءَ جي لهر ۾
لڙهي وڃي
هڪ واريءَ جو گهر!

شاذي

ماهه سُنجهي ٿو
هاڻ ٻُڌي ٿو ـ انهيءَ سوچ سان
ته جنهن پل اُنءُ مران
مرڻ ڪان پوءِ
توهين ڇڏي مون کي
هيڪلي تنها قبر منجهه
هليا ويندؤ
۽ آنءُ
آن پل جو سوچي
ٿڌي ٿيان ٿي
۽ ٿڪجي پوي ٿي
سوچ جي تاثيل تند ذهن مان
۽ مري ٺري وڃان ٿي آن پل آنءُ
ٻُڌي وڃي ٿو منهنجو هانءُ!

Gul Hayat Institute

مختار ملڪ

غزل

•

جنهن جي دل ۾ ڏک جو ديرو، اُن لِءِ ساڳيو سانجهه سويرو.
چاهت جي چاندوڪي جنهن ۾، ڇنبو مَنُ آهو ڪئن ميرو!
ڪلهه جنهن سِر تي هنج لٿا ها، اَڄ اُتِ ڪانوَن جو آکيرو.
ڀيرَ ڀرڻ جي ماڳ وڏن تان، آءٌ ڏِکو يا چنڊ تڪيرو.
ڳنڍي ڀاڻي ۾ ڳُل ڇاوا، هونئن تہ ڏپ جو گهرگهيرو.

گيت

•

آءٌ ويٺو واجهايان؛ ڀر-واءُ نہ خوشبو آڻي - سائين، ڪنهن لِءِ جيئبو هاڻي!
ٻُلجي سوچيم: توکي ويندس مان سپنن ۾ ماڻي - سائين، ڪنهن لِءِ جيئبو هاڻي!
روز جيان ٿي، اَڄُ بہ ناهي، ڪوئي سنجهان تاڻي - سائين، ڪنهن لِءِ جيئبو هاڻي!
سوڀيا ۽ سُرهاڻ ڪٿي آ؟ واءُ ڇڏيا ڳُل ڇاڻي - سائين، ڪنهن لِءِ جيئبو هاڻي!

رسول بخش قريشي

ڪجهہ نظم

•

جن جا گناهہ بہ ٻارانا
ثواب بہ ٻارانا
تن ساڻ ڀلا او راڻا
ڪهڙا ٻاراڻا

جيئن آياڻو
سدا آياڻو
ڏينهن هجي يا رات
تاڙي سائي تات!

•

ٻچان ڀيو تہ
ڪٿي هن دؤر جي
ڏاهن تي
سوچيندي سوچيندي
چريو ٿي نہ پوان!

تيئن سياڻو
سدا سياڻو
چَپ چوري يا چُپ رهي
قلم ڪٽي يا ڪات
موت مڪي ۾ مڃي نہ مات!

Gul Hayat Institute

راشد مورائي

وائي ۽ نظم

•

ڪيت ڪلهوڪا ڳاتل تنهنجا، هينئڙي منجهه هُرن،
آلا ڙي، شل هي چپ چُرن!
پَن پَن مان ڀڙلاءُ اچي ٿو، ٻيهر ٻول ٻُرن،
آلا ڙي، شل هي چپ چُرن!
ڳهر ڳڱاٽيا ڳوٺ ڏسان ٿو، منهنجا ڦَٽَ جهُرن،
آلا ڙي، شل هي چپ چُرن!
سنڌڙيءَ جي سيني تي سائين، ٻيا ٿيا سپَ سُرن،
آلا ڙي، شل هي چپ چُرن!
والڪي شال وساري ويٺا، ڪڏهن حقَ ڪهُرن،
آلا ڙي، شل هي چپ چُرن!

•

چهو'لجهڪڙي ۾
واءَ جو جهوٽو
تنهنجي ڪهر جي سِرلهن منجهاران
خوشبو ٺيڙي
الين ٿو پاسي
پيتاليءَ جي ايتن جو آهي جڻ تعبير
عالم سب آباد ٿيو آ
سنڌ سڄيءَ ۾ آهه سُڪارا!

تاج جويو

•

وائي

ٻاڪَ سهل، وڻ وهنتلُ، اُپربون سُوٽون سوچ جون،
اکيون اوجاڳي ڀڪيون، ڳتل ُپينـل َ.
تالا ڀالا ڪوڙڪيون، ساهه آڇتل َ.
آهون دانهون بند ۾، ٻوه ٻه آٿل َ.
ٻوتيءَ ٻوتيءَ ڀالڌ ۾، آس سٽل َ.

Gul Hayat Institute

سروپ چندر "شاد"

گيت

تنھنجو روپ سنواريان، يار،
هلي آ جالي جلويدار،
هلي آ محبتَ ميٺا منٺار.

اچ، اکڙين ۾ سرمي بدران، آس جا ڏيئا ٻاريان،
اچ، چپڙن تي لاليءَ بدران، ڳاڙها گيت سنواريان،
ڇيڙيان دل جا تار، هلي آ.

هٿن هٿن ۾ ميندي‌ءَ بدران، سولهين همت جي ڏوري،
پيرن ۾ پازيب جي بدرن، اڳتي هلڻ جي جهوري،
منزل آ هٿ پار، هلي آ.

هارن بدران سولهن سيني تي کهاون جا ڦا ڪٽل،
کهاءَ اسان کي ساڃهه ڏيندا، جنهن جو مُل نہ تُل،
هينئڙي ۾ هُٻڪار، هلي آ.

اچ تہ تنهنجي دل ۾ پرڀان ڌرتيءَ جا ڏک سُور،
تنهنجي سوچَ ۾ لوچ پريان ۽ لوچ ۾ لئون شعور،
گيتن ۾، گُولجار، هلي آ.

تنهنجي ٻوليءَ ۾ ڀريان ڪي انقلابي رنگ،
تنهنجي ٻول ٻول ۾ ڀري ڇڏيان، اچ، چٺنگ،
لفظن ۾، للڪار، هلي آ.

اچ تہ توکي پيش ڪريان آئون، فڪر جا ڳاڙها گُل،
تنهنجي چوليءَ منجهہ سجايان، چٺنگ جو چوٽي ڦُل!
وہ واہ هي سينگار، هلي آ.

وايون

سون سريکي سَرتي، ڇوٿي ڳوڙها ڳاڙين؟
سورُ ڏئي، ناسور ڏئي، تنُهنجي دل ڪنهن ورتي؟
آپ پَري ٿو ڇو آهون، ڇو ڏ ڏي ٿي ڌرتي؟
سُر سُر سَڏڪي سُرندي ۾، آگر آگر آرتي.
پيار رتن سا ماڻيندي، جا پيڙا سان پرتي.

●

ڇوري ڇو ڪيلين ٿي؟ آڌيءَ ويلي تون!
ساوڻ رُت ۾ ڍيل واري، چاليءَ تورَ تيلين ٿي؟
چالبوڪيءَ ۾ لير هيٺان، ڪنهن سان ليڪي ملين ٿي؟
کهر کهر هوندي تنهنجي ڳالهه، وينگس ڇو وڦلين ٿي.

●

تون آهين ورداتا(1)، ليک(2) آئي تون پنهنجو ليک!
سُستي موت آ، چُستي جيون، آڻ، وقاءَ ورڪ.
وهم واکهه سان، سمنڊ اجهاڳ سان، سينو ساهڻ سيک.
ماڻهوءَ لئه محنت ائين آهي، مُنڊيءَ ۾ جڙيل ليک(3)
جيون آ پورالو سنڌو، تار وهي ٿو تيک.

راج - راڻو

لنيڙو ڏيئو،
ساري ساري رات سڙي ٿو،
تيز هوائن سان لڙي ٿو،
ڪينَ مُڙي ٿو.
اولهه جو هي ازلي ويري،
اونداهيءَ سان سينو ساهي،
پنهنجي ڄان جلائي ٿو
جڳ ۾ جوت ڦهلائي ٿو.

جيڪو ماڻهو،
ڏيئي وانگي،
پاڻ جلي ٿو جوت وڌائي،
ماڻهوئڙن جا ڏک ڪٽائي،
هر الياءَ سان سينو ساهي:
اهو راج جو راڻو آهي،
سچ پچ موتيءَ داڻو آهي،

(1) ورداتا: تقدير لکندڙ، (2) ليک: تقدير، (3) ليک: تيڪ

Gul Hayat Institute

انور پيرزادو

سَچُ

سَچُ چئو آ سچ جيان
تون ڏوتا اکيون بند ڪري به
ڏسي سگهين ٿو۔
پر جي تنهنجين اکين مٿان
انڌائپ جا هي ڇوڙ لهن
پر جي پنهنجيءَ اندرينءَ اک کي
کولي، ڦاڙي،
تاريخن جي ترورن جا تاءَ ڏسين،
پر جي،
تنهنجي اکين اندر
ساڄهه جو ڪو سُرمو پائي،
پر جي
تنهنجي ڏوڏن ۾
ڪو ڏوُر سَرائي ڦيرائي۔
پر جي،
ڏوتائپ جون تيرهن تاليون
هي سڀ دور ڪرين تہ،
مان سمجهان ٿو،
اکين پٽڻ کان عذر ڪري به،
انڌا ٻوڙا گونگا ڏوتا،
ماڻهو ٻوءِ به سچائي سگهين ٿو۔
پل تہ ڪنن ۾ ڪپهہ هجئي،
پل تہ چنگهون ۽ پالهون تنهنجيون
لالهن جي لوڙهيءَ منجهہ وڪوڙيل
ويڙهيل سيڙهيل پڌل هجن۔
پل تہ ڳچيءَ ۾ ڪَنهيءَ جو ڪو گهوڪهو
پاتل چو نہ هجئي،
۽ آرهہ تي ڳوري لالچ جي کا لَت
هجئي،
سچُ تہ ٻوءِ به سُرهو آهي،
ڪيسين ساهہ مُنجهائي سگهندين۔
جيسين ساهہ کڻين ٿو ڏوتا،
سچ جي هن سُرهاڻ کي لاسون
بند ڪري بہ،
سُنگهين سگهين ٿو!

نظم

رات جون رهڙون،
دک جا دڙڪا
تيرون تارن جون
هي سَهمَون،
چانڊوڪيءَ جون چِٽرون،
پوتيءَ جي هڪ پَلوَ ۾
ويڙهي سيڙهي
ڏوهہ ثواب کي
ڏوراپا ڏئي،
جيءَ جلي کا
اکني آ!

Gul Hayat Institute

تنوير عباسي

●

ماضيءَ تي ٽـا ڀـاڻ ٻڌايو، حال ۾ ڪهڙا آهيو؟
ڀوڻتي ڏسبو اڳـتـي وڌ ٻـو، ڪيئن ڀـلا سمجهايو؟
آڪ ڀـڪيءَ جان واريءَ ۾ ٽٻا، پنهنجو منهن لڪايو!
پيالو موڻ تہ پريو آهي پر، ارمان ٻہ هڪ وڌايو!
ماضيءَ تي ٽـا پاڻ ٻڌايو!

●

سـدائـيـن انـيـن ڪـون ڪهرائبو آ
ڪنليءَ دل سان ڪڏهين تہ ڳالهائبو آ

ٻـيـن جـي اکيان جيئن شرمائجن تـي
اسان جـي اکـيـان ائين نـہ شرمائبو آ

نہ شوخن سان دل کي ڪو اٽڪائبو آ
جـي اٽڪائـبـو آ تـہ ڀڄتائـبـو آ ـ

سڄي عـمـر اڙهبو ٻـيـو آ سبق هـڪ
پـنـو عشق جـو ڪين اٿلائـبـو آ

زبان مان ڇڏهن ڪو اکر ڪڍنَ آڪلي
الـهـيءَ وقت اکين سـان ڳـالهائبو آ

اوهـان سان رڳـو دل کي ولدرائبو آ
نـہ ڪتبـو ئـي آهـي نـہ هـارائبو آ

ڪڏهن دشمنن ۾ بـہ ڏپ لاهي ٿهندو
ڪـڏهـن دوسـتـن ۾ بـہ گهٻرائبو آ

تـڏهـن شعر تـنـويـر لکبو آ پاڻهي
جڏهن گهاءُ دل تي ڪوئي کائبو آ!

Gul Hayat Institute

اڌپورو نظم

مان هتان جو نا هيان.
هيءَ متي اوپري،
هيءَ ماڻهو اجنبي،
هي ڪڙيون جي منهنجي پيرن ۾ ڏسو ٿا
سي هنن ماڻهن جي ذهنن جا وڪڙ آهن،
تير جيڪي منهنجي سيني ۾ کُتل،
سي انهن جون تيز نظرون
رت، جيڪو منهنجي زخمن مان وهي ٿو
سو انهن جو ڦُوت آ،
مان هتان جو نا هيان
مان هتان جو نا هيان
مان ڪٿان جو آهيان؟
مان اتان جو آهيان،
جت سُرڪ جي ديويءَ جو راڄ
جت ٺهڪڙن جا پار ٿا رانه يون رمن
جت عشق جي پيڙي سدائين
حسن جي لهرن ۾ پينگهي چان لُڏي
جت خوشي چنگائي تيلبن جان ڏکن جي رڻ ۾ ڦي
جهرمر ڪري.
هي شهر آهي ڪو ديون جو شهر
جنهن ۾ پارن جون رڙيون،
جنهن ۾ چيرڪن چوڪريون
پاٽ اولڌ هه ۾ جتي ٽيون تيل لئمپ چان
پوت جون اکيون پسرن.

Gul Hayat Institute

آذار آرائين

•

جبلن تي شام- سڌ ڀڙاڏن ۽ ٻاڇن ڪي جنم ڏي ٿي
هرڻين جي ڪُرن جا آواز
۽ ٻڪين جا ڪنپ هڪ هڪ تي ڪوهيڙي ۾ ڪرن ٿا
منهنجو سفر ڪجهه ڪوهه باقي آهي
پر منهنجي گهوڙي جا سُنب
وقت ۽ محبت زنده حقيقتون آهن
انهيءَ وهم ۽ گمان جي وچ ۾ ڪٿي
منهنجي دشمنن جو ٻهڪوٽ آهي
جتي سدائين هوندي آهي رات
۽ ميدانن ۾ ڪاريون هوائون ماتم ڪنديون آهن
فضائن ۾ زهر جي ٻالس آهي
اولداهين ۾ راڪاس ڦرن ٿا
اکين ڪان وينديءَ وسنديءَ ڌائين
آتي جي هر شيءِ ڪاري آهي
کهرن ۽ کهتين وانگيان
منهنجي دشمنن جون دليون به ڪاريون آهن
پر تڏهن به آهي سڀ مون کي ڏاڍيون پياريون آهن
فقط ۽ فقط انهيءَ هڪ شخص ڪاڻ
جو انهن ۾ آهي
پر انهن ماڻ ناهي!

مانيٽو اوڏو

آدم ۽ حوا والڪر
ڪوئي جوڙو
پيار ڪندو ته
21 صديءَ ۾ به
تڙجي ويندو
دنيا جي بهشت مان
دنيا جي دوزخ مان

ناگپال

تون ڇا آهين؟

لڇان پڇان ۽ توکي ڳولهيان
جيون سپنا، تون ڇا آهين؟
ايڏا ڏنگ سهي ٻہ ڏوريان
ڏونگر ڏاڍا، تون ڇا آهين؟
کهڙي ماڳين ملندين مون کي
منهنجا سائين، تون ڇا آهين؟
ٻولڪو ٻاتل مڏرا نيٺي
نئين لکوري لار لکيٺي
تون ڇا آهين؟
هي ليزن تي لينهن جا لعرا
حق جي هوکي و هڻ جا وَتا
او سقراطي سچ آيا ڳا
تون ڇا آهين؟
ڳليءَ ڳليءَ ۾ ڪنهن کي ڳولين
مگتا ماريا، تون ڇا آهين؟
صبح سانجهيءَ پيٽ جا آلڪا
او ماليءَ قلڪا تون ڇا آهين؟
سچ سولهن سنينهن ليءِ ورچين
ڇا ٻيو سرجين؟
او ڪوي هچارا، تون ڇا آهين؟

●

رات جڏهن ٻہ
سالت جي سيني مان
چيري ڦاڙي ڪا رڙ آئي ٿي
ٻاٽ اولدهہ ۾
تاري جي ڪا لاٽ ٽٽي ٿي
منهنجي سوچن کي
جڻ تہ لئين ڪا واٽ ملي ٿي!

●

سيج آخري ڳيت ڏلي
مندر ۾ آ سنک وڳو
سانجهيءَ ۾ ڦهلايا
دل ۾ تنهنجي ياد ٿري!

نيڙو

جاني هي جيون
تنهنجي ڳولا ۾
جنڊ الدر جيئڻ آن

دوهو

●

توسان جيءَ جڙيو او ڌرتي، توسان پنهنجو پيار،
تو بن کهڙي جندڙي سنڌڙي، جهڙو چورو ٻار!

Gul Hayat Institute

زبيده مينلو

ڪجھ نظم

•

ليري ساڻي ڪنهن چادر سان،
سيتل سپنن جي ساگر سان،

موتي جهڙي ميٺڙا هنئام الا،
تن ڪي ڪير وڪيري ويو!

دل جي وهندڙ لڪ ڌارن سان،
من جي ويڻا جي تارن سان،

نغما جهڙي چيڙيا هنئام الا،
تن ڪي ڪير وڪيري ويو!

ويهي بيهي ڏينهن ٻڌڙا،
رتو رت ڪري هٿ ڪنڌڙا،

سورن سان سهيڙيا هنئام الا،
تن ڪي ڪير وڪيري ويو!

•

هي جيون
هن چمن ۾ جڻ
چنبيل هن
بسنت جو ڪو واس نه ون!

•

اما ئي رات بنا پريات
اُڏي لهي ٿو لامن تي
ڪوئي چپرو... چوڌار
چيخون ۽ چرڙاٽ!

•

مان ۽ دولهون
ڪوري ۾ ٻجري
هوائن منجھ وڃون ٿا وکري!

ڪيلاش

ڏيڙو

بيٺل پاڻي
پار هنيو پٿر
آڏاٽا مڇر

ڪوڙ جو ڪوٽ
سالت ۾ چمڪي ايو
پيڻ تي پاڻي

تارين ماڪ پينيون
رات وڳي شرلاءِ
سُڪڙيون گل ٽيون

مزدورن وستي
سيري گدلي ڌاڌلي
اٽيءَ جي روشني

اُڪي ڏُڪي اڪ
شهر ۾ ريس گهٽي
ڪيرڙيءَ ويجهو سُڪ

پورهيت شل پگهر ۾
ڪنڌو سهٺو ٿو لڳي
باھ ۾ ڳاڙهو لوهه

شهر سارو
نيڙا نيڙا قايت
ماڪيءَ مالارو

سندر ناري
وڏيري سان نه نهي
ٿي وئي ڪاري!

Gul Hayat Institute

ملڪ آڳاڙي

ڦوڏهڙو ـ سوکهڙو

چِٽَ آ ٻالهي، راتي ڪيڙَ!
چِٽ جا داڻا ڪينَ ڦُٽن ٿا، سُڪي سڙي سڀ ساهه ڏين ٿا
ڇاڪاڻ تہ سائين، هي ڪچو آهي/پڪو ناهي/جنهن ۾ پوڏي اٿلون ۽ ڇاڙهه/
۽ پوءِ سائين، پير پيريون، ڪاهه ڪائيون، ڪرڙ ڪنڊيون، ليون لاڻا لاهه ڦٽن ٿا/
ٻاهڻ ٻالڻا جام ٿين ٿا/ٽُوهَہ پٽن ۾ عام ٿين ٿا/-۽ وقتي طور: ڇوڏس ٿي
ڇانداڻ ٿئي/سوهہ ٻريو مالداڻ ٿئي/ٻر او سائين، ان ساوڪ ۽ سبزي اندر
سوئر ٻگهڙ، گدڙ لومڙ جهنگ ٻلا اوناڙن ٿا/نانگ نپت
ڦوڪارن ٿا/انسانن جي الت ڪرڻ لِيءِ پنهنجو بُکيو پيٽُ ڀرڻ لِيءِ/
ڪيئي زهري ڏنگ هڻن ٿا/مظلومن جو رَتُ پين ٿا/
سچ تہ روز چڙهي ٿو سائين! ٻر تيڙڪو ويرين وَسُ آهي/جنهن ڪي ڇاهن
ساڙن ٻارن جيارن مارِن.--/ڌرتيءِ، نيٺهڻ آسَ ۾/ليڙيءِ ۾ ڪنڊا/
پيٽ بُکيا ۽ اکيون ڀايون/سَڪنا ساز... جن ۾ ڪوئي ساهه نہ آهي/جيوت
لِيءِ آتساهہ نہ آهي...
۽ پوءِ پيارا، ڪيئي وارا/پنهنجي بُکئي پيٽ ڀرڻ لِيءِ/چوري، چغلي-
ٻچاڙائي-...-۽ هڪٻئي جي رت سان رالديون/۽ ٻي ڏوهي
آ ڏوهاري/ڌرتي جڻ ڪو دوزخ آهي/جنهن جو ٻارڻ هاري ناري!

ادل سومرو

وائي

•

وريو آڏائو واءُ، جهوني ٻَڙ جي لام ڪري پئي.
ڪارو ويس ڪيو آڪاس، سج گهنايو تاءُ.
رُنا پکڙا ۽ پنهوار، گيت گيت ۾ گهاءُ.
ڪَپَرَ ڪري ويٺي ڪا لهر، موتين جو ڦهلاءُ.
(گدائي صاحب جي لاڏائي تي)

نورالهديٰ شاهه

چار نظم

ڏک

۽ ليڪا ڪيڏي
صليب ٺاهي
پنهنجو پاڻ
ٽنگي ڇڏيان
جي،
ڏُکَ سيئي لڪي نه سگهان!

سوچ

ڪنهه جي دڙي تي پيل
مٽيل ڪالوَ جو
ڦٽيل لاش ڏسي
رت جا رشتا هالوَ تي ڀُريو اچن!

ٻيون نظم

ڪنڌ ڪپي
ساڄي هٿ تريءَ تي
سجائي رکيو اٿم
سوني-روپي سيجَ جيان!

پيلو پنَ

وهندڙ پاڻيءَ جي ڌارا ۾
هوريان هوريان وهندڙ
منهنجي جُواليءَ جو پل، پل
تنهنجي هٿن جي ريکائن مان
نڪري وڃڻ ڪان پوءِ
ڪيڏو نه بي معنا آهي؟

۽، جُڳن ڪان پوءِ
آئون چئي
سرءُ جي آکهاڙي وڻ جي
پانهن ۾ اٽڪيل
پيلو پن هولدس

Gul Hayat Institute

امداد حسيني

پاھر ساگر سانت

وائي

اونداهيءَ ۾ تيلي ٻاري، آئيني کي جاڳايان
تيل ٻنا هن ذات ڏيي ۾، رت ٻه هاري
تيلي ٻاري
آئيني کي جاڳايان

ٻورَ ٻورَ مان نَس نَس مان، رت ست ساري
تيلي ٻاري
آئيني کي جاڳايان

جيسين سورج برف ٻکهاري، پاڻ پگهاري
تيلي ٻاري
آئيني کي جاڳايان

ليڪ لڇوئي، ٻساھ سوئي، سَنگهه سنباري
تيلي ٻاري
آئيني کي جاڳايان

جيسين سورج آٻري تيسين، پاڻ ٻه ماري
تيلي ٻاري
آئيني کي جاڳايان

تيسين جاڳان، جيسين تيڙ کو ٻارَ آٿاري
تيلي ٻاري
آئيني کي جاڳايان

ٻٺي ڏينهن جو دوزخ

آهوئي آءُ انسُولهئون
آهوئي شهر
آهائي شام دولهون

آهائي ٻُو هوا ۾
جڻ تہ کو ٿائر سڙي پيو
آهوئي سائرن هرهر رڙي پيو

چؤر ٻيئي رت چوسي
ٻجاڙيءَ جي ڦٽڙي تائين شفق جو
ڇٽي ٻئي آسمان تان رَڪَ
تہ درتهہ جمي ٻئي
ڇتين پٽين مٿان گهر گهر اگڻ تي
آهائي رات آهستي لهي ايئي ٻيليءَ اير
آلي کوريئڙو ايو جاڻ تي جارا
کهڙيءَ کان ٻوءِ ساڳيائي ستارا
انين جيئن رَڪَ ۾ ٿانيا!
کهٽين ۾ لٺ جي ٺڪ ٺڪ
ڪُتن جي ڀونڪ
ڪنهن ڪنهن ويل رڪشا، ڪار جو رانيا هوندو
بلب جي بيمار ٻيلي روشني هوندي
۽ گهر جڻ اجتماعي مقبرا هوندا!

آهوئي آءُ اڻ سُولهون
آهوئي شهر
آهائي شام دونهون

ساڳيو بي مهر ماڻهن جو اجهل ريلو
روان آهي گهرن جي قبر ڏي
بي صبرخواهش ڪي سپائي جا ڏنا ڏيئي سمهارڻ ليءِ
وري ٻٺي ڏينهن جي دوزخ کي ٻارڻ ليءِ!

Gul Hayat Institute

غزل

اولڙاهي ۾ ٽيلي ٻاريان
ٽانڊاڻي کي ڳس ڏيکاريان
اونڌ رساءُ مٿي ڪانهي ڪا
ڇولہ ڪشي ڪا مُرڪ آڏاريان
ڪوهہ نہ سورج وانگر آيرو
آئو اوهان کي آءٌ آڌاريان
پنهنجو ڪوئي مو ڪولهي ڪو
هرويرو پيو ٿو اوساريان
ماچس مون وٽ ڪولهي آهي
ڪيئن ٻلا ڪو ٻارڻ ٻاريان!
رات ايندي تہ سمهي پوندس مان
ڏولڪر جهڙو ڏينهن گذاريان
ٻاڻ اڳي ٻہ مليا آهيون پئي
آءُ تہ توکي ياد ڏياريان
حفيظ الطاف، نسيم کرل
کهڙا کهڙا ماڻهو ساريان!

ديوار ڊٺي پئي آهي
۽ هُن پاسي ڪجهہ ناهي
ڪولڊر آهن ڪنسَ ميڙني
ڏسِ ڏلو هو ڪنهن ڏاهي
رات جهڙالي ۽ جهنگل
ڪُڙڪُٻيتو ڪو آهي؟
سچ کي شل تون سوپ ڏيين
ڪوڙ ڪٽڪ آيو ڪاهي
الڏاڻ اکيون ڦاڙي ڏس
سورج ناهي؟ پيو چاهي!

مون کي ڪوتا جوڙڻ ڏي
ناهہ ٽڪيءَ جا تون ناهي
اڄڪلهہ ماڻهو، ماڻهوءَ تي
ڪُتي وانگر ٿو ڀاهي!

(اڄڪلهہ ڪُتو ڪتي تي
ماڻهوءَ وانگر ٿو ڀاهي!)

(نيڙو)

نپٽ انڌي رات
ڏيئي سان اونداهہ ۾
ڏسڪي پيئي ذات

گھٽو نہ تون ڳالهاءِ
ڪَلَ ڪٽي وٺ پاڻ ليءِ
ڳاريون چڱ مون لاءِ

هينئڙي تنهنجا هورَ
آڏيءَ ايش ـ نرڪ سان
اڏڙن لاءِ ڦلهورَ

جاڳ بہ سپني وانگَ
اکيان اکيان مارئي
پوهان چيلن چانگَ

ڪوري، پُشپ، ڪمليش
ولي رام جو کهرُ چڻ
هڪڙو ننڍڙو ديش

شاعر ۽ ايڪانت
اندر ورهہ ورلوڙجي
ٻاهر ساگر سالت

ساڻ جو وارو
ڪَڪڙن جي دَس تي
شهري وبچارو!

ٽماهي "مهراڻ"
گورل پاتو انگ تي
ٽڪون ٽڪون ٻهراڻ

ڪلارڪن جي ريس
باس هيو ۽ هوءَ هئي
اندران بند آفيس

نظم

آءٌ اڄا بہ آهيان ٿي تنها
بَر ۾ بيٺل وڻَ جيان
شاخن وانگر پکڙيل سوچون
ڏئيءَ بنا ڪنهن ڏڻَ جيان

آءٌ اڄا ڏس رول اهوئي
پيامي ڪنهن بادل وانگي
منهنجا اوئي منهنجا ڳوئي
سانگ هليا ويا ڪنهن سانگي

نيڪ بنا جيئڻ ڪوئي سورج
هٿَ هڄن جيئن ريڪَ بنا
تو بِن آءٌ ائين ٿي ڪورو
ڪاڳر جيئن ڪو لهڪ بنا

ڪڏهن آءٌ هن لاءِ سورج هئس
هوءَ سورج مُکي
اڄ اوڪي چٽي
هُن ڏني جيئن پُٺي
تڏهن آءٌ هن لاءِ ڪجهہ ڪول هوس
رکو رَڪَ جو ڍير هوس
ـ ۽ پوءِ اوچتو
هوائون لڳيون
آڏاري ويون!

Gul Hayat Institute

سحر امداد

غزل

آونڌاهيءَ اڌ رات جو، هيڪل منهنجو هاڻ،
ماري ٽوڪي سانورا، جاڳان پيئي آڻ،

دونهاٽيل، گهوگهاٽيل، آهي رات آماس،
کير ـ ڌارا ۽ تارا، ڏيندا روشن ڇاڻ.

لالي ليڪين لايان، ٽن من مهڪايان،
اڄ منهنجي آجري اڳڻ، ٻولي ٿو پيو ڪاڻ.

بحر وزن جون گهوڙيون، لنگڙا لولا لفظ،
ڪوتا، رديف، قافيا، ڏات نه ڪوئي ڏاڻ.

سور پيڻ ڪان ٻوڙ ٿي رات ڇڻيندي سڄ،
پکڙي پوندي برف ۽ لهريون لهنديون لاڻ.

مکڻي ڪنيءَ والکيان، گهڻو آيامي لوڪ،
دل ـ ڌرتيءَ جو الهي، ٻريل ٽريل هو ٽاڻ.

ڇهاڪي ڪنڌ سمنڌ سڀ، آڪري ايندس آڻ،
سچٽي هان مان سڄ جي، ٻيرهه سندم آ لاڻ.

Gul Hayat Institute

سؤ روپيا نوٽ ماڻهو

علي بابا

”سائين، تو ڳالهہ ڪئي. سمجهہ مري چڪو آهي، ڇڏاءِ منهنجي رقم. ڇڏاءِ.“

”ميان، آئون ڪيئن سمجهان مري چڪو آهي، ڪيئن؟“ چگو خان چڙي ٿو وڃي.

”هيئن.“ ڀيرام چپٽي ٿو وڄائي. ”واهہ سائين واهہ! اسان لکن جا ليکا ڪيئن ڪريون ۽ اوهان سؤ روپئي تي ھڙ ڪيو ويٺا آهيو؟ ماڻهو ٿـو ماراڻين يا ميرون؟“ ڀيرام ڇـون ڪنواريون ڳاڙهيون اکيون ڏسيو چگو خان کين مڙئي ٽڏو ٿي وڃي ٿو.

”نہ، ڀهرين ڀڏاءِ مارينديئس ڪيئن؟“

”اهو آئون ڪولہ ڀڏائيندو آهيان. آئون پيشاب ٿو ڪريان سؤ روپين جي نوٽ مٿان. سوين ايا سوين ويا.“ ڀيرام ڏاڍي ڪروڌ مان، پيگ هڪ ئي ڍيٽ سان خالي ڪندي، وڏيءَ هوٽل جي ٽماڙ ڪمري جي دريءَ مان هيٺ ٽرئفڪ ڏانهن ٿو نهاري:

”ان اجائي بڪواس کان تہ سٺو آهي تہ ماڻهو وڏي در جو چڪر لڳائي اچي. سؤ روپيا آتي ۾ ملي ويندا آهن چگا خان!“ ڀيرام ڪاوڙ مان، ڪمري سان لڪري وڃڻ لاءِ اٿي ٿو وڏي؛ پر درو ٽ، چگي خان جي ڳالهہ آڏو نهس رڪاوٽ ٿيو وڃي:

”يرَ، تون تہ ڳالهہ ڳالهہ تہ ٽالڊو ٿي ويندو آهين. اڙي خون ٿو ڪرين ڪا ڳالهہ ڪانہ ٿيو ڀڄائين؟“

”اڳي ڇڻ خون ڪيائي ڪولہ ٿئون. چگا خان، ڀڏاءِ اهو ڪير هو، جنهن تيرهن سالن جي چمار ۾ راڄ لتاڙي ٻارهن سالن جو ٻار ماءُ جي ڪڇ مان خنجر سان ماريو هو. حيف ٿئي چگا خان، سؤ روپين تي ايڏي بي اعتباري؟“ ڀيرام جي ڳالهہ تي چگو خان سُرڪي ڳجهو ساهہ ڪڍي، ڏاڍا ساڙ ٿو چئي:

”ڀٽ، اها ڳالهہ نہ آهي. آئون قانون جي ڳالهہ ٿو ڪريان؟... ڀڏاءِ نہ، ڀاڻ ڪيئن بچائيندين؟ اڳيان ۾ چيتا ڀُرقت تي، مڙس ڏاڙهيون ڪنهندا، ڀيرا ڇڪيندا آهن. ڀُرين ٿائين ڀلا لڌ ولندا آهن.“

”خون ڪرڻ ويل منهنجو ڀير پٽ تي نہ هولڊو آهي. ڀڏاءِ، ڪڏهن ڪو ڀيرو ڇڏيو ٿئون؟... خـون ڪرڻ مهل ماڻهو سٽين آسمان مان عزرائيل جيان لهندو آهي.“ ڀيرام واتان

سگريٽ جو دونھن اوڳاڇيندي، چڳي خان کي سندس گلاس ۾ اچا وڏيڪ دارون اوتيندو ڏسندو ٿو رهي.

"ٻُڌ، اڳي ايڏا راڄ ڪڏهن ڪِينَ لتاڙيا هوندءِ." چڳو خان ڏاڍو ڪجهو ٿو ڳالهائي.

"ڳالهائين ڪنهن سان پيو؟!" پيرام ٻيرٽي هڪ ٽي ڳيٽ سان اڌ گلاس ڏوکهي ٿو وڃي.

"راڄ ... راڄ ... اسان سڄو ملڪ پيليو وينا آهيون. ٻڌاءِ، ڪهڙو راڄ آهي، جو سؤ روپين تي ٿو ساڙائين؟ ڪهڙي آسمان تي آهي؟"

"...، يار تون سمجهين چولہ پيو." چڳو خان بيزاريءَ کان ڪنڌ کي ڌوڻَ ڏئي، ميز تي ڪاوڙ سان مڪ ٿو وهائي:

"يار تون اسان جي ٻہ ٻڌلدين يا رڳو پنهنجي لاڦ هڻندين!"

"ها، اسان جو تہ ڌنڌو آهي، سؤ روپين لاءِ لاڦ هڻڻ جو."

"توهان، وري اولٽي معنيٰ ورتيئي نہ؟ يار پيرام ڏاهو ٿي. ٿڌو ٿي. ڪنهن ڪُتي جي پٽ کي غور سان ٻڌ تہ سهي."

"ٻڌاءِ، ٻڌاءِ، آزمايل کي ڇوٿو آزمائين؟"

"ڪا خبر ٿئي مارٽو ڪنهن کي آهي؟"

"ڪنهن کي؟..."

"ٽِيجَ پياڪ پار..."

"ڇا؟... ماڻ جي ڪچ ۾ ئي!"

"ها، وات ۾ گوليءَ جي لشالي سان."

"شڪل، هاڻ تنهنجي سؤ روپين شرط تي. اسان پستول چوري ڪنداسين. اهڙن سؤ روپين کي مان مُتان بہ نہ." پيرام سڄو گلاس خالي ڪري، واچ کان گُڙلدڙ مڌ، هٿ جي ترڻيءَ سان اکهي رڙ ٿو ڪري:

"ٻڌين پيو نہ چڳا خان؟"

"اڙي ها، پستول توکي آئون ٿو ڏيان نہ، سائلينسر لڳل. تران ڪُنوارو پستول، حرام آهي جو مون نيست بہ ڪيو هجي، اڙي هاڻ تہ خوش ٿئين."

"واهہ، ڏاڍي خوشي ٿي، جڻ اڳي ڪڏهن پستول ڏٺائي ڪِينَ ٿئون."

"بابا هن هٿيار جي ڳالهہ ڇڏي ڏي. موليٰ جو قسم، گوڙها ڪنس جا ڏهہ پارهن ٿناڪا چوڙي، وچ شهر ۾ ڏينهن ڏئي سؤ ماڻهو ماري اچ. رڳو دونهن هرلدو، گوڙها... تان جو ڪلاڪ کان پوءِ خبر پولدي تہ ڪهڙين ۾ لاشا پيا آهن. ماچيس جي تيليءَ ۾ بہ ڪو آواز ٿيندو آهي. آهو مال آهي."

"اصل اينهين."

Gul Hayat Institute

”پوءِ اسان وري ڪو سؤ روپين ڪي مُنهنڊا آهيون ڇا؟ ڪم نه ٻه هجي ها، اها سوڪڙي تولاءِ هئي “

”واهه واهه، پوءِ ته يار ديدار ٿي وڃن؟“

”هر خبر ٿئي يار ڪنهن جو آهي؟“

”ڪنهن جو؟“

”وڏيري عارب خان جو. واري ساڻ راڙيءَ پٽ قلندر تي ڀڳو پيئو هولدو هو، ته قلندر پٽ ڏي.“

”چو پلا، وڏيري عارب ڪي چو ڻ؟“

”ٻه مارئو سال جو تيج ڊاڪ يار آهي - ۽ ڇيڇلائڻا وڏيرو عارب ۽ جوٽس آهن.“

”حوٽس ويچاري چو؟“

”ويچاري... آگوني جهڙي، ڏوتيءَ هٿان چورائي موڪليوماس ته ڊاڪٽر کي پار ڏيکارڻ جي پالي سان دل باغ بهار ڪرائي وڃ، ته جوءِ مڙس کي وڃي دالهن ڏلي آهي. ڳالهه راڄن تائين پهچي ويئي. اها، ته ماڻ ته پيٺ...“

”مار پ...“

”اڙي چگو خان پلئو ڀاري جائي، دل ۾ چير پٽ ٿورڙي ڳالهه پرائي ٿئي ته پوءِ ڏس، ڪيئن ٿو هالوَ ۾ ڏارَ وجهانس. اڙي وٺ ڇا ياد ڪندين.“ چگو خان پرام ڏانهن سؤ روپيا ٿو آچلائي ۽ پرام ان کي مٿان ئي جهبي ڇمي ٿو ڏئي ۽ نج نٿين ڪڙڪ لوٽ ڪي وڃائيندي اولهينءَ کهئور سان چگي خان ۾ ٿو لهاري:

”تلهو سؤ روپين سان ڪم ڪين هلندو، اسان واري امانت ڪيد.“ سنهس ڳالهه تي چگو خان چيلهه سان ٻڌل پسٽل ڪورمان ليج ليڪور پسٽل ٿو ڪڍي ۽ پٺي گيدي مان سائلينسر.

”مار، چيلهه سان ٻڌيو گهمين!“

”پوءِ اسان کي ڪا مٿيهه آهي ڇا؟ اسان جون چيلهيون ئي پستول ٻڌڻ لاءِ ٺهيون آهن.“ هو وري ڪُنڪو ڪائيندي ڳالهائي ٿو:

”ٻڌ، هوٽل جي ٻيرن سان توکي ڪو سڃاڻي ته ڪونه ن؟“

”يار، ڀاڻ ڪمزور يار رکون ئي ڪين َ. آئون هوٽل ۾ ائين لڪندو آيو آهيان، جيئن رات جي اولداهيءَ ۾ ڪنهن سنگتياڻيءَ سان ساڻ وڃبو آهي. چارين ۽ ونڪارين سان ڪنهن جناور جيان.“

”خوش رهه. قران، توکي ڏسي اندر ٺري پولهو آهي.“

”چنايو ته مون ٻه ٻڌي.“ پيرام پستول لوڊ ڪري، مٿانهس سائلينسر تو چاڙهي ۽ ڏاڍو چريان ٿي، پستول جا انگ اکر ٿو جانچي.

”واهه، پستول ته تنهنجي هٿ ۾، ڪيئن پيرام! سرمو ٻه اک ڪي نهي.“

”ها، خبر ٿئي، هن پستول ڪان سواءِ آئون قرضي هئس.“ پيرام چـو منهن تاشي هٿي تـو وجـي.

”اڙي ڪهڙو قرض ٿئي؟ حڪم تنهنجو.“

”قرض ايترو آهي، جو آئون پاڻ ٻه چڪائي نه سگهندس. خبر ٿئي، مون ساک تي وڏيري رمضان ڪان سؤ روپيا ورتا هئا.

”مار، اڃا قرض رهيو پيو آهي؟! اهو ٻه تو لاءِ قرض.“

”ها- چيائين سڙس جـو پٽ تڏهن مڃيانءِ جڏهن چگي خـان جي پٺ ۾ سندس ئي پستول جي گولي هڻي ايندين.“

”چا!؟...“ چگو خان ڏيهي سان چار قدم پوئتي هٽي ٿو وجي.

”چو ڏچي وئين.“

”نه، اها پاڙيائي آهي.“

”پلا لئين چاول ٻار جي وات ۾ گولي هڻاڻ واري کي ڇا چوندا آهن؟ چگا خان، اڄ اهو ٻه ٻڌائي ڇڏ.“ پيرام جي اکين ۾ رت لهي ٿو اچي.

”پيرام!... نه... نه...“

”ڏچ نه چگا خان. آئون وعدي جو پڪو آهيان. ٻي گولي، تنهنجي ٻچ ايااک دشمن جي وات ۾ ويندي. سؤ روپين جي لوٽ جيان ڏاڍو ڪرو ماڻهو آهيان.“ پيرام ٽرنگر دٻائي ٿو.

۽ ان سان گڏ ئي، چگو خان ٻئي هٿ دل تي رکندي، آواک قاتل ٻاکي سان، فرش تي ڦهکو وجي ٿو ڪري.

۽ لفٽ جو ٻٽڻ، خونيءَ کي جڻ گهڙڪائي ٿو وجي.

Gul Hayat Institute

روپوش

حليم بروهي

مون روپوشن جي لسٽ تي نظر ڊوڙائي. ٻه سؤ کان ٻه وڌيڪ نالا هئا لسٽ ۾. منهنجو ٽيمپر لُوز ٿيڻ لڳو. جنهن ضلعي ۾ ٻه سؤ روپوش هجن، تنهن ضلعي جا پوليس آفيسر يا ته رشوتي هئا، يا نااهل هئا. مان اٿيس ۽ لسٽ کڻي ڪانفرنس روم ڏانهن روانو ٿيس. منهنجي وِک تکي هئي، تنهنڪري اردلي ڊڪندو منهنجي اڳيان هليو.

ڪانفرنس روم جو در اردليءَ تڙتڪڙ ۾ کوليو، ۽ در مان اندر داخل ٿيندي مون ڪَرڙي نظر صوبيدارن تي ڦيرائي جيڪي ٽپ ڏيئي ڪرسين تان اُٿي کڙا ٿيا هئا. مون ڪرسيءَ تي ويهندي صوبيدارن کي "سٽ ڊائون" چيو. سپيئي ويهي رهيا. لسٽ ٽيبل تي رکي ان تي مون پنهنجو هٿ رکيو، ۽ صوبيدارن تي نظر ڊوڙائيندي مون چيو ته "ٻين ڳالهين تي مان ڪنهن ٻي ميٽنگ ۾ ڳالهائيندس. هن لسٽ ۾ مون وٽ انهن روپوشن جا نالا آهن جيڪي حيدرآباد ضلعي جي مختلف ٿاڻن کي ڪيسن ۾ گهربل آهن. هن لسٽ ۾ ٻه سؤ نالا آهن. ٻه سؤ نالا گهٽ ڪينهن. تمام گهڻا آهن. جنهن ضلعي ۾ ٻه سؤ انبسڪانڊر هجن تنهن ضلعي جا پوليس آفيسر يا ته رشوتي آهن يا نااهل آهن. جيڪڏهن اوهان رشوتي به نه آهيو ۽ نااهل به نه آهيو، ته پوءِ هي ٻه سؤ روپوش ڇو اڃا هن لسٽ تي آهن؟ اها انبسڪالڊرس جي لسٽ هرهڪ ٿاڻي تي هولدي آهي. هرهڪ ٿاڻي تي هنن انبسڪانڊرس جا فوٽا هوندا آهن. مان ڊائريڪٽ ايس. پي. ڀرتي نه ٿيو آهيان. مان صوبيداريءَ مان چڙهي ايس. پي. ٿيو آهيان. مون کي خبر آهي، ته صوبيدارن کي خبر هوندي آهي، ته سندن ترَ ۾ ڪهڙا روپوش رهندا آهن ۽ ڇا ڪندا آهن. مان ڪنهن جي به ائڪسپلينيشن ٻڌڻ لاءِ تيار نه آهيان. مان پاڻ به رشوت نٿو وٺان. مون کي صاف ۽ ڪِلين ائڊمنسٽريشن کپي. روپوشن جي پشت پناهي بند ڪريو. روپوشن کان جيڪو ڀتو وٺندا آهيو، سو بند ڪريو. هن لسٽ تي جيڪي ماڻهو آهن، سي هڪ مهيني اندر گرفتار ٿيڻ گهرجن. هن لسٽ جي ڊيگهه اوهان جي ۽ منهنجي آفيسريءَ تي داغ آهي. ايندڙ مهيني جيڪا ميٽنگ ٿيندي، تنهن ۾ مان وري به اها لسٽ ڏسندس. ڪوبه انبسڪالڊر آزاد نه رهي. هرهڪ روپوش گرفتار ٿيڻ گهرجي. ايندڙ مهيني واري ميٽنگ کان اڳ هيءَ لسٽ ختم ٿيڻ گهرجي. هرڪو پنهنجي ٿاڻي وڃي، ۽ پنهنجي حد ۾ رهندڙ روپوش جهلي لاڪاپ ڪري. ڪوتاهيءَ تي مان اوهان کي رورٽ

ٻه ڪنهن ۾ سسپينڊ ٿي ويندس. اڄ مان ڪنهن ٻئي ڪم جي باري ۾ نٿو ڳالهايان. ايندڙ ميٽنگ کان اڳ هيءَ انبسڪانڊرس لسٽ ختم ٿيڻ گهرجي."

لسٽ هٿ ۾ ڪٽي مان موٽي پنهنجي آفيس آيس. هاڻي منهنجو ٽيمپر آهستي آهستي لهڻ لڳو. پنهنجو پاڻ کي ٿڌو ڪرڻ لاءِ، ڪجهه نه ڪجهه ڪرڻ جي بهاني سون لسٽ تي اڻين ئي نظر ڊوڙائيم. ٻن سوَن نالن جي لسٽ ۾ سڀ کان مٿي پهرئين نمبر تي ٽنڊي ڄام ٿاڻي جي ويهه سال پراڻي روپوش الله ڏني جو نالو هو. لکيل هو—'الله ڏنو، ولد رحيم ڏنو، ڪاڪير، ويهن سالن کان روپوش، ٽنڊي ڄام ٿاڻي کي ايف. آءِ. آر نمبر 322/1930 ۽ 401/1930 ۾ گهربل.' هي اهوئي الله ڏنو هو. هن جو نالو ويهن سالن کان پوءِ به انبسڪانڊرس لسٽ تي چڙهيل هو.

ويهه سال اڳ مان ٽنڊي ڄام ٿاڻي تي صوبيدار هوس جتي ڪن همراهن الله ڏني ڪاڪير کي جهلي آڻي اسان جي حوالي ڪيو، ۽ فرياد لکايائون ته الله ڏني ڪاڪير ۽ سندس ڪنهن همراهه سندن گهر کي ڪات ٻئي هنيو ته مالڪ سجاڳجي پيا. سندس همراهه ته ڀڄي ويو، پر الله ڏنو جهلجي پيو. اهو فرياد مون ايف. آءِ. آر بڪ ۾ داخل ڪيو ۽ پوءِ لڳس الله ڏني ڪاڪير تي محنت ڪرڻ، ته پنهنجي همراهه جو نالو ٻڌائي. پهرين مون الله ڏني کي گشا ٻتا هنيا، پر الله ڏني نالو نه ٻڌايو. پوءِ مون الله ڏني کي خاطري ڏني، ته مان سندس همراهه کي گرفتار نه ڪندس، پر الله ڏني نالو نه ٻڌايو. مون الله ڏني کي واعدو ڏنو، ته مان ڪيس به ڪيس مان ڇڏائيندس، پر هُو هوڏ تان نه لٿو-سو پوءِ مون ڪنيو پادر ۽ اچي ڪيس ورتم. پوٽ جا ٺُڏا ۽ لتون وغيره هُو سهي ويو، ۽ لڪڻ ڇهڪ هُو سهسائي ويو. همراهه جي نالو ٻڌائڻ کان صفا نابري واري ويٺو. مان به هوس ضدي، سو ٽي ڏينهن سالدهه، صبح شام ۽ ڏينهن رات ماريندو رهيو سانس. هن پنهنجي ساٿيءَ جو نالو ته نه ٻڌايو، پر پاڻ به اوچتو مري ويو. منهنجي مار مشهور هئي، پر هي پهريون پيرو هو، جو ڪو قيدي منهنجي مار ڪري ٿاڻي جي لاڪاپ ۾ ئي مري ويو هو. هڪڙو سڄو ڏينهن لاش لاڪاپ ۾ پيو رهيو ۽ مان ٿاڻي ۾ ويٺو رهيس. شام آئي، رات ٿي، ۽ پوءِ صبح ٿيو، پر انهيءَ وچ ۾، رات جي اولڌهه ۾، مون ۽ منهنجي ماتحت عملي، الله ڏني جو لاش ٿاڻي پويان کڏ کوٽي دفنائي ڇڏيو هو.

سوير صبح منهنجو جمعدار هڪ ٻه سپاهي وٺي ٿاڻي سامهون هوٽل ۾ وڃي ويٺو، ۽ چانهن پيئندي، هوٽل ۾ ويٺل ماڻهن سان ڪچهري ڪندي، شوشو ڇڏي آيو، ته شام جو جوابدار الله ڏني کي حيدرآباد وٺي ويو جتي ٻئي ڏينهن صبح جو هن کي ڪورٽ ۾ پيش ڪرڻو آهي. ويهه سال اڳ ٽنڊو ڄام ننڍڙو ڳوٺ هو، جنهن ۾ فقط هيڪ يا ٻه ننڍڙيون هوٽلون هيون. اهو جمعدار وارو شوشو ڪافي هو، ۽ شام تائين اها ڳالهه عام ٿي وئي، ته اڄ الله ڏني کي حيدرآباد وٺي ويندا.

شام جو سج لهڻ کان اڌ منو ڪلاڪ اڳ، چار پنج سپاهي ڊريسن ۾ گهوڙن تي سوار ٿيا، ۽ انهن جي وچ ۾ هڪڙي گهوڙي تي، هڪڙو سپاهي مٿان ڪيل اجرڪ ۾ پنهنجو منهن ۽ ڊريس لڪائي ائين وينو، جيئن ڏسندڙ سمجهن، ته الله ڏني کي پوليس حيدرآباد وٺيو پئي وڃي. اهي گهوڙن تي سوار پوليس وارا، جڏهن ٿاڻي جي احاطي مان نڪري رستي تي آيا، تڏهن سامهون واريءَ هوٽل ۾ اسان جي هڪڙي سپاهيءَ بہ ڳالهين ڪندي گهوڙي سوارن ڏانهن اشارو ڪري چيو، ته پوليس الله ڏني کي سيڻائي حيدرآباد ۾ ڪورٽ ۾ چالان ڪرڻ لاءِ وٺيو پئي وڃي. ٿورڙو اڳتي هلي، اجرڪ واري سپاهيءَ گهوڙي کي اڙي هڻي تکو ڪيو، ۽ گهوڙو ڊوڙائي اڳيان نڪري ويو. ٻين سوار سپاهين 'الله ڏنو ڀڄي ويو، جهليوس' چوندي پنهنجا گهوڙا ان سپاهيءَ پويان ڊوڙايا. هوٽل تي ويٺل ماڻهن بہ سمجهيو ته الله ڏنو ڀڄي، سو آئي ماڻهن کي سڏ ڪرڻ لڳا، تہ الله ڏني کي جهلڻ ۾ پوليس جي مدد ڪن.

اجرڪ واري سپاهيءَ وڻن پويان پهچي اجرڪ لاهي گهوڙي جي سنجن ۾ لڪائي، ۽ پوءِ پاڻ بہ الله ڏني جي ڳولها ۾ شامل ٿي ويو. اوندهہ ٿيڻ تي سپاهي موٽي ٿاڻي تي آيا، ۽ مون ايف. آءِ. آر. بڪ ۾ داخلا ڪئي، تہ ڪيئن جوابدار الله ڏنو پوليس ڪسٽڊي مان ڀڄي ويو. ائين الله ڏني ڪانير جو نالو انبسڪانڊرس لسٽ تي آيو ۽ پوءِ سال بہ سال جيڪا نئين لسٽ ٺهندي وئي، تنهن ۾ هن جو نالو هوريان هوريان مٿي چڙهندو ويو.

هي اهو الله ڏنو ڪانير هو، جنهن جو نالو مون اڳيان پيل لسٽ ۾ پهرئين نمبر تي هو. مون ڳاڙهي مس واري پين سان لسٽ ۾ لکيل الله ڏني جو نالو ڪاٽي ان تي پنهنجي صحيح وڌي، ۽ پوءِ اينڊڙ ميٽنگ ۾، يا ڪنهن بہ ٻي ميٽنگ ۾، سون انبسڪانڊرس لسٽ جو نالو بہ نہ ورتو. مان ڪيئن ٿي اعتبار ڪري سگهيس، تہ انهيءَ انبسڪانڊرس لسٽ مان ڪو هڪڙو روپوش بہ جيئرو هوندو!

●

نصير مرزا

Gul Hayat Institute

دعا

يا خدا!

گيتن کي

خوشبو جيئن

مکتي ڏي!

منهنجي لفظن کي

هوا جيئن

پکين جيئن

آزادي ڏي!

شوڪت حسين شورو — چِٽيءَ جيترو آسمان

اک کلندي ئي نواز وِچ تي ٽائيم ڏٺو. ڇهه ٿيا هئا. پوءِ وري هن جون اکيون بند ٿي ويون ۽ ننڊ جو گهيرٽ اچي ويس. ڪجهه دير کان پوءِ کيس محسوس ٿيو ته هو جاڳي رهيو هو. هن پوريءَ طرح سجاڳ ٿيڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ پاڻ کي ننڊ جي گهيرٽ مان آجو ڪرڻ چاهيو، پر هن ۾ سگهه ڪانه هئي. اکيون کليون ٿي، وري بند ٿيي ٿي ويون. هن پاڻ کي بيحد ٿڪل، بيحد ڪمزور پاتو. هو ڪيتري دير تائين اڌ جاڳ اڌ ننڊ جي حالت ۾ رهيو. مسين مسين وڃي ننڊ جي ڪُن مان ايري ٻاهر نڪتو ۽ سنئون ٿي ليٽي پيو. اٿڻ تي پوءِ به من نٿي وريو. نواز مٿي آسمان ڏانهن ڏٺو. چِٽيءَ وانگر ايتري جاءِ کليل هئي، جنهن مان آسمان جو چوڪنڊو ٽڪر نظر آيو پئي. جاين جون ڏکيون ديوارون هيون ۽ انهن جي وچ ۾ هن جي کوهه جهڙي ڪوٺڙي ۽ سوڙهو اڱڻ هو، جنهن ۾ پڻ ڪٿن رکڻ جيتري جاءِ هئي. اواز جي ڪَٽ به اتي پيل هئي، رڌڻو ۽ وهنجڻ-جاءِ به اتي هئي. مٿي آسمان ڏانهن نهاريندي نواز جون اکيون ڪيڏي ڪيڏي مهل سامهون واري اوچي پٽ ۾ اٽڪي ٿي پيون. هن اکٽ ٽڪ جي ڏکي اوپاسي ڏني ۽ ڪنجهندي پاسو ورايو. کيس اٿڻ جو خيال آيو، پر هو هميشه وانگر نستو هو. سَنڌ سَنڌ ساٽو هو، ڄڻ ڪنهن کيس نپوڙي ڇڏيو هو. هن کي ايئن لڳو ۽ هر صبح جو کيس ايئن لڳندو هو ته ڄاڻ سڄي رات نه ستو هو ۽ رات پاسا ورائيندي گذري هئي.

هو زور مس ڪري اٿيو ۽ ڏکي اوپاسي ڏئي مرٽينگ قدمن سان اندر ڪوٺيءَ ۾ گهڙي ويو. پيتيءَ وانگر بند ڪوٺيءَ ۾ ساهه گهٽيندڙ اٻس هئي. آرسي ڪٽي منهن ڏانهن، آرسيءَ ۾ نواز کي پنهنجو پيلو سڪل منهن نظر آيو ۽ هن آرسي رکي ڇڏي. هن سوچيو ته هو اٿڻ سان ڪوٺيءَ ۾ ڪهڙي ڪم سان ويو هو. 'رڳو آرسيءَ ۾ پنهنجو بوٿ ڏسڻ لاءِ!'
هو روز ائين ڪندو هو ۽ پوءِ کيس پاڻ تي ڪاوڙ ايندي هئي. هو ٻاهر نڪري آيو. لوٽو ڪڍي ان کي پاڻيءَ سان وچوري کٽ تي رکي، قميص پاتائين. پوءِ تالو ۽ لوٽو کڻي ٻاهر آيو. در کي تالو هڻي، چابي کيسي ۾ وجهي، اولڌاهي بدبودار ذاڪڻ تان هيٺ لهي ويو.

هيٺ کليل ميدان هو. اهو ٻڙ هو جنهن جي وچ تي عَلم کتل هو. ٻڙ جي ٽنهي طرف جاين هيون ۽ پريان روڊ هو. نواز ڏکو ساهه کڻي ساڻن ڦڦڙن ۾ تازي هوا ڀري. پوءِ هو

سڌو پاسي واري بلاڪ ۾ گهڙي ويو. اندر مينهن جو وٿاڻ هو. اتي بازار جي پٺيان ۾ ڇڳو ڪير ملندو هو. اندر هڪ تختي تي ڪير جون بالٽيون ڀريون رکيون هيون. وٿاڻ ۾ مال جي بوسن ۽ پيشاب جي بدبوءِ هئي. ٻچو ڪولو هو. شايد مٿي گهر ۾ ويو هو. وٿاڻ جي مٿان سندن گهر هو.

نواز وٿاڻ مان ٻاهر نڪري ويو ۽ در وٽ پٺ ڪري ٽيڪ ڏئي بيٺو. پاسي واري گهر جي بالڪنيءَ ۾ شاهه ڪرسيءَ تي ويٺي پيڙي پئي چڪي ۽ رکي رکي ڪنگهي رهيو هو. بالڪنيءَ جي هيٺان اڱڻ جي پٺ صديق ڪاٺيون پئي چيريون. پٺس ڪير جو ڏلو ڪٺو هو ۽ صديق ڪاٺيون چيري وڪڻندو هو. صديق ڪنڌ هيٺ ڪري ڪاٺيون به چيري رهيو هو ۽ شاهه سان ڳالهيون به ڪري رهيو هو. شاهه جي ٿوري گهڻي زمين هئي، پر ان کان وڌيڪ سندس پيري مريديءَ جو ڌنڌو هلندو هو. مهيني جا ڪجهه ڏينهن شهر ۾ رهندو هو ۽ ٿورا ڏينهن ڳوٺ ۾. عمر جو اڌ ڙوٽ هو. رنگ جو ڪارو ۽ شڪل موالين جهڙي هيس. نواز کي هن جي پيلين اکين ۾ اڇيون ٻچيون نظر آيون. هن جو من ڪڇو ٿيڻ لڳو ۽ منهن ڦيرائي پريان روڊ ڏانهن ڏسڻ لڳو، جنهن تان رکي رکي ڪا رڪشا يا ٽانگو لنگهي ٿي ويا. روڊ تي چهل پهل شروع ٿي چڪي هئي. هڪڙي رڪشا اچي بيٺي ۽ ان مان ڪاري چادريءَ سان هڪ عورت لٿي. هن جون اکيون ظاهر هيون ۽ باقي منهن تي نقاب وارايل هو. اهو الهن جو خاص پردي جو طريقو هو. هوءَ ڊرا ڊرا قدم کڻندي پڙ ۾ آئي ۽ شاهه جي بالڪنيءَ جي هيٺان لنگهي، اونداهي ڏاڪڻ چڙهي وئي.

”رات ڀالي ڪري پئي اچي ڇا؟“ شاهه کلي چيو ۽ سندس اکين جي پيلاڻ گهاٽي ٿي وئي. صديق، جيڪو ڪهاڙو هٿ ۾ جهليو بيٺو هو تنهن وڏو ٽهڪ ڏنو ۽ ڪهاڙو زور سان ٻُنڊَ تي هنيو. شاهه پيڙيءَ جو اونهون سوٽو ڀريو ۽ کلندو کلندو ڪنگهڻ لڳو.

نواز اندر وٿاڻ ۾ گهڙي ويو. ٻچو بالٽين جو ڪير ماپي رهيو هو. هن هڪڙو پاءُ ورتو ۽ واپس وريو. شاهه جي بالڪنيءَ جي هيٺان لنگهندي هن جو ڪنڌ هيٺ هو. هن شاهه ۽ صديق ڏانهن نهارڻ ٿي چاهيو. هن سوچيو ته هوءَ ڪهڙي ڪوٺيءَ ۾ گهڙي وئي هوندي - سندس پاسي واري ڪنهن ڪوٺيءَ ۾ يا مٿي جيڪي ڪوٺيون هيون؟ اونداهي ڏاڪڻ تي چڙهندي کيس خيال آيو ته سندس باري ۾ شاهه ۽ صديق ڇا چوندا هوندا؟ ’هو مون کي سڃاڻن ٿا يا پيو ڪجهه سمجهن ٿا؟ پاڙي ۾ ماڻهن کان الڳ ٿلڳ رهڻ ڪري ٿي سگهي ٿو ته ماڻهو مون کي سڃاڻندا نه هجن ۽ منهنجي لاءِ خراب سوچيندا هجن. هنن کي اها خبر ڪانه هوندي ته آئون هڪ شريف ماڻهو ۽ سرڪاري آفيس ۾ ڪلارڪ آهيان. هو سمجهندا هوندا ته آئون به ڪنهن رات ڀالي ڪري ايندڙ عورت جي ڪمائي تي گذران ڪندڙ آهيان.‘ کيس پنهنجو پاڻ تي ڪاوڙ آئي. ’ماڻهن کي جيڪي وڻي سو ٻڪندا رهن. ماڻهن جي چوڻ سان آئون ٿي ڪوڙو پوندس.‘ در جو تالو کوليندي هن کي شاهه جو چيل جملو ياد آيو: ”رات ڀالي ڪري پئي اچي ڇا؟“

Gul Hayat Institute

’هوا۾، رات ڀالي‘، نواز ڪاوڙ مان ڀُڻڪيو ۽ اندر ٿي در بند ڪيائين. ڪير جو لوٽو تيل جي چلهي وٽ رکي، ان جي مٿان ٿالهي رکي ڇڏيائين. ٻوءِ ڪؤلري ۾ پاڻي ڀري مٿي ويندڙ ڏاڪڻ جي هيٺان ٺهيل ڇپَر جهڙي ڪاڪوس جو در کولي اندر گهڙي ويو. ڪاڪوس جي ٽڪي ڏپ هن جي ناسن ۾ هلي آئي. هن کي خيال آيو، ’آئون هن جاءِ مان شايد مري لڪران ۽ هتي ته منهنجو لاش به جلدي سڙي ڏپ ڪندو. پي ڪنهن فضيلت واري جاءِ ملڻ جو ته آسرو ئي ڪونهي. سڄي عمر هن ڪال ڪوٺڙيءَ ۾ مڙندي سڙلدي گذري ويندي.‘ نواز جڏهن پهريون ڀيرو اها جاءِ ڏٺي هئي تڏهن هن جي دل تي بار ٿي پيو هو. هن کي جاءِ جي، ۽ سا به سستي جاءِ جي سخت ضرورت هئي؛ پر ان جاءِ ۾ رهڻ جي هن کي ڪابه خوشي نه ٿي. ’آءٌ وهمي ڪونه آهيان، پر ان وقت کان منهنجي دل ۾ اهو وهم پيدا ٿي پيو آهي ته هيءَ ڪوٺڙي منهنجي قبر آهي. ان ۾ منهنجو ڏوهه به ڪونهي. اهو اهو رڳو وهم به نه ڪوله هو. جاءِ آهي ئي اهڙي. اڳيان ۽ پاسن کان وڏيون وڏيون پٽيون ۽ انهن جي وچ ۾ هيءَ کوهه وانگر بند آهي. هيءَ جاءِ انسانن جي رهڻ جي لائق آهي؟ يا ته آءٌ انسان ڪوله آهيان جو اهڙي جاءِ ۾ اچي رهيو آهيان. پر رڳو آءٌ ته ڪونه آهيان. پيا جو هيترا رهن ٿا يا رهن ٿيون! اهڙي اولڏاهي لڪل جاءِ انهن جي لاءِ مناسب آهي. اهي سڀ آيون ڪٿان آهن؟ اڳوڻو بازار ۾ وچي رهن ها. اتي به گهٽ ٿي وئي هوندي ۽ جاءِ نه ملندي هوندي. هتي وري انهن جي سلامتي به آهي. آسپاس شريف ماڻهن جو پاڙو آهي.‘ نواز کي خيال آيو، ته هن جاءِ مان جيڪو به لڪرلدو آهي، ان کي پيا شڪي ۽ عجيب نظرن سان ڏسندا آهن. ’ٿي سگهي ٿو اهو منهنجو وهم هجي. پر نه، آئون هتي رهڻ ئي ڪونه چاهيان. مون کي هن ڪال ڪوٺڙيءَ کان ئي نفرت آهي...‘

هو ڇپَر مان نڪري ٻاهر آيو. ڪمري مان برش ۽ پيسٽ کڻي آيو ۽ در وٽ ٻاهر ويندڙ نالي جي اڳيان ڏندن کي برش ڪرڻ لڳو. اتان واندو ٿي چلهه جي ننڍي ديڳڙيءَ کي پاڻيءَ سان ڌوئي ڏيڍ ڪوپ پاڻي وجهي، چلهو ٻاري ان تي رکيائين. پاڻ کاٺ جي صندليءَ تي پٽ سان ٽيڪ ڏيئي ويهي رهيو. گهر ۾ رڌڻو ڪونه هو، ان ڪري هن اڱڻ جي هڪڙي ڪنڊ ۾ رڌڻو ٺاهيو هو. هو مٿو پٽ تي ٽڪائي سوڙهي اڱڻ جي ڳاڙهين سرن کي ڏسڻ لڳو. اندر ڪوٺيءَ کي سيمنٽ جو پلستر ۽ ان تي پوچي ٿيل هئي؛ پر ٻاهر ديوارون اگهاڙيون هيون. انهن تي نه پلستر ٿيل هو ۽ نه پوچي ڏنل هئي. ڳاڙهيون سرون ڏسي هن کي ائين لڳندو هو ڄڻ ڪي خوفناڪ جانور ڳاڙهيون ڳاڙهيون رت سان ڀريل زبانون ڪڍي گهوري رهيا آهن. هن اکيون ٻوٽي ڇڏيون. ديڳڙيءَ ۾ پاڻيءَ جي ٽهڪڻ جو آواز اچڻ لڳو، ته هن اکيون کوليون ۽ چانهه ٺاهي. هن ديڳڙي لاهي چانهه مگ ۾ وڌي. راتوڪي ورتل ڊبل روٽي کڻي آيو ۽ مگ ۾ ٻوڙي کائڻ لڳو. پهريون مگ

Gul Hayat Institute

ڊبل روٽي ڇڏهي وئي. هن پيو سگ پوري چالهه پيتي. پوءِ ديڳڙي ۽ مگ کي ڌوئي رکيائين.

هو ڪمري مان شيونگ جو سامان کڻي آيو. پيالي ۾ پاڻي وجهي دريءَ تي آڻي رکيائين. آرسيءَ کي دريءَ جي ڪامن تي اٽڪائي، ڪريم برش تي رکي ڏاڙهيءَ تي هڻڻ لڳو. هن بليڊ ڪڍي سيفٽي ريزر ۾ وجهڻ چاهيو. 'تيون ڏينهن مون بليڊ جو ڪهڙو پاسو ڪم آندو هو؟' هن ياد ڪرڻ چاهيو، پر ڪيس ياد نه آيو. 'الائي ڪهڙو پاسو هوا مصيبت آهي. مون کان اها ڳالهه هميشه وسري وڃي. ڏينهون ڏينهن منهنجو حافظو وڃي ٿو ڪمزور ٿيندو. اپا تيون ڏينهن شيو ڪيو اٿم ۽ بليڊ رکڻ وقت به ياد ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هيم. تڏهن به ڳالهه وسري وئي. الائي ڪهڙي ڌار هئي. پر هن بليڊ سان ته هي چوٿون شيو آهي. ههڙي ٿرڊ ڪلاس بليڊ سان چار شيو هرو ڀرو مهانگا ته ڪونه آهن. پهريان ٻه شيو هرهڪ ڌار سان سٺا ٿيو وڃن. پر پوءِ شيو ڪجهه ڏکيو لڳي ٿو. مڙئي ڪم ٿيو وڃي. هفتي جي لاءِ هڪڙو بليڊ ڪافي آهي. آئون ڪوشش ته ڪهڻي ٿو ڪريان، پر پوءِ به بچت ٿئي ٿي، جو ڳوٺ مناسب پيسا موڪلي سگهان. آئون پاڻ تي گهٽ ۾ گهٽ پيسا خرچ ڪندو آهيان. مهينو پڪي تائين پورو ٿيندو آهي. ان ڪري ته آئون مائهن سان گهٽو اٿڻ ويهڻ کان لهرايان ٿو. منجهند جي ماني گهر ۾ ڪرڻ ڏکي آهي. ماڻهو آفيس مان ٿڪي ٿڪي اچي ته ماني ڪائي ڪلاڪ اڌ آرام ڪري. ٽڪ ۽ بڪ ۾ ماني ڪرڻ ڪٿي ٿي پچي. پر پوءِ به ڪرڻي پوي ٿي...' هو شيو لاهي چڪو هو. هن منهن ڌوتو ۽ ٽوال سان منهن ڪي اگهيائين. ان وقت اٺ ٿيا هئا. هو تڪڙ تڪڙ ۾ ڪپڙا پائڻ لڳو. آفيس جو ٽائيم ساڍا ست هو، پر هو پوري ٽائيم تي پهچي نه سگهندو هو. روز ڊچندو ڊچندو ويندو هو ته اڄ دب پوندي. دب پوندي هئي ته ٻئي ڏينهن تي ڪجهه سوير ويندو.

هو ڪپڙا پائي وڃڻ لاءِ تيار ٿيو، ته ڪنهن در تي ٺڪ ٺڪ ڪئي. پنگياڻي آئي هوندي! هن سوچيو ۽ در وڃي کوليو. ٻاهر پنگياڻي بيٺي هئي.

"هاڻي ٿورو جلدي ته ايندي ڪر. آئون ته هاڻي ويس پئي." هن سوچيو ته اهي پنج منٽ به ويا.

پنگياڻي ڪو به جواب نه ڏنو ۽ اندر گهڙي آئي. لواز سٽ سان پاڻي ڪڍي ڊبي ۾ وجهڻ لڳو. 'هن پوڙهيءَ ته تنگ ڪيو آهي. آفيس وڃڻ لاءِ تيار ٿيندس ته مٿان ٺڪ اچي ڪندي. اڳيا ڪا جوان جماڻ هجي ها، ته گهٽ ۾ گهٽ صبح ساڻ ڪا چڱي صورت ته ڏسجي ها!'

پنگيائي صفائي ڪري هلي وئي ۽ لواز به تالو ڪٺي ٻاهر آيو. در کي تالو هڻندي هن کي خيال آيو، ’ڪجهه وسري ته ڪونه ويو آهي ڪٿ! لڳي ٿو ته ڪا شيء وسري وئي آهي. ڏاڍي ويسر ٿي پئي آهي. ڇا ڪريان؟ هڪڙي ڳالهه آهي ته ڪا شيء وسري ويندي آهي ته دل ۾ پئي هٿرندي آهي. اڄ به هٿري ته پئي. ڪهڙي شيء وسري وئي آهي؟‘ هن ذهن تي زور ڏنو؛ پر ڪيس ڪا ڳالهه ياد نه آئي. هو پاڻ تي چڙي تڪڙو تڪڙو بدبودار ڏاڪڻ تان هيٺ لهي ويو.

(اڻپوري ناول جو پهريون باب)

•

مهر پروين

بيت ۽ وائي

منهن سٺي منهن مير جو، محب ويو موتي،
چاهه چڙهيو چوٽي، ساندي آهيان محب ليء

پرين جي پسڻ جا، پيئي پسان خواب،
سيئي حساب ڪتاب، اچي ته اوڪاڙي وٺان.

ڪالنگل چنج قريب ڪي، اچج آڏيء رات،
تنهنجي آهي تات، سوٽ سگهو منهنجا پرين.

•

هوت نه ڪجن هيئن، ڏاڍائيون ڏکين سين!
تيئن تيئن ڪاهيان ڪست مان، جبل جاڏا جيئن.
ووڙيندي سِس وڻڪار ۾، ساهه لڪتي سيئن.
سڄڻ منهنجا سُپرين، تو نه جڳائي ايئن!
پالدي تنهنجي پار جا، ڪبرون ڏيندم ڪيئن.
پري ٿي ’پروين‘ ڪان، توکي سري ڪيئن؟

Gul Hayat Institute

پيلو ڏنڊ

طارق عالم

الفنسٽن اسٽريٽ ۾ پلڪندي دڪانن ٻاهران فٽ ڪيل نفيس بيلجم جي شيشن وارن شوڪيسن ۽ انهن جي پٺ ۾ سجائي رکيل شو پيسن ڏانهن ڏسندي دل ٿي چاهيس ته جيڪر بيلجم جي نفيس شيشن کي مُڪَ، هڪ زوردار مُڪَ هڻي ٽوڙي ڇڏي، ٺڙاس. مُڪَ هڻڻ سان شيشا ٽُٽندا وڃن، ڇن ڇن ڇنن ڇنن. الائجي، بس دل چاهيس ٿي اڄ الفنسٽن اسٽريٽ جي سمورن دڪانن جا نفيس شيشا هڪ زوردار مُڪَ هڻندو پڇندو وڃي. ٺڙاس، ٺڙاس، ٺڙاس. پوءِ-ڇن ڇن ڇنن-سوچي ٿو: هر هنڌ سجائي رکيل شيءِ ٽوڙي پڇي پوري ڇڏي. سڀ آرٽيفشل، ڏيکاءُ-ڪُوڙ، مرڪيوري بلبن هيٺان رنگين سائين بوردن جي روشنيءَ ۾ تجلا ڏيندڙ چمڪندڙ. هر شيءِ لٽل، لڪايل ليپن ۾، پنبڻ، چَپَ، پيرون. ليلهر گلدستي ۾ رکيل ان ڏينهن جي سنگهيل ليوڙي آيل گلن جهڙيون سنهڙيون لڙڪيل ڇاتيون، آڏاري ٽوٽيءَ تي سيٽايل. تنهن مٿان چڪي پاتل هلي ٻواءِ بنا ٻانهن جون شرٽس. جينز جون پينٽون، جن منجهان نظر ايندڙ جسم جي هر لاهي چاڙهي. لنبي وڏي گولائي. هر ڪنيل وڪ سان محسوس ٿئي ٿو. اجهو ڪي اجهو ٽُٽي پوندا، ڇڇي ٻولدا سڀ بخيا ۽ پوءِ ڪپڙن ۾ ڦاٿل جسم لڙڪي پولدو ڇيلهه وٽان. دُن مٿان ۽ ڪرنگهي هيٺان. سوچي ٿي ڪورو ٿي پيو آهي. اوڪو ٿو اچيس: آخ-اوڪ... طبيعت خراب ٿيندي پيو پائي. ڪهندڙن تان نظرون هٽائي ٿو ڇڏي، پريان وڪري روڊ جي ڪاپي پاسي بخارا هوٽل کان اڳيان نهندڙ هماليا جبل جيڏو اوچو ڪو اپارٽمينٽ يا شايد آسڪائر، تنهن هيٺان تغاريون ڍوئيندڙ اوڏيون رنگ برنگي پٽا ۽ پولڪا پاتل. سانوريون پالوريون. هر فيشن کان وانجهيون. پنهنجي ڏاڏاڪي ويس ۾. وٽيل سٽيل هڏ ڪاٺ بنا ٽپي ٽوٽيءَ جي، ڏورا ڪنجهيندي کلڪار ڪندي، گول ڦرلدڙ ديگ جهڙي مشين جي وات ۾ بجري ۽ سيمنٽ جون تغاريون پيون وجهن. پاسيس ٿو چڙهُ اهي معصوم اوڏيون تغارين ۾ بجري سيمنٽ نه؛ پر پنهنجو اڄ اڄ رت ڪٽي ڏلوان جي پيٽ جهڙي مشين ۾ ڀرتي رهيون آهن. ('ان ايچرل' شهر ۾ ليچرل وجود ڪهڙا نه عجيب پيا لڳن)؟ هر پڪالت جي ڪهاڻي فريادي هيٺئي تي هُري آئي اٿس، عجب ٿو لڳيس. (هڙين سهٽين عمارتن جي جوڙيندڙن جو ڪوبه ٺڪاڻو ڪونهي)! سامهون کان هڪ اڇي رنگ جي عورت پيلو جينز جي پينٽ ۽ جيڪٽ ۾ ڦاٿل ڪچ تي پتڪڙو ڳاڙهو ڳنڊول گوگڙوءَ جهڙو پارڪنيو سنڪ پنڪ ڪندي اچي.

سوچي ٿو: ......! عورت سندس پرسان سَڻي ٿي، هو سندس ڪڇ ۾ کنيل ٻار جي ٻريل ڳٽي
تي هلڪي چپٽي هڻي ٿو. منهن ورائي پٺ تي لٿو ڏسي پنهنجي ڪيل حرڪت جو ري ايڪشن:
(جيڪر مان به ايترو ئي هجان ها)! هڪ خواهش چڙنگائي تيلي جيان چڻنگون ڪيرو ورسي ٿي
وڃي. مٿين چپ وٽ سور وڌندو پيو پائين. ٿڪ پيو محسوس ڪري، چئن ڪلاڪن کان
هلندو رهيو آهي. مختلف رستن تان. گهٽين مان. ڪو گهر هوندي به. هڪ اسلوڪو پيو ڊفينس
سوسائٽي ۾ نهارايل لثون. پراڻي گهر ۾ ماٽس به پيٽون ۽ پيو نمبر پاءُ، جو ڪائنس وڏو آهي،
رهندا آهن، ۽ نئين گهر ۾ وڏو پاٽس پاچاڻي ۽ پائيتو رهندو آهي؛ پر پاڻ هاسٽل ۾ رهندو
آهي، پر پر ويلا ٻُڪ ڪائيندي به. اچ دل گهريس ته پنهنجي اسلوڪي گهر لڙي ويو،
ٻيون نمبر پاٽس جيڪو عمر ۾ ڪائنس وڏو ۽ قد ۾ ننڍو آهي، تنهن پيٽس کي ڪُٽيو پئي، ۽
گاريون پر بڪيون پي. ڇڏائڻ جي ڪيائين ته، ڪيس مٿين چپ وٽ نڪاءُ ئولشو وهائي
ڪڍيائين، ٿا ـ وات ۾ ڪجهه ڪارو ۽ گرم پرجندو پاسيو هئس. پوءِ الائي ته هن کي کهڙي
جهجهڪي چڙهي جو پنهنجي وڏي پاءُ کي جهٽ هڻي ڳتر کان جهليائين. ياد نه اٿس ته ئونشا
هنيا هئائينس يا نه...!! بس ڪوڙ ٿي ويو هو. پوڙهي ماٽس، پيٽون ۽ پاڙي جون عورتون
ڪين ڇهتي پيون هيون. ماٽس وبچاري لتن ۾ لتاڙبي رهي هئي. جهڳڙي دوران احساس ٿيو
هئس شديد ته، اهو سڀ ڪجهه غلط ٿي رهيو آهي. ائين ٿيڻ نه کپي. اهو سوچي هٿ پاءُ جي
ڳتر تان ڍرا ڪري ڇڏيا هئائين؛ پر پاٽس جا هٿ سندس خشڪ وڏن وارن ۾ پيهجندا ٿي ويا
جالورن جيان، هُنَ وارن کان جهلي سندس ڳاتي کي مروٽا پئي ڏنا. ڪوئي به هن جو
روئجندڙ ڳاتو پاٽس جي هٿن مان آجو ڪرائي نٿي سگهيو. ۽ آخر پاڙي ۾ رهندڙ سالوري ڪرسچن
ڇوڪري سوئيٽيءَ پاٽس جي هٿن ۾ چڪ هنيا هئا ۽ پاٽس چرڪ ڀري هن جي وارن مان هٿ
ڪڍي ڇڏيا هئا، ۽ سوئيٽي ئي ڳچيءَ ۾ ٻاهون وجهي ڪيس در کان ٻاهر وٺي هئي. ٻاهر
اڪرندي پاءُ سامهون رت جي ٿُڪ اڇلي هنيائين، ٻُڙچڪ-سوئيٽي سندس ڳلي سان
ٻاهون ڪيڊي سيني مٿان پنهنجي هٿ سان ڪراس ٺاهيو هو. انهن سيني ڳالهين تي ڏک نه
ٿيو هئس، نه ئي روئڻ آيو هئس. چاهيو هئائين روئڻ؛ پر ٽهڪ ڏنائين: ها ها ها ها آ.
هاڻي ته ٽنگن مان ست گر ٿيندي ٿو پائي. سڄو بدن سُور سان ٽانجي آيو آهي. چڻ ڪو
چڪيل ٽينٽ. مٿين چپ تي سور جي چپ جو ٻار وڌندو پيو پاسيس. وڏن ائين چُٽ بيٺل
وارن ۾ آگريون ڦيري وات ۾ پيل چيونگم جيڪو چئن ڪلاڪن کان چٻاڙي رهيو آهي،
تنهن کي نه چاهيندي به ٿُڪي ٿو ڇڏي: ٿُوا ُڇا ڪجي......؟ ڪيڏانهن هلجي......؟'
سوچن جا سڀ در بند. ائين ئي جيئن، هن لاءِ شهر جا سمورا ريسٽورنٽ، سنيڪ بار، ڪاٽيجز
بند آهن. انهن سيني مان ڪنهن جي به چاٻي کيسي ۾ نه هوندي اٿس. جيڪڏهن کليل به
آهي ته هن لاءِ رڳو هاسٽل جو ڪمرو، جنهن ۾ منگهٽن هاڻي جهولڻ کٽ، موريون رليون،
پنا، پکڙيل ڪتاب ۽ چاليهن والٽس جي بلب جي مرٽينگهه روشني سندس انتظار ۾ چڻ ته، بيزار

Gul Hayat Institute

تي وڃل. هيڏي ڦهليل شهر ۾ ڪو به دوست ڪو به ساٿ ڏٺي نه آهيس. ان جو وڏو ڪارڻ شايد اهو ٿي ته، ڳالهائڻ جو ڍنگ نه اٿس، ڊپلوميٽ ۽ اسٽائلش ناهي. سادو سودو. ڳالهائيندو گهٽ، مُنجهندو وڌيڪ. کائيندو گهٽ، سوچيندو وڌيڪ. دوستن ۾ سيٽ ٿين لاءِ ڊيل ڪارنيگي پڙهيائين، جنهن چيو هي: "جنهن سان به ملو، مُرڪي ملو. نون ڪڙيل گلن جهڙي مُرڪ پنهنجي چپن تي بکيڙي، جو ته سچي مُرڪ چوندي آهي مان توهان جي دوست آهيان." ائين ئي ڪيائين. جنهن سان به مليو مُرڪي مليو؛ پر موٽ ۾ ڪا به مُرڪ نه. شايد هن جي مُرڪ ۾ ڪڙيل گلن جهڙي تازائي نه هئي. پوءِ به مايوس نه ٿيو. دل بدي ڊيل ڪارنيگي کي اڳتي پڙهيائين، جنهن وري چيو هئي: "هر ملندڙ جون ڳالهيون غور سان ٻڌو، ۽ دلچسپيءَ جو اظهار ڪيو. اکين، چپن ۽ هٿن سان، ڪڏهن به ڳالهه ٻڌندي اوٻاسي نه ڏيو"- ائين به ڪري ڏٺائين، هر دوست جي ڳالهه ڪهڙي به ڪيڪي چو نه هجي، غور سان ٻڌائين. اکين، هٿن، چپن سان دلچسپيءَ جو اظهار ڪيائين- ۽ ڪڏهن چاهيندي به اوٻاسي نه ڏنائين. پر آخر ڪيستائين؟؟ دوستي رکي هلائين الهيءَ لاءِ نه، ته دوستن جي بکواس، ڪوڙ ٻڌوڙ سڀ ٻڌي واچ ٿيڙي، ۽ پنهنجي من ۾ آٿلون کائيندڙ موتين جهڙن سچن، چنبيليءَ جهڙن هڳاءُ ڏيندڙ جذبن جو اظهار به نه ڪري. پوءِ ڪيس اهو سڀ ڪجهه ڪرڻ واهيات ۽ ڪريل لڳو. هن فيصلو ڪيو: 'ٺيڪ آهي، جيڪڏهن مون کي ڪنهن ڳالهه تي ڪِل نه ايندي ته چو واڇون ڇڪي ڇڪي چوتين جيان کلان؟ روئڻ نه اچيم، ته ڇا لاءِ اکيون مهٽي مهٽي روئان؟!' هيل تائين ايترو سو سمجهيو اٿائين، ته يا سارو جڳ اونڌو آهي يا پاڻ اڪيلو اونڌو لڙڪايل. اهو ڏينهن ورندي اچوڪو ڏينهن. کلڻ چاهيندي به، کلي ناهي سگهندو. واڪاڻ ڪرڻ چاهيندي به، چُپ رهندو آهي. مهرباني مڃڻ لاءِ اکر من مان آچلون کائي، ڪاڪڙي ۾ اٽڪي واپس چيڪ اچي من ۾ ڍهندا آهن. اهو سڀ ڪجهه ڪندي عجيب ۽ ڪُوڙو پاسندو اٿس. سوچي ڇڏيو اٿائين ته: 'سڀ سچا جذبا من ۾ ئي سونهن. الهيءَ ڪري جو زبان تي اچي اهي سڀ ڪوڙا ٿيو پون.' جڻ ته مڙلي رشتن جي مانجهي جي ٽِڪي ڏور سان پنهنجو لغڙ ڪاٽا ڪرائي ڇڏيو اٿائين. ڪاٽا ٿيل لغڙ جيان لڏلدو لمندو فٽ پاٿ مٿان هلي رهيو آهي. نه، شايد ڪر تي رهيو آهي آسمان جي وسٿن ۾! ٿاپو ڪاڏو اٿائين فٽ پاٿ مٿان ٺهيل ڪٽر جي دڪي سان. آنگوٺي ۾ سور وري آيو اٿس. روڊ مٿان ڪارين جي ڦيٿن سان نڪتل چرڙاٽن، هارن جي رڙين سان پيهه وڌي وئي آهي. وچ رستي مٿان بي پرواهه ٽڪڙيون ٿيل ڪپڙن ۾ اگهاڙو ٿيندڙ فقير، جنهن جي هڪ اک مٿان گوشت جو پيرو لڙڪي پيو. پام، پام پام. هارڻ جا آواز ته جڻ فقير جي ڪن تي نٽا پون. فقير کي ڏسندي، خيال اچيس ٿو: 'جيڪڏهن مون کي به ڪئنسر ٿي پئي ته؟!' سوچي ٿو: 'مان رت جو ڪئنسر، آنڊي جو ڪئنسر... ته برداشت ڪري سگهان ٿو؛ پر جسم مٿان آيري آيل ڦبر جهڙي ڪئنسر کي ڪڏهن به برداشت نه ڪندس. ڪوجهي ماڻهوءَ سان همدردي ته ڪري سگهجي ٿي، پر محبت نه، ۽ مون کي ڪنهن به خيراتي

همدرديءَ جي ڪائي لوڙهه نه آهي. مان ان ڪان اکيات کي اهميت ڏيندس.' موت ڪان ته ڊپ ٿي نه ٿيندو اٿس. هڪ ڀيري جڏهن زڪام ٿي پيو هوس، ۽ ٿڪ ۾ رت جا ڳاڙها ڳاڙها ذرا ياقوت جيان چمڪندي ڏٺا هئائين، ته دهشت ۾ اچڻ بجاءِ ڏاڍو آٿت آيو هئس: 'ٺيڪ آهي، پاڻ جلدي جان آجي ٿيندي! هونءَ به سون جهڙي جي جڳ کي ضرورت به ڪهڙي آهي.' پر منٺو ناهي، جيئرو آهي ۽ فٽ پاٿ مٿان ڪهلجي رهيو آهي. فقير ڏاڍهن ڏسندي سموري جسم مان ڌرڙي نڪري وڃيس. جهٽڪي مان ڪنڌ ڦيري ٿو ڇڏي. ٻچڙو، ڪوجهو، آهه. پيلڪندي پيلڪندي ڪنجيل ڪف مان پنهنجون ڪالن جهڙيون پاهون هر ڪجيل ورڪ مان پنڊوليم جان اڳتي پوئتي لڏلدي ڏسي شرم پيو محسوس ڪري. هڪ صحت مند ماڻهوءَ جي ويڪري ڪرائيءَ کي لاشعوري طور ڏسي، تڪڙ ۾ ڪف هيٺ ڪري، ٻئي هٿي، هٿ کيسن ۾ وجهي ٿو ڇڏي. بندر روڊ وٽ پهچي پنهنجي پسند جي هيئر ڪٽنگ سيلون مٿان نظر پوندي، دل چاهيس ٿي، جيڪر ايئرڪنڊيشنڊ سيلون ۾ وڃي آرام ڏيندڙ ڪرسيءَ مٿان ڦان ٿي پئي، ۽ اهو ڇوڪرو، جنهن ڪان هميشه وار سيٽ ڪرائيندو آهي، تنهن ڪان وار سيٽ ڪرائي. جڏهن آهو ڇوڪرو سندس هر ڳالهه تي 'يس سر' ڪندو آهي، ها ۾ ها ملائيندو آهي، ۽ سندس وارن کي مختلف قسمن جا شمپو هڻي، آڱرين سان چمپي ڪندو آهي ته، من جي سموري وياڪلتا ۽ ڊپريشن فش ڪري گم ٿي ويندي آهي. ۽ اهو سڄو ڏينهن پاڻ کي هلڪو ۽ خوش محسوس ڪندو آهي؛ پر اهو سڀ تڏهن ٿي ٿي سگهي ٿو جڏهن کيسي ۾ ڪڙڪو هجي. پن مهينن کان وٽس نه ويو آهي. 'پلا ڏسان ته سهي، ڪهڙو قارون جو خزانو آ کيسي ۾.' خبر هوندي به کيسي ۾ هٿ وجهي ٻاهر ڪڍي ٿو، پر رپيا ٽيهه پيسا ۽ ٽيءَ ۾ ويڙهيل چيولگم جو آخري پيس. مايوس ٿي سيلون جي شاندار شيشي جي در ڏاهن ڏسي ٿو. دل چاهيس ٿي، جيڪر هڪ زوردار مُڪ هڻي، شيشي جو در پڃي ڇڏي، ٽڙاس. پوءِ ڇن ڇن ڇنن ...! اونهون ساهه ڦٽڙن ۾ ڇڪي ٽيءَ ۾ رکيل چيولگم جو آخري پيس وات ۾ وجهي ٿو. وات کوليندي سور جو شديد احساس. هٿ لائي ڏسي ٿو، مٿيون چپ سڄي ويو اٿس. 'ڏک شايد اندرين پاسي لڳو آهي.' ڪاٺو ٿو لڳائي. ۽ چيونگم چپاڙڻ ٿو لڳي. ننڍڙي هوندي جڏهن پين پارن کي پيسٽريون کائيندي، ڪولڊ ڊرنڪ پيئندي، آئسڪريم کائيندي، ڪئمنا چوسيندي، چيونگم چپاڙيندي ڏسندو هو ته جڪ ايندا هئس، پر مسڪين جيان چپ چپيندو ٿي رهجي ويندو هو. هاڻ جڏهن کيسي ۾ پيسا هوندا اٿس ته، هڪ پئي مٿان آئسڪريم، ڪوڪ، پيسٽريون، ڪئمنا ۽ چيونگم وٺندو آهي؛ پر جيڪڏهن ڪنهن ٻارڙي سندس هٿ ۾ جهليل شيءِ کي سڪڻ وانگر ڏٺو، ته هڪدم ڪٽي ٻار کي ڏيندو ۽ ٻار جي ڳل تي ٺپي ڏئي چوندو: 'پي به کپي؟' ائين ڪندي من ۾ گد گد ٿيندو آهي. ائين ٻئين جو انت آئي، پوءِ ٻُڪون کائيندو آهي. وک وک ٽڙندو چيونگم ڏندن هيٺان چيٽاڙيندو، هڪ خالي ويڪري گهٽيءَ مان لنگهي پيو. اپارٽمنٽ جي گيلرين مان بلبن جي روشني هيٺ روڊ تي جهاتيون پائڻ جي ڪوشش ڪري رهي آهي.

Gul Hayat Institute

ويران رستي تي هُو زور زور سان پنهنجي منهن ڳالهائڻ لڳو آهي: ’سڀ رشتا ڪچن ڌاڳن جهڙا، ٽوري ٻه چڪ آئي ۽ ٽُٽي. پوءِ سڀ ڪجهه اوپرو. حرام ٿائي. ڏيکاءُ. ماڊرن سوسائٽيءَ جا اهڙا ماڊرن مُک، جن جي ڪوپريءَ ۾ ميچالي ٻڍران فٽ ٿيل آهي - نيو ٽرالڪ ڪمپيوٽر، جيڪو پيار ڪري ٿو ڪار سان، بئنڪ بئلينس سان، بنگلن ۽ اوچي نفس فرنيچر سان. جيڪي سمهن ٿا سليپنگ پلز تي ۽ جاڳن ٿا ’ڊاڪر جي آواز تي.‘ - هائي هو اهوئي ڊائلاگ ورجائي ٿو، جنهن کي گهڻو ڪري اڪيلائين ۾ ورجائيندو آهي ۽ ورجائي جذباتي ٿيندو ويندو آهي: ”ڏس، مان توکي چاهيو آهي. ازل ازل کان. مان تو سان محبت ڪئي آهي، هر دؤر ۾. تون ئي ته منهنجو آئيڊئل آهين. تون ئي ته... تون. تون... جا آهين منهنجي ٿرڊ ورلڊ. توکان سواءِ مان اڌ پورو آهيان - مان تو سان پيار ڪريان ٿو، سنڌو ساگر جهڙو اٿاهه - اننت! مون کي سڃاڻڻ جي ڪوشش ڪر...“ ڳالهائيندي اکين آڏو ڏ‘نڌ“ ڇانئجي ويو اٿس. آواز گهگهو ٿيندو ويو اٿس. ٽپ ٽپ، ٻه ڪوسا ڦڙا ڇپرن جي وٿين مان ڇٽي ڳلن تان ترڪندا، ڪاڏيءَ ڏانهن وڌڻ لڳا آهن. ’آها‘ ڪير آهي؟! اها خبر کيس به ناهي. بس، اڪيلائين ۾ هُو کيس ياد ڪندو آهي، سڏيندو آهي. ڇا، ڪڏهن ’هوءَ‘ به گهر جي اڱڻ ۾، يا ڪنهن پارڪ جي ڪنڊ ۾ اڪيلي ويهي اداس ٿيندي کيس به سارِيندي آهي؟! اونهون ساهه کڻي پيهر ڳالهائڻ لڳو آهي: ’سڀ ڪوڙ آهي، بڪواس آهي، جيون جي هر پل جو پل پل. ها... اينهڙ، گذرندڙ، ۽ گذري ويندڙ هر ساعت ڀُرُ آهي، ٽمٽار آهي اذيت سان. جيون مٿل آهي، ان ڪُتي جهڙو، جيڪو پيل آهي فٽ پاٿ مٿان ٽنگون ٽيڙيو ڏينهن کان: ڀر ڪو به نڪ تي ڪپڙو ڏئي، ان کي ٽنگ کان گهلي اڇلائي ڇڏيو ڍير مٿان. ڪو به نه، ميونسپل ڪارپوريشن وارا به نه. جيون... گندو گٽر، جنهن ۾ انساني ڪوڙهيل ڪاين جهڙيون خواهشون، آشائون، نراشائون ٿيندي گند جيان لڙهي رهيون آهن. ۽، ۽ سچ؟ سچ، اُن گندي گٽر جي مين هول تان ڇوڙائجي ويل لوهي ڍڪڻ! ان کان به وڌيڪ سچ اُن گندي گٽر جي ڪاري پاڻيءَ ۾ ترندڙ تازو چانور حرامي ٻار، جنهن ڪجهه پل اڳ ساهه ڏنو آهي!‘ پوءِ چُپ ٿو ٿي وڃي. اکيون خشڪ ڦاٽل، دماغ خالي خالي، هلندو پيو وڃي بنا آس پاس نهارڻ جي. هلندي دل چاهيس ٿي هٿن ۽ ٽنگن تي ڊوڙندو ٿي ڪُتي جيان ڀؤنڪي: ڀوءُ - ڀوءُ - ڀوءُ. يا وڏي ڪا رڙ ڪري، جنهن سان شهه رڳ ٽڙڪ ڪري ٽٽي پئي. يا اليڪٽرڪ پول سان مٿو هڻي. يا... يا روئي پئي رالياٽ ڪري، ميلي ۾ گُم ٿي ويل ٻار جيان! اوچتو سنڌس نگاهه اپارٽمنٽ جي ڪنڊ وٽ لوسي ڪُتي مٿان پئي ٿي، جيڪو اڳين ٽنگن مٿان ڪنڌ رکي اکيون پوري، چپ ڪيو سهڪي پيو. هُو آهستي آهستي وک وک کڻندو ڪتي پرسان وڃي رهيو آهي. ڪتو سندس پيرن جي ٺُڙڪي تي ڪن ڪيٽا ڪري چرڪ پري ٿو ۽ ڪونڪاٽ ڪندي ڀڄڻ لڳو آهي، اؤ‘ اؤ‘ اؤ‘. ڪانئس به چرڪ نڪري ويو آهي. پاڻ کي به ان وقت جي زمالي جي چرڪايل لوسي ڪُتي جهڙو پيو محسوس ڪري. ائين محسوس ڪندي ڪُتي سان همدردي

تيز ٿي وڃيس ٿي. ۽ ڪُتي کي پُڇڪاري ٿو: ’لو، نو ماءِ ڊيئر، آئي ايم يور فرينڊ.‘ بيليو مي. ڪرآن، ڪرآن، ڪرآن ماءِ بواءِ...‘ ۽ سيٽي وڄائي ڪُتي کي پنهنجي دوستيءَ جو ڄڻ ته يقين پيو ڏياري. اوچتو، کهتيءَ جي ڪنڊ مان ماڻهو لڪري ٿو، جنهن کي ڏسي ڇرڪ ٿو نڪري وڃيس، شرم ٿو محسوس ڪري، ان ايندڙ ماڻهوءَ کان: ’ڇا سوچيندو هوندو؟‘ ماڻهو سندس پرسان لنگهي ٿو، ۽ عجيب انداز ۾ گهُوريندو! ڇپن جي ڇڪيل ڪنڊن مٿان ڦهليل آهيس ڪولين جهڙي، نه هضم ٿيندڙ مُرڪ. وڏيڪ شرم پيو محسوس ڪري ۽ شرم لڪائڻ خاطر ماڻهوءَ کي ڏسي کلي ٿو پٺي واڇون ٿيڙي، پر گهُوريندڙ جي ڇپن تان مُرڪ به غائب ٿي وئي آهي ۽ هو گهورڻ بجاءِ هراسجي ويو آهي. پاڻ کي پُوڪ پيو محسوس ڪري. ڪجهه به نه سمجهي، سُوٽ جي کيسن ۾ هٿ وجهي، ڪلهن کي لوڏي هلڻ لڳي ٿو، ٽڪڙو ٽڪڙو، ڄڻ ته ڪجهه ٿيو ئي نه هو: پر من ئي من ۾ پاڻ کي ننديِ ٿو. پنهنجي ان حرڪت تان... ’ته آخر ڪاڏي وڃان...؟‘- ڊفينس سوسائٽيءَ ۾ رهندڙ وڏي ڀاءُ جو خيال ٿو اچيس: ’ادا وڏي جي گهر وڃان؟‘- ’ها، ادا جي گهر ٿو وڃان!‘. ’پر ڇا وڃي ڪندس... اتي ته ويتر اُڙجي ويندس. جيڪڏهن ڄالي نه هجي ته اصل نه وڃان؟... وڃان ٿو!‘ ڀاڻتي جو خيال ايندي ئي ڀاءُ جي گهر ڏانهن هلڻ لڳو آهي. ٽڪل ٽڪل، هلندي اڃا به پَدَڙ تَر ۾ آهي، وڃڻ ۽ نه وڃڻ جي ڪُن ۾ ڦيرياٽيون پائيندڙ. چار-پنج وکون کڻي، وري ايهي رهيو آهي. ڀاڻتي جي محبت مٿان ڀاڄائيءَ جو رعب ڇانئجي ويو آهيس. سوچي ٿو: ’ڇا وڃي ڪندس!!! اُتِ، هوءَ منهنجي ڀاڄائي. گهر جو در ٽپندس ۽ مون تي نظر پوندي ئي گُلاب جهڙي مُکَ مٿان ڪيڪٽس ڦُٽي ايندو، ڄڻ چئي ڪس جو گهر آهي‘ ...’جنهن ڏينهن به ويو آهيان، جي اڳ ۾ گوشت چڙهيل هوندو ته، منهنجي سامهون سِپن کي رَس جا جَمَن تار ڪري ڏيندي. پاڻ وري ٻه-چار گرهه رات جي سُڪل مانيءَ جا ڳڙڪائي ڇڏيندي آهي-۽ جيڪڏهن منهنجي هوندي ئي مانيءَ جو ٽائيم هوندو ته، فرج ۾ رکيل گوشت هوندي به دال جي ديگ پڙڪائي لاهيندي. ڏارين، چالاڪ، سيلفش. جيتري دير گهر ۾ جاليءَ سان ڳالهيون ڪندس ۽ جالي ڳالهين ۾ دلچسپي وٺندو، اوترو ئي هوءَ بور. ڳالهه ڳالهه تي پٺي جالي غريب کي ڇڙٻيندي. ۽ پاڻ جڏهن امان وٽ ايندي آهي ته، امان ان ڏينهن دال بدران گوشت رڌيندي، جي مڇي چوندي ته مڇي تري ڪڻي سامهون رکندي. کهور پٺي ويندي... ويچاري اماڙا؟‘ ماءُ مٿان کهل پئي اچيس. ’پر مون کي وڃڻ گهرجي، آخر منهنجو وڏو ڀاءُ آهي، پيءُ جي جاءِ تي. ڀلا ادا ويچارو به ڇا ڪري؟ هو ته کهٽو ٿو چاهي، سمجهي به سڀ ڪجهه ٿو. آخر ڪنهن سان ڦٿائي؟‘- ’نه بابا، اصل نه وڃان. جت وِهندس، اُتِ اصل ڪنئور هٽي ويهٽو پولدم ٿورو به چُرندس ۽ ڀاڄائيءَ کي شڪ پيو ته پٺي اکيون مون ۾ انڪائي ڇڏيندي. ڄڻ مون ڪجهه چورايو پئي... ڀلا اهڙي گهر ۾ وڃي ڇا ڪجي، جت...‘ وڏيڪ سوچي لٿو سگهي. چيونگم رکي چباڙي پيو. مٿي ۾ به ڪجهه سو جي ڇڪ وڌندي پيو پائين. دل ته

Gul Hayat Institute

چاهيس ٿي، آتي ٿي ڏامر جي ڪاري ٽڏي پٽي مٿان اوڏو ٿي، هٿ پير پکيڙي اڪيون ٻوٽي ٽڏي ڌرتيءَ جو سڪون ڏيندڙ احساس ماڻي: 'ها- اسان جهڙا ويچارا ان کان وڌ ٻي ڪهڙي عياشي ڪندا، يا ڪري سگهن ٿا؟' پوءِ موت ڪاٽي گورا قبرستان وٽان صدر ڏانهن هلڻ لڳو آهي. اسڪوٽر، رڪشا، ڪارون. جيڪا به سندس پرسان ڦرڙاٽ ڪري سٽي ٿي، هو سوچي ٿو: هوا ۾ آڏامي فلائنگ ڪِڪ هڻي ڪيڏين. سندس ٻئي لٽون اينڊ ڙ ڪار جي ونڊ اسڪرين ۾ لڳن، تڙاس. ۽ چِن چِنن...! هر لنگهندڙ ڪار، اسڪوٽر، رڪشا- جيترا ڀيرا به سندس پر مان لنگهن ٿا، اوترا ئي ڀيرا ساڳيو خيال گهنوماٽيون ڏو ڪاٽي، اوترا ڀيرا هو خيالن ئي خيالن ۾ لنگهندڙ گاڏين جا ونڊ اسڪرين ڀڃي ڏو ڇڏي، فلائنگ ڪِڪ هڻي، سلو موشن ۾. رستي تان هاڻ ڇڙوڇڙ گاڏيون اچي ۽ وڃي رهيون آهن، چوڪ وٽ پوليس مئن به غائب آهي. رستو پار ڪندي هاڻ ٿو محسوس ڪري: 'سگريٽ پيئجي' هاڻ ڪي خيالن ۾ سگريٽ جا سوٽا هڻندي ٿو ڏسي. ۽ انهن ٿو پاسيس ڇڻ سموري فرسٽريشن ۽ ڊپريشن دونهين ۾ ونجي سڄي نهائينءَ مان نڪري هوا ۾ گم ٿيندي وڃي. سوچي ٿو: 'پر... مان ته اڄ تائين سگريٽ ناهي چکي'؟! مون کي ته... سگريٽ ڏئي ناهي وڻندي!! ڪِيل ايندي اٿم سگريٽ چکيندڙ مٿان؟! پر اڄ، نه چاهيندي به... دل چاهي ٿي، سگريٽ لاءِ، مارفيا هڻائڻ لاءِ. ۽، ڪوڊين جي سڄي شيشي غٽ غٽ ڪري پيئڻ لاءِ. ها اهو سڀ ڪجهه واپرائڻ ڪان پوءِ ماڻهو ماڻين ٿا ڪجهه گهڙين جو ڪَوڙو سهارو، ڪوڙي سيٽسفڪيشن، آرام، آنند. ان لاءِ ته ماڻهوءَ جو ماڻهوءَ تي وشواش ناهي، تڏهن ئي ته...! مون جنم ورتو ئي هِن ڀُوميءَ تي آهي ڏک ڏسڻ لاءِ. اڪيلو رهڻ لاءِ آهي، ۽... پر نه... هن ڀُوميءَ تي ڏک ڏسڻ لاءِ جنم نه ورتو آهي؛ پر دک جي دهوتا بڻجڻ جو... اسان سڀ بيمار آهيون. پر ظاهر نٿا ڪريون. هيپو ڪريٽ- منافق- مها... اسان پنهنجي اندر ۾ پرڪندڙ، رجهندڙ آسن کي، غمن کي انهن پٽن جي نظرن کان لڪايون ٿا، جيئن بوٽ اندران ڦاٽل صفا ڇڄي ويل جورابن کي. جيڪي ڇڳل هولدي به اسان کي پيارا آهن، فقط انهيءَ ڪري جو اسان ۾ نون جورابن خريد ڪرڻ جي سگهه ناهي. ۽ انهيءَ ڪري اسان دڪن جي يا دک اسان جي جند نٿا ڇڏين؛ ڇو ته اسان نون جورابن جهڙيون رنگين لاسٽڪ خوشيون ماڻڻ کان مجبور آهيون!' فٽ پاٿ ڇڏي روڊ جي پاسي ۾ هلڻ لڳو آهي. ڪڏهن ڪا، ڪار ڦرڙاٽ ڪندي اوندهه ۾ گم ٿي وڃي. بند ٿي ويل دڪانن جي دڪين تي فقير ۽ بي- گهر سُتا پيا آهن. هو هڪ گهٽيءَ ۾ لڙي وڃي ٿو. سامهون هڪ ماڻي ماڙهيءَ ۾ ويڙهيل اچي پئي. اڌ ڙوٽ. شايد پارٽ ٽائيم جاب ختم ڪيون گهر پئي وڃي. سوچي ٿو، ڏانهس وڌي چئي: 'سائڻ پنهنجي قيمتي وقت مان ڪي گهڙيون سيڙائي مون کي ڏي. مان توکي ڳالهيون ٻڌايان. تون مون کي ٻڌ. ۽ پوءِ مان توکي ٻڌائي جڳ جون ڳالهيون، روئي پوان تنهنجي هنج ۾ مُنهن لڪائي.' هوءَ سندس پر مان سٽي ٿي. هي ڏانهس

وڏي ٿو هٿ پڪيڙي. هوءَ سڄي وٿي آهي سانڍي جان. منهن ۾ سوڳ وجهي، تارا ڦوٽاري، ڪهڙي ڏسيس ٿي. هي هيسجي سسي ويو آهي. ڏکي هٿ ٻوٽي هٽائي، ٽڙلڊو ٽاٻڙجندو ٽيڪو هاڻ جي ٿو ڪري... هاڻي هو ذري گهٽ ڊُکڻ لڳو آهي... لڳيس ٿو ڇڻ هاسٽل جو ڪمرو ڪيس ڳيهڻ لاءِ پيلن ڏندن وارو وات ڪوليو بيٺو آهي. ڪيري پولدو، ڪنهن به ايندڙ ڪهڙيءَ ۾. سهاري جي شديد ضرورت محسوس ڪري ٿو. سيٽسفيڪشن ساٺڻ لاءِ. نارمل بڻجڻ لاءِ. 'سگريٽ ڇڪيان'... ڇڪي ته ڏسان، ڪجهه ته هوندس، تڏهن ته سڀ ڇڪين ٿا. سياستدان ڪاڻ ڀورهيت تائين. سائنسدان ڪان فٽ ڀاڙي موالي تائين. مان به ته انهن مان آهيان، اڄ مان به ڇڪي ڏسان!- پر— پر ڀي ڇا ملندو-؟- هاسٽل وجان'؟! سُنگهڻ هاڻي جهولڻ ڪٽ، ميريون رليون، ٽڙيل پکڙيل ڪتاب، ڪاغذ، چاليهن وولٽ جسي مرٽينگ هٺڊي روشني چؤپاسي پکڙجندڙ. پاسيس ٿو. پيلي پيلي فرسٽريشن سندس پند ڪمري ۾ پيل سامان مان وکڙ ڪائي، سندس ڪمري جي پند ٽيل درجي وٽين سان ونجي سڄي وڌندي ٿي اچي. ڀريان هاسٽل جي ڪاريڊور ۾. پوءِ هوريان هوريان سڄو شهر ويڙهبو ٿو وڃي، سندس ڪمري مان لڪتل فرسٽريشن جي پيلي پيلي ڏند ۾.

●

شفيع چانڊيو

وائي

پل پل هڪڙو پور، او سائين، ساعت ساعت سو.
تن ليءِ جاڙ جيئڻ ٿيو جڳ ۾، دلبر جن جا دور.
مورت جيڪا من ڪي موهي، تنهنجو مُلهه نه مور.
آڌمن مان اڄ آٿلي پيٽڙو، نينهن سندو لاسور.

ولي رام ولڀ — فوڪس ڪان ٻاهر زندگي

هوءَ اڪثر ڪري اهڙي طرح ڏسندي رهندي آهي. اڪيون ٻائيءَ سان پرجي اينديون اٿس ۽ پوءِ اکين آڏو ڌنڌ ڇائجي ويندو آهي. گهڻو ٿيو ته ڇُنيءَ جي هڏ سان اکيون اگهي ڌنڌو ساهه پريندي آهي. الهيءَ ڪان وڌيڪ هوءَ ڪجهه ڪري به نه ٿي سگهي.

اڳئي جي اکيان ورانڊي ۾ ڪٽ تي پيو، ٽپائي تي ڍير شيشيون، گلاس ۽ ڪوپ — اهي سڀ ڪيس زندگي مان پيا ڏسبا آهن. جڏهن ٻيا ٻار ڪاڻي ئي اسڪول هليا ويندا آهن ۽ پاڻ اڪيلي ڪاڻي ويهندي آهي ته ڏاڍوءَ جي نه هڻڻ جو احساس گهرو ٿي ويندو اٿس. ان وقت گهڻيئي سوچون سندس دماغ ۾ ميڙاڪو ڪري ڪجهن جڻن لامارا ڏيئي هڻل مچائينديون آهن ۽ تڏهن ڪيس لڳندو آهي ته هوءَ ڪٿي پاڳل ته نه ٿي ويندي.

تازو ٽيون ڏينهن جڏهن ڪيس اها سڌ پيئي هئي ته پيو پاڙي واري جي گهر مان پيسا چورايا آهن ته دل جي عجيب ڪيفيت ٿي ويئي هيس. لڪي پيو تي ڪاوڙ آئي هيس ۽ نڪي پاڙي وارن سان ڪا شڪايت ٿي ڪرڻ ويئي هئي: بس مٿو جهلي ويهي رهي هئي چپ چاپ.

۽ اڄ صبح جو جڏهن ڪيس خبر پيئي، ته انُو ڪالهه ڪلاس مان ڀڄي فلم ڏسڻ هليو ويو هو، ته وري ساڳي حالت ٿي ويئي هيس. ٿوري دير اڳ اکين ۾ پوءَ جو چهرو ڇاليل هو، ته پاڙي وارن جي منُو جو چهرو اڀري آيو هئس:

”ڏس ماسي، مان رڳو انهيءَ ڪري چوان ٿو ته ڪيس هيرَ نه پئجي وڃي. بس، نه ته جيڪر چوان به نه ۽ ڏس، ڏُک نه ڪجان. هن عمر ۾ ائين ٿيندو آهي.“

هن جي پنهنجائيءَ واري لهجي جو ايذاءُ ڪيس اندر ۾ چيي ويو هو. سندس سامهون رُئڻ کي روڪڻ جي ڏاڍي ڪوشش ڪئي هئائين، پر پوءِ به....

”نه پٽ، اسان اهو سڀ پوڳڻ لاءِ ته آهيون. اسان کي اهو سڀڻو پوندو... اسان جي قسمت ۾ ائين لکيل آهي.“

منو وائڙو ٿي ويو هو. پوءِ چيو هئائين، ”چڱو ماسي، ڪاليج کي دير پيئي ٿئي، پوءِ ڪڏهن ايندس.

سندس وجڻ کان پوءِ هڪدم پوساڻيندڙ خاموشي ڇانئجي ويئي هئي. اوچتي اُڪاءُ کان پوءِ جڻ ساڳي چڪ وجهندڙ خاموشي هئي. ۽ هن وقت انهيءَ بابت سوچي رهي هئي. ورور ڪري ائين ٿو لڳيس جڻ سارو گهر سندس وس کان ٻاهر ٿيندو پيو وڃي يا ٿي ويو آهي. هوءَ ڪجهه به نٿي ڪري سگهي. ڪجهه به نه. زينو، انو، پپو، غازو ۽ سندن وچ ۾ هوءَ.

ايتري تي به هوءَ انهيءَ ٻاري ۾ پنهنجي مڙس سان تمام ورلي ڳالهائيندي آهي. هوءَ اهو سڀ ٻاڻ پوڪڻ جي ڪوشش ۾ محسوس ڪري ٿي ۽ ساهه جو هانءُ ورو وڌي وڃيس ٿو.

پر هوءَ چويس به ڪيئن؟ خبر اٿس ته نوبن وڳي کان به اڳ گهر مان نڪرندو آهي ۽ ڇهين وڳي مس ڏسبو آهي، تڏهن مهيني ۾ ڪٿي وڃي ساڍا چار سو رپيا ملندا اٿس. جيڪڏهن اوور ٽائيم نه ڪري ته جيڪر ويهه ڏينهن به نه نڪرن. ائين ئي دماغ ٿڪل ۽ منجهيل رهندو اٿس. جيڪڏهن هوءَ اهو سڀ رونٽو ڪٿي ويهي رهي، ته جيڪر ڪانئس اڳ ٻاڻ ٻاڳل ٿي وڃي! وري هو لڙائي جهيڙو بلڪل سهي نه سگهندو آهي. جيڪڏهن ڪا جهڙي تهڙي ڳالهه سندس اڳيان ٿي وڃي، ته هڪدم تواڻي تي ويندو آهي. گذريل هفتي انو کي ڪيڏو ماريو هئائين! آلاجي ڪيس ٻاڻ ئي رحم اچي ويو هو ۽ ڪيترا ڏينهن پشيمانيءَ وچان ڳالهائيندو ئي نه هو ۽ ٻاڻ مرادو پيو پڻ پڻ ڪندو هو.

هوءَ اجا ماني ڪائي ويهي سوچي رهي هئي، ته پپوءَ پاڻي گهريو، تڏهن وڃي ڏيان ٽٽس. اٿي ويئي ۽ هٿ ڌوئي پپوءَ وٽ آئي. پپوءَ کي پاڻيءَ پياري مٿي تي هٿ رکيائينس ۽ پوءِ ٿڌڙا ڪيڻ لڳي. پپوءَ اکيون بند ڪري ڇڏيون.

اڱڻ ۾ اڃي ڪپڙا ڌئائين ته سستي ٿيڻ لڳس. آرام ڪرڻ جي خواهش ڪر موڙي جاڳي، پر اجا ڪٿو ڪم ڪرڻو پيو هئس: ٿانوَ ملڻا آهن، ڪپڙا ڌوئڻا آهن، پپوءَ کي موسمي جو رس پيارڻو آهي، تڏهن ڪٿي وڃي سک جو ساهه لهيب ٿيندو، اهو سوچي لل جي اڳيان ٿانو گڏ ڪري آهستي آهستي صاف ڪرڻ شروع ڪري ٿي. اوچتو انهيءَ پوڙهيءَ جي يادگيري اچيس ٿي، جا ڪي سال اڳ ٿانو مٽڻ ايندي هئي. تڏهن چڙا پنج رپيا ۽ مالي ڍير ٿانو! هائي ته پنجاهه کان گهٽ ڪير ڳالهه به نٿو ٻڌي. اهڙي ڳالهين تي پيسي جي هٿ-سوڙهه محسوس ڪري ڏاڍي بيچيني ٿيندي اٿس، خاص ڪري جڏهن ٿڪل هوندي آهي، پر خبر اٿس ته بي ڪا واهه به ته ناهي! انهيءَ ڪري سوچڻ اجايو لڳندو اٿس.

ٿانوَ صاف ڪري ونڌ کان پوءِ، هڪ ڊگهو ساهه کڻي ٿي، جڻ چولدي هجي: ڪجهه بار ته هلڪو ٿيو. ۽ وري سستي ٿيڻ لڳيس ٿي ته وري من کي سمجهائڻ لڳي ٿي: بس باقي ڪپڙائي ته آهن، ڌوئي ونديس ته پوءِ آرام سان ليٽي پوندي يس.

بالٽي کڻي پاڻي ڀري ئي ۽ ساهه روڪي آئي ٿي، ته ٿورو اچرج ٿو ٿئيس، هن عمر ۾ هيڏو ٿڪ! پنجٽيهه ورهيه به ڪا عمر آهي! پر ڪجهه به ڪرڻ تي دل نٿي ٿئيس. خبر ناهي

Gul Hayat Institute

ڪهڙو اتساهه آهي جنهن مشين جڻ سپ ڪندي ٿي وڃي... ڪندي ٿي وڃي؛ پر هوءَ مشين نٿي ٿي سگهي.

ڪپڙن ۾ زينوءَ جو چولو به اچي ويو هو ڌوئڻ لاءِ. ڪپڙا ڌوئيندي جڏهن زينوءَ جو چولو هٿ ۾ آيس ته لڙڪ لڙي پيس. سندس گهر مان هلڻ وڃڻ کان اڳ، کيس اهوئي چولو پاتل هو. مٿس نور لچوئي پرت پريو هئائين ۽ پوءِ جڏهن زينوءَ پاتو هو ته پاڙيسرڻ ور ور ڪري پئي ڏٺو ۽ چيو هئائين، "چولو ڪهڙو نه ٺهي ٿو. جهڙي ڌيءَ اهڙي سدوري تهڙو چولو آهي ٺاهوڪو!" بس نظر ڪائي ويس. سوچي چولو پنهنجي هٿن ۾ جهلي ڇاتيءَ سان لائي ٿي. اکيون بند ٿي وڃنس ٿيون ۽ بند پنبڻين مان لڙڪن جي لار وهي هلي ٿي ۽ چولي مان پاڻي. ڪا دير ائين وهندي رهي. سندس ڪنن ۾ زينوءَ جا لفظ پڙن ٿا. جڏهن ڪپڙو آندو هئائين، ته زينو ڪپڙو ڏسي چيو هو، "امان رنگ ته نه ڦٽندو؟ لڳي ٿو رنگ ڪچو آهي." هڪدم چولي کي پاڻيءَ مان ٻوڙي ڌوئڻ لڳي ٿي. چولي جو رنگ اڳي کان وڌيڪ نکري بيهي ٿو.

سوچ جي ڪڙي ٻي ڪڙيءَ سان ڳنڍجي وڃي ٿي: عيد ويجهي پئي اچي. انو، پپوءَ نازو وٽ ڪپڙا ڪينهن. هن چيو ٿي: ڏاڍي مشڪل سان پنجاهه سٺ رپيا بچي سگهيا آهن، خيال سان خرچ ڪج. کيس لڳي ٿو ته هو پيسا ڏيو آزاد ٿيو وڃي؛ پر مصيبت ۾ مان اڇيو وڃان. ڪيئن ڪريان مان؟

ڪپڙا سڪائي پپوءَ جي ڪٽ پرسان ويهي موسميءَ جو رس ڪڍڻ لڳي ٿي. پپوءَ جي پيلي ڇهري ۽ نپل هٿ تي نگاهه پيس ته دل لپوڙجڻ لڳي ۽ اندر گهٽجڻ لڳس.

"پپو، تون جلدي چڱو ڀلو ٿي پوندين، پوءِ عيد تي سنيون سنيون ملهايون ۽..." کيس پنهنجي غلطي محسوس ٿي ته چپ ٿي ويئي.

"اسان گهر ۾ سنيون ڪانه ٿينديون نه امان؟ مون کي به ڏينديءَ نه؟" سندس ڪهڙو اتساهه کيس اندر ۾ ڇهي وڃي ٿو. بيماريءَ ۾ سڀئي ٻار ائين چوندا آهن. هن سوچيو.

"ها پٽ، مان پنهنجي پٽ کي ڪو سيڪائيندي س؟"

ڪوپ مان رس پياري سندس هٿ ٺيڪ ڪرڻ لڳي ٿي. پوءِ ٻي آيي ٽيل ڪٽ داري، ٻنا هٿ جي ليٽي ٿي ۽ ٽڏو ساهه کڻي ٿي. اکيون سامهون فريم ٿيل گروپ فوٽو تي ڄمي وڃنس ٿيون. اهو فوٽو گذريل سال زينوءَ مئٽرڪ جي امتحان کان اڳ اسڪول مان موڪل ملڻ تي 'فيئرويل' جي وقت ڪڍايو هو. کيس ياد آيو ته جڏهن زينوءَ اهو فوٽو فريم ڪرائي گهر کڻي آئي هئي، تڏهن چيو هئائين: امان، جڏهن آئون تو وٽ نه هونديس

Gul Hayat Institute

تڏهن هي فوٽو توکي-سيني کي سنهنجي ياد ڏياريندو. گروپ فوٽو ۾ ٿازو مشکي رهي هئي ۽ ماٺس جي اکين مان لڙڪ وري وهي هليا.

زينو جڏهن پاس ٿي هئي، ته پاڙيسرين کان وٺي مٺن ماٺن تائين سڀني کي حيرت ٿي هئي، ته زينو ڪيئن پاس ٿي ويئي؟! ۽ سو به فرسٽ ڊويزن ۾!؟ سندس ڪنڌ اوچو ٿي ويو هو، پر هن پيري ته نَڪ ئي ڪپائي ڇڏيائين. ڪنهن اڳيان ڪنڌ کڻڻ جهڙو به نه رکيائين. وري سوچڻ لڳي: پر انهيءَ ۾ سندس ڏوهه به ڪهڙو؟ ڪيس اهي راتيون ياد اچڻ لڳيون، جڏهن زينو ڪرسيءَ تي ويهي پڙهندي ڏينهن آياري ڇڏيندي هئي. رات جو جڏهن اک کلندي هيس ته ڪيس بتيءَ جي روشنيءَ ۾ ڪتابن تي ڪنڌ جهڪائي پڙهڻ ۾ محو ڏسندي هئي. هوءَ ڪيس چوندي هئي: ”پٽ زينو، هاڻي سمهي پؤ، رات گهڻي ٿي ويئي آهي، ڪٿي طبيعت...“

پر هوءَ وراڻيندي هيس: ”بس اماں، ٿورو رهيل آهي، اجهو ٿي سمهان.“ ۽ پوءِ پاڻ پاسو ستائي سمهي پوندي هئي.

هاڻي اها ڪرسي خالي پيئي هئي. جڻ اجهو زينو اٿي اچي ويهندي ۽ پڙهڻ شروع ڪندي. سندس اڳيان ڪتاب هوندو. زينوءَ جي ڳولا ۾ اکيون زينوءَ جي ڪٽ ڏانهن کڄي ٿيون وڃنس، پر اها به خالي آهي. لڳيس ٿو ته زينو مٿس اجهو اچي سمهندي. اکيون ڇنڀي ٿي. ڪيس جاڳڻ جو احساس ٿئي ٿو ۽ سوچڻ لڳي ٿي ته الهن ڳالهين ۾ ڇا رکيو آهي؟ جيڪي ٿيڻو هو سو ٿي ويو. ڪنهن کي ڪنهن تي ڪو وس به آهي ڇا؟ حالتون آزاد آهن. مون کي ڪنهن تي به ڪو وس ڪونهي. مون کي حالتن تي وس ناهي. مون کي پنهنجو پاڻ تي به وس نه رهيو آهي! اهو سوچي اٿي وڃي ٿي. گهڙيءَ تي نگاهه پويس ٿي ته ساهه آهستي آهستي کڄڻ لڳيس ٿو: ٻه وڳا آهن. ٿوري دير کان پوءِ ٻارن جي اچڻ جو وقت ٿي ويندو.

هوءَ اکيون پوري سمهڻ جي ڪوشش ڪري ٿي؛ پر ننڊ ڪوهين ڏور اڪري ويئي اٿس. جُملهه ڪنڌڙ سوچن ۽ يادگيرين کان ڇوٽڪارو پائڻ لاءِ ماضيءَ ۽ مستقبل جي دروازن کي زنجير لڳائڻ جي ڪوشش ڪري ٿي؛ پر ڪيس لڳي ٿو ته اهي دروازا کڙڪندا رهن ٿا. هوءَ هيڪلائي جي جُملهن کان بچڻ لاءِ پراڻي اخبار جا پنا اٿلائڻ لڳي ٿي؛ پر نظر نٿي ٽڪيس. ڪيس لڳي ٿو: جڻ زندگي ڪانئس هٿ ڇڏائي ويئي هجي -- ۽ پاڻ زندگيءَ جي فوڪس کان ٻاهر ٿي ويئي هجي.

مددعلي سنڌي — دل اندر درياوَ

3- مئي، 1978ع

لَڪون لِڱن ڪوسيون، ڏاڍا تپن ڏينهن،
وو، ڇـڏي تـون ڪـو ڇـپـر ويندين! (شاهہ)

... ...

دل اندر درياوَ، پُڇئِہ ڪيـا سمندر ڪل؛
ماڻڪ اِهہ سرياوَ، چُـڱي چوڪي لـہ ڪٽي. (قاضي قادن)

... ...

دل اندر ئي درياهہ آهي. سمنڊ جو پتو ڇـو پيو پڇين. (دل جي درياهہ) ۾ موتي ماڻڪ پيا آهن. (تون) چونڊي سچا موتي ڪٽين ئي نٿوا!

... ...

رابيل، تون چوين ٿي تہ وقت سڀ ڪجهہ وساريو ڇڏي. ۽ مان تنهنجي اِهـا ساڳي ڳالهہ ذهن ۾ رکي توکي هي سڀ ڪجهہ لکڻ ويٺو آهيان. ۾ سوچيان ٿـو تـہ ڇـا جيڪي ڪجهہ مان لکڻ چاهيان ٿو، اهو سڀ ڪجهہ لکي سگهندس! لکي سگهندس بہ الائي نہ؟...

... ...

اڄ 3-مئي آهي. ۽ اهو ڏينهن تنهنجو جنم ڏينهن آهي. مون کي سال اڳ، جڏهن توکان تنهنجي جنم ڏينهن جي تاريخ پڇي هئي، تڏهن کان ئي سوچي ڇڏيو هيم تہ مان تنهنجو جنم ڏينهن، پنهنجو جنم ڏينهن سمجهي ملهائيندو رهندس. ۽ ان کان پوءِ ئي تہ مون پنهنجو جنم ڏينهن، جيڪو 12-آڪٽوبر تي آهي، اهو وساري ڇڏيو آهي.

... ...

The day will come.

... ...

ڏينهن ٻه پورو ٿي ويو. ٻاهر جڳ ۾ روشنيون ٻري رهيون آهن. روشنيون ٻاهر ٻه آهن ته اندر ۾ به آهن روشنيون! پر ڪنهن جي اندر ۾؟ الائي ڪنهن جي اندر ۾ سوجهرو آهي؟ ۽ سوجهرو آهي به ته الائي ڪٿي آهي. (ڪنهن پڇرهه اسان کي پاليو هو، هين رات اسان کي رولِيو آ!) ۽ هين رات به ته سچ پچ اسان کي رولِيو آهي. رولِيو آهي تڏهن ته اُئين ڀٽڪندا رهون ٿا. رولِيو رات ۽ آهي ته صبح به رولِيو آهي. منزل ناهي دور او ساٿي، منزل ناهي دور. مومل جهڙا مارڳ آهن ۽ منزل ناهي دُور! ۽ مون منزل ڏسي ورتي آهي. سج سامهون لڪيءَ جي جبلن پويان ڏيري ڏيري ٻڏي رهيو آهي. شفق جي ڳاڙهاڻ ۽ پيلاڻ سان آسمان ڪيڏو نه سونهن ڀريو آهي. ۽ مون کي ان ٻڏندڙ ساڳئي سج جي آيرڻ جو اوسيئڙو آهي، جيڪو سيان سنڌوءَ جي هُن پار گهاٽن وڻن واري ٻيلي مان منهن ڪڍندو.

... ...

(ماں تنهنجي اڳيان ڏاڍو بيوس ٿيو پيئو آهيان. ۽ ڪڏهن لڳندو آهي ته هي سڀ ڪجهه، تون ۽ مان ۽ اسان جو گڏ گذاريل دؤر هڪ سپنو آهي. پر سپنو به ته پنهنجي جاءِ تي هڪ عجيب چيز آهي. اک بند آهي ته سڀ ڪجهه آهي. ۽ جيڪڏهن اک کلي ٿي ته پوءِ اونداهي آهي.

آهيان ته الديون، پوريون پربن پسن،
آهي اکڙين، عجب پر پسڻ جي!

۽ تون به ته منهنجي جيون جو هڪ سُندر سپنو آهين. جيون به پنهنجي جاءِ تي هڪ سپنو آهي. ۽ سپنا بي معنيٰ ٿي هوندا آهن. اونداهي زندگيءَ ۾ ڪوئي تو جهڙو مٺو سپنو ڏسي ته پوءِ ڪجهه نه ڪجهه ٿئي ٿو. ۽ مون کي به ته الائي ڏينهون ڏينهن ٿيندو ڪجهه پيو وڃي، محسوس الائي ڇا پيو ڪريان؟ تون ڪٿي مون کي اڪيلو ته نه ڇڏي ويندينءَ! تون منهنجي زندگيءَ جو مقصد آهين. منهنجي زندگي، منهنجو فن توکان سواءِ بي معنيٰ ۽ نامڪمل آهي!— ۽ مان بيحد ٿڪجي پيو آهيان هلي هلي!)

... ...

۽ سري رمن مهرشيءَ به ته چيو آهي: ”سڀ انسان سدائين پرم سُک چاهي رهيا آهن، جنهن ۾ دُک جو نالو به نه هجي، ۽ جنهن جي ڪڏهن به پڄاڻي نه اچي. اها انسان جي ذاتي ڀاونا آهي. پر تو اها ڳالهه ڪڏهن جاچي ڏٺي آهي ته هرڪوئي پاڻ کي ٿي سڀ کان وڌيڪ پيار ڪري ٿو.

انسان جي ذاتي چاهنا آهي آنند! اها چاهنا انسان ۾ سهج سڀاو ڀريل آهي. انسان جي آتما سَت، چِت ۽ آنند آهي. سو اها تلاش پيو ڪجهه به، ڪيول پنهنجي پاڻ لاءِ تلاش آهي،

Gul Hayat Institute

انسان حقيقت ۾ ابناسي آهي، لافنا آهي. جڏهن انسان ’پاڻ‘ کي لهي ٿو، تڏهن سياويڪ هٿو اهو آنند هٿ ڪري وٺي ٿو، جنهن کي انت ئي ڪونهي!“

... ...

— مان چاهيان ٿي تہ توهان مون تي هڪ ڪهاڻي لکو!

— مان تو تي ڪهاڻي بہ لکندس ۽ پنهنجي ڪتاب جي ارپنا بہ تنهنجي نالي ڪندس!

— ۽ جي منهنجا مائٽ پڙهي وٺن تہ پوءِ؟

— مان ڪو تنهنجي مائٽن کان ڊڄان ٿو؟ توکي شايد خبر ناهي تہ تنهنجو ۽ منهنجو ساٿ جنم جنم جو آهي. تنهنجو ۽ منهنجو ڪنهن اڳئين جنم ۾ بہ ساٿ هو. مون کي لڳندو آهي تہ منهنجو تنهنجي ڪٽنب سان ڪوئي تمام پراڻو سنبنڌ آهي. سنڌ جي اتهاس ۾ تنهنجي ڪٽنب جو بہ حصو رهيو آهي. مان آن دور ۾ بہ تنهنجي ڪٽنب وٽ سپاهي هئس ۽ تو ان مهل بہ مون سان پيار ڪيو هو. ڪوٽ ۽ ڪوٽ، ان مهل بہ جبلن جيان اوچا هئا. ۽ ڪوٽ ۽ ڪوٽ تہ اڄ بہ اوچا آهن، جدائيءَ جي ديوارن جيان، اوچا گهڻا اوچا!

— مون کي... توهين هتان وٺي هلو. مان هاڻ هتان بيزار ٿي پئي آهيان... سخت بيزار ٿي پئي آهيان.

— ۽ ڪوٽ ۽ ڪوٽ، هڪ پيرو وري اوچا ٿي ويا آهن. تقدير مون کي هڪ پيرو وري مجبور ۽ بيوس بڻائي ڇڏيو آهي. مان توکي هن حالت ۾ ڪيئن ٿو ڪيڏانهن وٺي وڃي سگهان. مون کي يقين آهي تہ مان جلد آزاد ٿيندس. پوءِ توکي هتان هميشه لاءِ وٺي ويندس!

... ...

(توکي خبر آهي تہ ’اپسارڪا‘ مان توکي ڇو چوندو آهيان؟ هندو ميٿالاجيءَ ۾ اپسارڪا آن عورت کي چوندا آهن، جيڪا عورت اولاهيءَ رات ۾ پنهنجي پريتمَ سان ملڻ لاءِ ويندي آهي. ۽ تون بہ تہ هنن راتين ۾ مون سان ملڻ لاءِ اچين ٿي!)

... ...

”اٿــي آڌيءَ رات جــو، لاڏاڻـا لـڏي ويـا!
اڊيون شاهہ لطيف چئي، ڪولي ڳوندرَ ڪڏي ويا!“ (شاهہ)

... ...

(هينئر صبح جا پنج ٿيا آهن، ۽ مان توهان کي هي خط لکي رهي آهيان. توهان جڏهن کان هتان ويا آهيو، تڏهن کان وٺي مان سخت بيمار ٿي رهان. توهان آڌيءَ رات جو ائين هليا ويا جو ڪنهن کي خبر بہ نہ پئي. ڇا توهان مون کي وساري ڇڏيو آهي؟ مون کي توهان ڪڏهين بہ نہ وسارجو. مان توهان جي آهيان، فقط توهان جي. مون توهان جي خاطر جان جي بازي لڳائي ڇڏي آهي. مان توهان کي ضرور حاصل ڪنديس. خدا ڪري توهان

جلدي ازاد ٿيو، ته پوءِ مون کي پنهنجي گهر وٺي هلو. آئون ڏاڍي مجبور آهيان. بس ڇا لکان؟ مون کي سمجهه ۾ نٿو اچي ته مان ڇا لکان؟!)

... ...

”ڏينهن پورو ٿيو، سنجها ٿي، ان بعد رات آئي آهي. پيڙيءَ وارو آيو بيهي ڪري پيو ٻُڪاري ته پيڙي ڪپر جي ڪُنن ۾ وجي ڦاٿي آهي!“

”ٻڙائون سڀ تڪليف ڏيندڙ آهن، پر هيڙي پيڙا ڪابه نه آهي، جو خدا ٿو ڄاڻي، مون کي واجي والڪر تي وڃائي!“ (قاضي قادن)

... ...

”ءِ خدايا! هيءُ ڏينهن مون کي آڏوهيءَ جيئن ڪاٽي رهيا آهن. جيئن جيئن وقت گذري رهيو آهي، تيئن تيئن مايوسيءَ جا واچوڙا مون کي پنهنجي لپيٽ ۾ وٺي رهيا آهن. ٻه سال ٿيا آهن، جو مان ائين لڪندو ٿو وتان. ۽ هاڻ ته مان لڪي لڪي ٿڪجي پيو آهيان. سچ پچ ته مان ڏاڍو ٿڪجي پيو آهيان. ٿڪجي پيو آهيان زندگيءَ جي هر چيز کان! هر چيز زندگيءَ جي مون لاءِ ٽڪ ٻڄي چڪي آهي. مون ڪيترائي پيرا هاڻ محسوس ڪيو آهي ته هتي جي حالتن ۾ هڪ فنڪار جو سياست ۾ هلڻ تمام ڏکيو آهي. هڪ فنڪار بيحد حساس طبعيت جو ٿئي ٿو، ۽ جڏهن ته سياستدان سخت دل رکندڙ انسان آهن. پر پوءِ به سڀ ڪانٽينينٽ جو فنڪار سدائين پنهنجي ڌرتيءَ جي سک ۽ سلامتيءَ لاءِ انهن بي حس سياستدانن جي درن تي ڌڪا کائيندو آيو آهي ۽ الائي ڪيسين تائين ڌڪا کائيندو رهندو! جيتوڻيڪ هڪ فنڪار ’نان ڪميٽيڊ‘ هوندي به ڪميٽيڊ آهي پنهنجي ڌرتيءَ سان، ماڻهن سان ۽ ماڻهن جي حالتن سان؟

جيئن جيئن وقت گذري رهيو آهي، تيئن تيئن مون کي محسوس ٿي رهيو آهي ته ڇڻ مان غور ۽ فڪر جي هڪ عميق سمونڊ ۾ غوطا کائي رهيو آهيان. مون کي هاڻ پنهنجي سياسي ساٿين جي منافقيءَ ۽ مڪاريءَ کان سخت نفرت ٿي ويئي آهي. پر ڏوهه سياسي ساٿين جو نه، پر هن ڪلاس جو آهي. پوءِ ڀلائي ڪلاس جي فردن جو اهوئي حال ٿيندو آهي. اسين سياسي طور تي شڪست کاڌل قوم جا فرد آهيون. ان ڪري اسان ۾ جيڪا مايوسي آهي، آها سياويڪ آهي. ڪلهه تائين جن ڌرتيءَ جا گيت ڳايا هئا، سي اڄ ان ڌرتيءَ جي چيل گيتن جو مُلهه وصول ڪري رهيا آهن. ”ڪرپٽ“ فقط سياسي ورڪر ڪونهي، پر آهو فنڪار به آهي، جنهن آئيندي جون اميدون ۽ سپنا ڏيکاريا هئا.

ءِ خدايا، سچ پچ ته تون مون کي همت ڏئي، زندگيءَ جي هنن ظلمن سهڻ جي!

... ...

Gul Hayat Institute

”هيءَ جي لڪ، هُوءَ جي لڪ، مون ماريندا لڪ،
ڪيچ نه اوڏيءَ ڇڪ، مون ماريندا لڪ!“ (شاهه)

...   .

(رابيل، ڏس اڄ اسر مهل تون ڪيئن نه مون وٽ آئين! منهنجي دل چيو پئي ته تون ضرور ايندين. دل جي ڳالهه ڪڏهن به ڪوڙي نٿي ٿي سگهي. مان تنهنجي انتظار ۾ ليٽيو پيو هئس، ۽ سوچيم پئي ته خبر ناهي ڪڏهن منهنجي زندگيءَ جو هي طويل انتظار پورو ٿيندو؟ هي سياري جون راتيون به ته ڪيڏيون نه ظالم آهن. ۽ انتظار جي اصلي حقيقت ڇا آهي، ان جي مون کي هاڻ خبر پئي آهي. هيءَ سياري جي رات ڪيڏي نه ڊگهي ڊگهي گذري ٿي. سچ ته اونهاري جون راتيون سٺيون هونديون هيون. پر اونهاري جي رات وري پَلَ ۾ گذريو وڃي. اصل ۾ پيار ڪندڙن لاءِ هي سياري جون راتيون سٺيون آهن. ڊگهيون، طويل ۽ نه کٽندڙ. اکيون اکين ۾ ملايو پيل ويٺا هجون. جڻ هوا جي لهرن تي درياهه ۾ چمڪندڙ ڪائي پيڙي، جا ڊيري ڊيري ترندي رهندي آهي. ها هي راتيون، سياري جون ڊاڍيون عجيب آهن، پر جيڪڏهن به دليون گڏ هجن. باقي جيڪڏهن انتظار آهي، ته پوءِ هي راتيون ڏاڍيون ظالم آهن. اونهاري جي راتين ۾ به پاڻ مليا آهيون ۽ هنن سياري جي راتين ۾ به پاڻ گڏيا آهيون. جيڪڏهن ڪنهن جي اچڻ جو ڏپ نه هجي، ته هي راتيون ڪيڏيون نه پياريون آهن. هڪ ڀيري تنهنجي پيءُ مون کي ٻڌايو هو ته: ”ٻن پيار ڪندڙن لاءِ هي راتيون ڏاڍيون سٺيون آهن، ۽ اونهاري جون راتيون خراب، جو اونهاري جون راتيون جلدي گذري وينديون آهن. پر سياري جون راتيون ته کٽنديون ئي نه آهن!“— تنهنجي پيءُ، اونهاري جي راتين ۾ انتظار ڪندڙ محبوب تي مون کي هڪ ڏاڍو سٺو شعر ٻڌايو هو، جو اڄ مون کي ياد پيو اچي:

”پانهن سيراندي او سڄڻا،
رات دم دم جاندي، او سڄڻا!“

۽ رات مون تنهنجو انتظار پئي ڪيو ته مون کي اهي اونهاري جون راتيون ڏاڍيون پئي ياد آيون، جيڪي گذريل سال پاڻ گڏ گذاريون هيون. ڪيترو وقت پاڻ گڏ هوندا هئاسين. ٻارهين وڳي تون ايندي هئينءَ، ۽ پوءِ پنجين وڳي ويندي هئينءَ! پر اهي اونهاري جون راتيون ڪيئن نه جلدي گذري وينديون هيون. مون کي چڱيءَ طرح ياد آهي، ته هڪ رات پاڻ پلنگ تي ليٽيا پيا هئاسين، مان پلنگ جي سيرانديءَ کي ٽيڪ ڏيو ليٽيو پيو هئس، ۽ تون منهنجي ٻانهن جي گهيري ۾ بند، خبر ناهي ڇا سوچي رهي هئينءَ. اوچتو تو جهڪي پاسي واري ميز تي رکيل گهڙيال ڪٿي ڏٺو هو. مون توکان پڇيو هو، ”ڇا ڳالهه آهي، ڇا ٿي ڏسين؟“ تو گهڙيال ۾ ٽائيم ڏسي، منهنجي ڇاتيءَ ۾ منهن لڪائيندي اُداس

آواز ۾ چيو هو، ”ڏسان ٿي ته وقت ڪيترو نه جلدي پيو گذرندو وڃي!“— ۽ مون کي اُن مهل تنهنجي انهيءَ پيار ڀريل آداس آواز تي ڏاڍو پيار آيو هو. مون سمجهيو ٿي تو گهڙيال ان ڪري ڏنو، جو شايد تون وڃڻ چاهين ٿي. پر تو اهڙي ڳالهه ڪئي هئي، جنهن منهنجي دل ۾ سُڪون جي هڪ عجيب لهر ڊوڙائي ڇڏي هئي... هيءُ وقت، وقت ڪيترو نه جلدي ٿو گذري وڃي! ڪاش! هيءُ وقت هڪ هنڌ بيهي وڃي. هيءُ وقت ڪڏهن به ختم نه ٿئي. تون ۽ مان ائين ئي ويٺا هجون. تون منهنجي ٻانهن ۾ اڪيل هجين. ۽ هيءَ رات ڪڏهن به نه گذري! ڇا توکي ياد آهي اها رات؟ مون ڪان آهي راتيون اڃا به نه وسري سگهيون آهن! تنهنجي ۽ منهنجي پيار جيون سونهن ڀريل آهي وسرندڙ راتيون جن ۾ تنهنجي ۽ منهنجي پهرين ملاقات ٿي هئي!

۽ شايد توکي ان ڳالهه جو احساس نه هجي، ته منهن جو توسان ڪيترو نه دلي لڳاءُ آهي! تو مون کي اُن وقت سهارو ڏنو هو، جڏهن مان هلي هلي بيحد ٿڪجي پيو هئس. تنهن جو ساٿ، مون لاءِ ان ٻير جي وڻ جي ٿڌي ٿڌي ڇانوَ جيان آهي، جنهن ۾ ڪوئي مسافر هلي هلي ٿڪجي اچي گهڙي ننڊ ڪندو آهي. مون کي ڊپ ٿيندو آهي ڪڏهن، ته ڪٿي وقت جا ظالم وڪرا مون کان اها ٻير جي ٿڌي ٿڌي ڇانوَ نه ڪسي وٺن! هيءُ خط جڏهن مان توکي لکان پيو ته منهنجي دل ڏاڍي آداس آهي. مون سوچيو آهي ته مون تان جڏهن هي ڪيس ختم ٿيندا تـه مان توسان شادي ڪندس. سياست جي ذهني مولجهارن مان نڪري پنهنجي هڪ سُڪون واري دنيا آباد ڪنداسين. تنهنجي ۽ منهنجي سڪون واري ڳڏيل ننڍڙي دنيا. جنهن ۾ فقط تون ۽ مان هونداسين، ٻيو ڪوئي به نـه هوندو. تون هوندينءَ، مان هوندس، پنهنجو ننڍڙو گهر هوندو، وڻن جي ٿڌي ڇانوَ هوندي، موتئي جا گُل هوندا، رات هوندي ۽ صبح جو اڇو اڇو ڪير جهڙو سوجهرو هوندو)

... ...

ويٺُون ٻَـپِ ٻئي، ڪيرُون ڪاهوڙين جون،
آئـون تـن ڏوٿين جـو، ڀُڇان ٻير ٻَـهي!
رُجَـن رات رهي، ڏولڪر جنـن ڏوريا. (شاهه)

... ...

(... ۽ رات به الائي چنڊ جي ڪهڙي رات هئي. ٻاهر ڪنديءَ جي ڪاتي وڻ مان چنڊ جي روشنائي ڇڻي اچي رهي هئي. چنڊ ڪنديءَ جي گهاٽي وڻ جي ٻويان اڪيل هو. ۽ مٿي آڪاس ۾ ڪيترا ستارا لڪا بيٺا هئا. مان ڪنهن مهل ورانڊي ۾ ٿـي بيٺس تـه ڪنهن مهل اگڻ ۾ اچي بيهي چنڊ کي ٿي ڏٺم. چنڊ پنهنجي جوڀن تي هو. ٿڌي ٿڌي هوا تيز ٿي لڳي. جنهن مهل هوا ٿي هلي ته ڪنديءَ جي وڻ مان عجيب آواز ٿـي نڪتا. هـوا ان وڻ سان

لنگهندي آهي تہ ڪيترو نہ عجيب آواز ڪندي آهي. مون کي ان آواز کان ڏاڍو ڏپ ٿيندو آهي. هيءُ ٻاهر بيٺل ڪنڊيءَ جو وڻ بہ تہ ڪيڏو نہ پراڻو آهي. الائي ڪنهن اهو وڻ هتي پوکيو هوندو؟ هي توهان جا گهر، ۽ هتي جو ماحول مون کي الائي ڇو اتهاسڪ لڳندو آهي. ڪنڊيءَ جي وڻ ڪان پاسي ۾ جيڪا ميرن جي صاحبيءَ واري دؤر جي جاءِ آهي، ان کي ڏسي منهنجي من کي الائي ڪهڙي ڇڪ ٿيندي آهي! چون ٿا تہ ميرن جي صاحبيءَ ۾ هتي ميرن جو قيدخانو هوندو هو. ڪٿي ائين تہ ناهي تہ ان دؤر ۾ بہ مان هتي قيد هيس؟ ڪهڙي خبر تہ تنهنجي گهر سان، ۽ تنهنجي ڪٽنب سان منهنجو جنم جنم جو ڪوئي پراڻو چڪر آهي، جيڪو ڇڪي مون کي هتي وٺي آيو آهي. ٿي سگهي ٿو تہ تون ان دؤر ۾ بہ مون سان ائين اڌيءَ رات جو ملڻ ايندي هوندينءَ! سچ پچ تہ مان الائي پاڻ کي ڇا ٿو محسوس ڪريان!

سان انهن سوچن ۾ ٻڏي ڪم هيس، تہ اوچتو آڪاش ۾ ڪائي ٽيٽيهر تيز آواز ڪندي هلي ويئي. هي ٽيٽيهر بہ عجيب آهي. ڏسڻ ۾ صفا ڪوڙ ايندي، پر سندس آواز ۾ هڪ عجيب درد هوندو آهي. چوندا آهن تہ ٽيٽيهر، اهي ڀٽڪيل روح آهن، جن کي زندگيءَ ۾ ڪڏهن بہ سڪون نہ ملندو آهي. تہ ڇا سچ پچ هي ٽيٽيهر ڀٽڪيل روح آهن؟ ڇا اسان جي آتما مرڻ کان پوءِ ائين ڀٽڪندي رهي ٿي؟ الائي ڪهڙي خبر تہ ائين ٿي هجي، جيئن اسين سوچيون ٿا، ۽ مون کي تہ هن ٽيٽيهر جي آواز کان بہ بيحد ڏپ ٿيندو آهي. مون هن رات کي ۽ چنڊ کي ڏسندي سوچيو تہ هن رات ۾ بہ ڪيتري نہ سندرتا آهي. پر هن رات جي سڄي سندرتا، توکان سواءِ بہ ڪيتري نہ وساميل وساميل آهي. هي چنڊ ۽ چنڊ جي ڪير جهڙي چانڊاڻ، مون کي توکان سواءِ ڪاري ٻاٽ پئي نظر اچي. هي آڪاش ۾ هيڏو سارو ڪڙيل چنڊ، توکان سواءِ اولڏاهو آهي. پر جڏهن تون مون وٽ ايندي آهين، تہ مون کي لڳندو آهي تہ ڄڻ منهنجي اونداهي اڱڻ ۾ چنڊ پنهنجي پوري جوڀن سان اچي بيٺو آهي. تون پنهنجا ڊگها ۽ ڪارا وار جڏهن کوليندي آهين، تہ مون کي ايترو وڻندي آهين، جو دل چوندي آهي تہ مان توکي ائين ئي ڏسندو رهان. ۽ جڏهن مان توکي اها ڳالهہ چوندو آهيان تہ تون يڪدم چوندي آهين تہ: 'سائين، پوءِ وار کولي ڇڏيان!' ۽ پوءِ جڏهن مان پنهنجي هٿن سان تنهنجي وارن جي ربين کولي تنهنجا وار ڇوڙي ڇڏيندو آهيان، تہ مون کي تون هن چنڊ کان بہ وڌيڪ سهڻي لڳندي آهين. تنهنجي چهري مان خود هڪ عجيب ٿڌي ٿڌي روشني ڦٽي لڳندي آهي. تنهنجو روشن چهرو انهن ڪارن وارن جي اوٽ مان ائين لڳندو آهي، ڄڻ چوڏهينءَ جو چنڊ ڪارن ڪڪرن مان ليئا پائي رهيو آهي! ۽ هڪ رات تو پنهنجا تير مون کي ڏيکاريا ٿي تہ مون کي لڳو هو تہ ڄڻ مان اهو سڀڪجهہ اڳي بہ ائين ڏسي چڪو آهيان!)

... ...

اڄ ورچ ختم ٿي...
مان اڪيلو بيٺو آهيان...
هي جيون کھڙو نہ ڪٺن
۽ منهنجو پيرائون رستو ڪيترو نہ لمبو آهي!
(بورز پسترناڪ)

... ...

(۽ محرم جو مهينو بہ اچي ويو. توڪي ڪارن ڪپڙن ۾ ڏسندي منهنجي ذهن تي الائي لنڊيائڻ جون ڪھڙيون ڪھڙيون يادگيريون تري آيون. ننڍڙي هوندي مان بہ ڪارا ڪپڙا پائيندو هيس. محرم جي مهيني جو چنڊ ڏسبو هو تہ مان پنهنجي گھر تي آنگاس چاڙهيندو هيس. پوءِ پهرين محرم جي ڏينهن ڪارا ڪپڙا ڍڪي پنهنجو ننڍڙو ڪاٺ جو گھوڙو ڪپڙن سان سينگاري، پاڙي جا ڇوڪرا گڏ ڪري پڙ ڪڍندو هيس! ۽ ان ئي زماني ۾ ننڍڙي هوندي مان پنهنجي ماسيءَ سان مجلسن ۾ تمام گھڻو ويندو هيس. آن زماني ۾ زالن ۾ محبت بہ گھڻي هوندي هئي. پاڙي جون پوڙهيون عورتون ڇھ ڇھ آنا گڏي، وڏي ڪاڌي ڪري ڪڏهن تنبي جهانيان هلنديون هيون تہ ڪڏهن تنبي غلام حسين. پوءِ موٽندي پنڌئي پنڌ ۽ لياز جي پٽ جون پاڻيون مٿي تي!

اڄ جڏهن انهن ڳالهين تي سوچي رهيو آهيان تہ اکين ۾ ڳوڙها اچي ويا اٿم. آها منهنجي ماسي، جنهن کي مان نالي امان چوندو هيس، مون کي ڏاڍو کھمائيندي هئي. اڄ ان کي مٽي ۾ بہ الائي ڪيترا سال ٿيا آهن. ڪيترو وقت ٿيو آهي جو مان هُن جي قبر تي بہ نہ وڃي سگھيو آهيان... ننڍڙي هوندي مان پهرئين پهرئين هن سان ئي گڏجي توهان جي گھر مجلس ۾ آيو هيس. مون کي ياد آهي چڱيءَ طرح تہ مان جڏهن توهان جي گھر ننڍڙي هوندي آيو هيس تہ الائي ڪيترا ڀيرا هٿا، جن سان مون راند يون ڪيڏيون هيون. شيد پاڻين کان ڪچوريون ۽ روٽيون وٺي کاڌيون هيم. ۽ مان پنهنجي ذهن تان اڃا تائين اهي يادگيريون نہ ميٽائي سگھيو آهيان. منهنجي ذهن تي تنهنجو گھر، ان گھر ۾ پٽيندڙ ڪارن ڪپڙن ۾ ڪيتريون ئي مايون، شيد پاڻيون، شيد پاڻين جا ڀار ۽ اڱڻ ۾ بيٺل ليار جو وڻ، اڄ ڏينهن تائين منهنجي ذهن تي نقش آهن.

ڏس نہ، توکي ڪارن ڪپڙن ۾ ڏسندي مون کي بہ الائي ڪھڙيون ڪھڙيون ڳالھيون ننڍڙي هوندي جون ياد اچي ويون. پر توکي هي ڪارا ڪپڙا بہ تہ ڪيترا نہ ٺهن ٿا!)

... ...

ڪٿي غم کان زاري، ويچاري سڪينا،
ٻنا تنهنجي ٻابا، ويچاري سڪينا،

ڦـري دربـدر، درد مـاري سڪينا.

(مشهور مرثيہ گو شاعر محمد عالم جو اولاد)

...   .

مئي، 1973ع - آگسٽ، 1975ع - جولاء، 1976ع ۽ جنوري، 1977.

...   .

وقت ڏيـري ڏيـري گذري رهيو آهي. ڪا مهل ٿي تہ شام بہ ٻاهر ختم ٿي ويئي. ڊرائنگ روم ۾ اونداهي آهي. مان ميز جي ڀرسان اڪيلو ويٺو آهيان. منهنجي اڳيان ميز تي ٻـبئي ٻيڪريءَ جو پنجن پولڊن جو سالگره ڪيڪ انين ئي رکيل آهي. ٻہ پليٽون چيني‌ءَ جـون انهين خالي خالي آهن. ڪيڪ جي ڀاسي ۾ هڪ شمع آهي جيڪا ڏيري ڏيري ٻري پئي. شمع جي هلڪي هلڪي روشنيءَ ۾ مان، هوءَ خالي اڪيلي ڪرسي، ٻہ خالي پليٽون، ڇُري ۽ ڊرائنگ روم جو ڀيانڪ ماحول ڪجهہ وڌيڪ ڀيانڪ پيو لڳي-

۽ اڄ 3- مئي آهي ۽ مان اڪيلو اڪيلو تنهنجو جنم ڏينهن ملهائي رهيو آهيان!

..."دي ڊي ول ڪرا"

..."ڪنهن پرهہ امان ڪي پاليو هو، هن رات اسان ڪي روليو آ..."

...   .

۽ تو هڪ ڀيرو مون کي چيو هو ٻاڻ ني ڪهاڻي لکڻ لاءِ!

پـر ڪهاڻي مان تو تي لکو لکي سگهان! تنهنجي شخصيت تـي سچ پچ تہ مان ڪهاڻي ڪڏهن بہ ﺍ لکي سگهندس!

تنهنجي شخصيت ۽ تنهنجو ڪردار، زندگيءَ جـو ايترو تہ ڀرپور ڪردار آهي، جـو ان کي ڪهاڻيءَ ۾ سمائي لکو سگهجي! شايد، مان تنهنجي زندگيءَ تي ڪڏهن بہ ڪهاڻي نہ لکي سگهندس!

...   .

— مس "ڪ" جي ڊائري...

"مدت گذري ويئي آهي، ۽ مان گهڻو ڪجهہ ڀُلجي ويو آهيان. مدت بعد، رهجي ويل مان بہ گهڻو ڪجهہ ڀُلجي ويندس. دُک ياد اچڻ سان ٿيندو آهي—، ۽ مان آهيان، جو تنهنجي ڀُلجي وڃڻ جو دُک ڪري رهيو آهيان!!"

پُراڻو ڪوٽ

حبيب الله رحيم بخش مرزا

اڄ شام جا پنج مس لڳندا هئا، ته ڏهه ٻارهن ڏيکي گاڏيون مال جي ڳوڻين سان لڏيل، اچي ’ٻن قبرن واري چؤواٽي‘ تي گڏ ٿينديون هيون. گاڏين وارا ٽڪڙو ٽڪڙو مال لاهي، چؤواٽي تي ڳوڻين کي سٿي، هليا ويندا هئا. اهو سمورو مال شهر جي هڪ وڏي واپاريءَ سيٺ ڪيمن داس جو هوندو هو. هن سيٺ کي حيدرآباد ۾ هڪ وڏي ڪوٺي هئي، جنهن ۾ هر قسم جو اسٽاڪ موجود هوندو هو. سيٺ نالي وارو ماڻهو هوندو هو. روزانو ڪيترائي مڻ مال جا سندس ڪوٺيءَ تي ايندا هئا، جي هو دنيا جي مختلف ملڪن مان گهرائيندو هو. ٻيا واپاري ڪانئس مال خريد ڪري سنڌ جي اندرين ۽ ڏورانهن هنڌن-ڳوٺن ۽ واهڻن ۾ پهچائيندا هئا.

مال جي ڳوڻين کي کڻڻ وارا، سيٺ جا ڪيترائي حمال مقرر ٿيل هئا، جن جو ڪم اهو هوندو هو جو مٿين چؤواٽي تان ڳوڻيون کڻي اچي سيٺ جي ڪوٺيءَ ۾ رکن. وري جي ڪو ننڍو واپاري مال خريد ڪرڻ ايندو هو، ته اهي حمال اهو ڳوڻين ۾ وجهي واپس ساڳي هنڌ تي اچي، گاڏين ۾ ڀريندا هئا. اهو هر روز جو نيم هوندو هو.

سيٺ ڪيمن داس جا حمال گهڻو ڪري سنڌ جي اندرين ڀاڱن جا پهلوان هوندا هئا. انهن ۾ هڪ ٻه مڪراني قوم جا ماڻهو به هئا. هڪڙو اتر سنڌ جو جوان، سليمان نالي به هو جو رتيءَ وارو ماڻهو هو. بس مال آيو ۽ آهي، ته ڪڇيو نه آهي. هڪ ڪن ۾ مال جا انبار کڻي، نچندا ٽپندا، ماڳ تي رسائيندا هئا. تڏهن سستائيءَ جو زمانو هو. وڏي ڏاڳيني جي ڪڻائي رڳو هڪ پئسو هوندي هئي. هي جوان هڪٻئي کان گوءِ کڻڻ لاءِ، هميشه اها ڪوشش ڪندا هئا ته گهڻا ڏاڳينا کڻن. سيٺ ڪيمن داس شام جو، يا ٻئي ڏينهن جو جڏهن حساب ڪتاب ڪري، مزورن کي ڏوڪڙ ڏيندو هو، تڏهن جنهن سڀ کان وڌيڪ ڳوڻيون يا ڏاڳينا کنيا هوندا، آن کي شاباس ڏيندو هو. ان ئي ’شاباس‘ حاصل ڪرڻ لاءِ، حمال ويهن نهن جو زور لائي، هڪٻئي کي شهه ڏيڻ لاءِ ڪوشش ڪندا هئا.

انهن حمالن ۾ هڪ اهڙو ماڻهو به هو، جنهن کي نه ڪنهن جي شاباس جي ضرورت هئي، نه وري هو گهڻيون ڳوڻيون کڻي، وڌيڪ پئسا ڪمائڻ لاءِ ماندو هو. هن کي جيڪي

ملندو هو، ان تي راضي هوندو هو. تہ بہ هو سُست هرگز نہ هو. ڪم ڪان لنائڻ نہ چاهيندو هو. ڪم ڪندو هو؛ پر هڪ خاموش ماڻهوءَ وانگيان ڪندو رهندو هو. طبعيت جو اهڙو سادو هو، جو جيڪڏهن ڪو ماڻهو کيس رنجائيندو هو، تہ بہ کين ڪُڇندو هو: رڳو پنهنجي مُنهن چپن ۾ ڪجهہ چوندو، وري پنهنجي ڪرت کي لڳندو هو.

پيرو مل نالو هئس. اصل ۾ هو ساهتيءَ جو رهاڪو هو. هتي سنڌ کي پري جا مائٽ رهندا هئا: خاص ڪري هڪ کير وارو؛ جنهن جو دُڪان بہ سيٺ جي ڪوٺيءَ جي پر ۾ هو. پيرو مل جو مائٽ ۽ هڪ غمخوار هوندو هو. پيرو مل وٽس ڪلاڪن جا ڪلاڪ ڪچهريون ڪندو هو. آتي چلم بہ پيو ڇڪيندو هو ۽ ڳالهيون بہ پيو ڪندو هو. جڏهن هو ڳالهيون ڪندو هو، تڏهن يقين نہ ٿيندو هو، تہ هي اهو ساڳيو ماڻهو مزور آهي، جو پنهنجي مُنهن، مٿي تي داڳينو رکي ڊوڙندو هو!

پيروءَ جي هڪ ٻي خاصيت بہ هوندي هئي. هو ڪافيون ۽ ڪلام ڳائيندو هو. هُو هڪ اهڙي جذبي سان ڳائيندو هو، جو ٻُڌڻ وارا جهوليندا هئا. سنڌ هڪ ڪافي ڏاڍي لڳندي هئي. اها سنڌ جي مشهور شاعر 'پيرل' جي ٺاهيل هئي:

خوش ٿو گذارين منهنجا سئا، عاشق تنهنجو آهہ عذاب ۾

هيءَ ڪافي تڏهن ڏاڍي مشهور هوندي هئي. ٻيا ماڻهو بہ ان کي ڳائيندا هئا ۽ هاڻي بہ ڳائين پيا؛ پر پيروءَ جو انداز ئي نرالو هوندو هو. هُو پنهنجي اندر جي آواز کي، هن ڪافيءَ جي لفظن ۾ ظاهر ڪندو هو. ويچارو هڪ اهڙو انسان هو، جنهن جو دنيا ۾ ويجهو مٽ مائٽ ڪونہ هو. نہ ماءُ نہ ڀيڻ، نہ پاءُ نہ پيءُ. نہ وري هن شخص ڪا شادي ئي ڪئي ۽ نہ وري پنهنجو گهر ٺاهيو هو. اهو سڀڪجهہ هن لاءِ جهڙوڪر اڻڏٺي هئي؛ ڇاڪاڻ تہ سنڌ مں آمدني نهايت ٿوري هوندي هئي؛ ٻين جي گهرن ۾ رهندو هو، آنهن جا ڪم ڪاريون بہ ڪندو هو، انهن کي ڏاڍو سُک ڏيڻ چاهيندو هو، ۽ ان جي بدلي فقط چار پهر رات جا آرام ڪرڻ طلب ڪندو هو. آرام وري ڇاجو، زمين تي ڪُرونڊڙو ٿي سمهڻ چاهيندو هو! صبح جو وري ساڳي ڳوڻ ڪلهي تي رکي الله واهي، وري پنهنجي ڪرت کي لڳندو هو.

ان ڪري هو ڪڏهن ڪٿي ۽ ڪڏهن ڪٿي پيو هوندو هو. جتي پئي تتي وِهائي. البت جنهن کير واري جي دُڪان تي هو روز ايندو هو، ۽ ڪچهري ڪندو هو، آن کي سنڌ ٺاڪ جي سُڌ هئي. اهوئي هن جو پتو پڌائي سگهندو هو. سيٺ کيمن داس کي بہ جڏهن کيس ڪنهن ڪم سان گهرائڻو پوندو هو تہ کير واري کي چوندو هو. کير واري سيٺ جو مسواڙي بہ هوندو هو. پاڙي جي سڀني ماڻهن کي سُڌ هئي، تہ کير وارو پيروءَ جو حال پڇي آهي ۽ پنهي جي پاڻ ۾ گهاٽي ياري آهي.

جيڪڏهن پيروءَ جو ڪو سمر يا اسباب هو، ته اهو هن ئي شخص جي حوالي هوندو هو. پيروءَ وٽ هو ڇا؟ هڪ پراڻو ڪٽل ڪوٽ، جو هن مارڪيٽ مان ورتو هو، ۽ اڇي ڪپڙ واري جي دڪان تي رکيو هئائين. اهو ڪوٽ هڪ ڪليءَ ۾ ٽنگيو پيو هوندو هو. هيٺ ڪپڙ واري جي وڏي ٽنئي رکيل هوندي هئي. ٽنئيءَ جي هيٺان پهر جي چوڌن جي ٻاهه پئي پرندي هئي. چوڌن جي ٻاهه جي ڪري دونهون ٿيندو هو، جو سڌو وڃي پيروءَ جي ڪوٽ تائين رسندو هو؛ جنهن ڪري اهو پراڻو ڪوٽ سڄو دونهانجي ڪارو ٿي ويو هو. ته به پيروءَ جي ملڪيت هو. پيرو ڪٽلهي تي ڳوڻ رکي جڏهن هتان لنگهندو هو، ته پنهنجي ڪوٽ کي ضرور ڏسندو هو. هو هڪ قسم جي خوشي محسوس ڪندو هو: يعني ته هن هيڏي وڏي دنيا ۾ سندس هڪ شيءِ آهي، جا کيس سياري جي سرديءَ کان بچائي ٿي؛ جا سندس لاءِ زيب ۽ زينت ٿي سگهي ٿي. اهو هو سندس ميرو ۽ پراڻو ڪوٽ.

ان ۾ ڪو شڪ ناهي ته هر انسان ۾ جذبا آهن. اها هڪ لازمي ڳالهه آهي، پيروءَ ۾ به جذبا هئا. انهن کي ظاهر ڪرڻ لاءِ هو ڪافيون چوندو هو. جڏهن پور پوندو هئس تڏهن ڳائيندو هو. نه کيس ان جي خوشي هئي ته ڪو ٻيو سندس ڳائڻ ٻڌي ٿو، نه کيس ڪنهن ٻئي جي پرواهه هئي. هيلتائين ڇڙو ڇانڊ رهيو هو ۽ ڪرڙوڙ اڃي ٿيو هو، تنهن ڪري ڳائي دل کي خوش ڪندو هو. يا ته کيس اهڙو ڪو احساس ئي نه هو ته هو ڇڙو هو. بهرحال ڳائڻ هن لاءِ غذا هئي، اهڙي جنهن کي هو ڇڏي نٿي سگهيو. راتين جي سناٽي کي چيري، هن جو پريل آواز ٻري پوندو هو:

”خوش ٿو گذارين سنهنجا مٺا، او او، عاشق تنهنجو آه عذاب ۾...
او خوش ٿو، سڄڻ خوش ٿو، راڻا خوش ٿو...“

ائين گهڻو وقت پرالگهڻن پريندو گذري ويو. هاڻي پيرو پهرينءَ جهڙو مضبوط نه هو. هاڻي جڏهن به هو حمالي ڪندو هو، تڏهن ڏاڍي اوڪائيءَ سان هلندو هو. گهڻو بوجهو کڻي نه سگهندو هو. آهو وقت ويو، جڏهن هو اڏائي مڻ ڳوڻ ڪلهي تي رکي، ڊڪي ڊوڙ ويهه فوٽ مٿي چڙهي ويندو هو ۽ وڃي آتي ڳرڻ سٽيندو هو. سڄو ڏينهن ائين ڪندو هو، بعضي ته رات جو به دير تائين حمالي ڪندو رهندو هو؛ پر ٿڪبو نه هو. بلڪ ان ڪم ۾ وندريو پيو هوندو هو. ۽ دنيا جهڙن پيون گهٽيون سندس اوڏو نه اينديون هيون. بس پنهنجي ڪرت ۾ ئي مگن هوندو هو.

پيرو هاڻي حماليءَ جي ڪار جو نه رهيو هو. سو هاڻي موڙهل پيو ڏسڻ ۾ ايندو هو. آن سان گڏ کيس پيٽ جي به بک هئي. روزگار بند. ٻئي ڪم ڪرڻ کان قاصر: هڪ پيري پيو ڪمزوري، ۽ جسم ۾ گهٽ طاقت: تنهن هن ڀول مڙس کي هٿي ڀرڪائي وڌو.

جنهن ڇڳي مڙس جي جڳهه ۾ رهندو هو، تي سگهي ٿو، اهو به ڪيس ڪارائتو هجي. بهرحال هاڻي پيريءَ جو وقت هئس، سندس گذر ڏاڍو ڏکيو هوندو هو، ته به هو ڪنهن جو محتاج ڪين هو. جيڪڏهن ڪيس ڪو مالي ڏيندو هو، يا سار سنڀال لهندو هو، ته هو به آن لاءِ جان جوکي ۾ وجهي، ان احسان لاهڻ جي ڪوشش ڪندو هو. هاڻي هو اهڙو نه هو، جو پيريل ڳوڻ ڪُلهي تي رکي ڊوڙي. ڪيس ان جو احساس هوندو هو. هاڻي هو جيڪڏهن ٿورو ئي ڪم ڪندو هو، ته ٿڪجي پوندو هو.

آن ڪان پوءِ ٿوري وقت لاءِ، هن ٻاهر لڪرڻ ڇڏي ڏنو: جنهن ڪري ٻاڙي وارن ۾ اما چؤٻچو ٿي پئي ته "شايد هو بيمار آهي." اهڙيءَ طرح ڏينهن جا ڏينهن خاموشيءَ ۾ گذري ويندا هئا، اوچتو ڪنهن رات جو مهماڻيءَ مهل، هڪ آواز ٻُڌبو هو:

"او خوش ٿو گذارين..."

شايد اندر ۾ ڪا آچل ايندي هئس، جنهن کي هو روڪي نه سگهندو هو: ۽ بي اختيار ٿي ويندو هو. ان حالت ۾ـ بي اختياريءَ ۾ اهي ٻول نڪرندا هئس. بهرحال جڏهن به اهڙو آلاپ ٻُڌبو هو، ته ٻاڙي وارا چوندا هئا: 'ادا، پيرو بيمار ڪونهي. هو ته ڳائي به رهيو آهي.' حيرت جي ڳالهه آهي ته اها ڪافي هن شخص کي، سڄي به ڪين ايندي هئي! رڳو ٻه مصرعون ياد هئس جي هو ڳائيندو هو:

خوش ٿو گذارين منهنجا مِٺا، عاشق تنهنجو آهه عذاب ۾.
ٻَن پوي جدائيءَ جو جيئڻ، تنهن کان زهر جو پيالو پيئڻ،
پنهنجي يار کان جدا رهڻ، آهي ڪهڙي ته ڪتاب ۾... او خوش...
پيرل چوي آئين نه تون، ڏکيا گذاريم ڏينهن مون،
سرڪار رب جي روبرو، آخر ايندين ته حساب ۾... او خوش...

سال 1942ع واري سياري جي هڪ وٿندڙ صبح جو، اوچتو سڄي ٻاڙي ۾ اها خبر ڦهلجي وئي ته 'پيرومل گذاري ويو.' 'پيرو حمال مري ويو.'

پيروءَ جي ارٿيءَ کي مساڻ ڏانهن نيو ويو. ٿوري دير کان پوءِ ڪاٺي سڄي سڙي رک ٿي وئي. باهه جيئون جيرا ڪيا، پوءِ رڳو دونهون وڃي رهيو، جو ان رک مان نڪري مٿي چڙهي رهيو هو. دونهون ڪافي مٿي چڙهندو ٿي ويو ۽ ٽڪڙو ٽڪڙو ٿي ڪِرندو ويو. ايتري قدر جو ائين ٿي محسوس ٿيو، پاڻ ته وڃي ڪڪرن سان لڳو هو. آن دونهين سان هڪ آواز ـ نهايت خفيف اچي رهيو هو: جڻ ته ڪو چئي رهيو هو: "خوش ٿو گذارين منهنجا مٺا، او عاشق تنهنجو آهه عذاب ۾.

عذاب ۾... عذاب ۾..."

پيرو ته گذاري ويو. هُو هو به وڏي جُڳ جو ماڻهو، ان جي موت جو شايد ڪنهن کي ايترو ڏک نه ٿيو هجي: پر ان جو اهو ڪوٽ اڃا ئي ڪير واري جي دڪان تي، ڪليءَ تي ٽنگيو پيو هوندو هو. ڪيترن ڏينهن تائين اهو پراڻو ڪوٽ اتي اهڙيءَ حالت ۾ هو. هاڻي دونهين ۾ ٻهرين ڪان وڏيڪ ڪارو ٿي پيو هو. جيسين آن ڪير واري جو ڌندو ان دڪان ۾ جاري هو، تيسين پيروءَ جو ڪوٽ ساڳيءَ طرح، اتي ٽنگيل هو.

سانول   مهراڻ

چاؤل ٻاڏي کي ساريندي، وير لکمير جي الڊر مان کنهن ويڙهو نڪري تي ويٺي. ڏاس ڪتيندي هن جو چت ٻه چڪرن ۾ اچي ٿي ويو: ’ڪٿي هوندو؟ ڪُسجي ته نه ويو هوندو؟ کهڙي ڪانهينءَ ڏيکي جا ڪاتيءَ وهائيندي هٿ وريا هوندا! ٻاڏو پڪ ٻيڙ ۾ آئيندا. چيريل سانَ سڪٽين هٿين وڻڻ لاءِ ته هن ڄمار ۾ ٻه راڄ-ڏٽي ٻاڻ ٻڙ ۾ لهندو آهي؛ پر چاؤل...!‘ ان ڪان اڳتي هن جي ويچارن کي جهڙوڪر مُڇو اچي ٿي ويو- ۽ هن ڀهاڙ ٻيران وهندڙ مٿي متي مهراڻ تي ليڻ ڪَپائي ڇڏيا. ايڏو آٿاهون ويٺل هولدي ٻه، مهراڻ جهڙوڪر هن جي سرير منجهان وهي رهيو هوا کوڙ ڳجگوڙ جڻ سندس ئي من جي ولوڙ هوء. ڪَنن جا ڪڙڪات جڻ سڄي وجود ۾ واڇي جيان وڃي رهيا هياس. ٻوءِ سمورن آوازن سين، ڪنجهي جي ٿال جي ٿال تي، سورج مگني جي ڪنيل ويرـ ڪٿا جا ٻيول ٻه لين ٿي ويا- ۽ سارو وايو منڊل ڀري ٻيو:

موج ٻريا مهراڻ تون، الٽ آهين اٿاهه
سنڌڙيءَ جو سرواڻ تون، تو ۾ ساهه پساهه
سياري توڙي ساوڻ، وَهين تارو تار
اورار آپارين سيج نيج، چاڙهين چنبڙ ٻرار
ميٺي ٻاٽيءَ جا سمونڊ، توسين هيڏڙي هيج
لهريون ترارين ترورا، تيک ۾ سورج تيج
مانسروور کان وٺي، وهين ڏُوڪان ڏُوک
اورين ٻرين ڪنڌ يين، مارو ميڙ ملوڪ
چوليون چوريون چيگريون، سونَ رُهي کن رانئ
وير وري تي ايئن جيئن، وٽن ويرَ ٻلاند
ويرَن ليءِ واڇا وڄن، ڪَنن منجهه ڪڙڪات
ڪانڙ ڪاڻ ڪپاٽ ۾، ڪرت ڪري ڪرڙات.

وير لکمير مهراڻ جي وهڪري تان نيڻ هٽائي، ساري وايو منڊل کي جهڙوڪر سالت ڪري ڇڏيو. هو اتي ٻيٺو- ۽ لاک-رتڙي سانجهيءَ جو اڻين ٻاسيو جڻ ڀهاڙ تي هڪ ٻيو ڀهاڙ ٻيٺو هوءِ.

هن هڪ ڀيرو وري هيٺ مهراڻ ڏانهن ڇتايو. ڪيس مهراڻ ڏاڍو سانو لڳو. اننت-روپي سدائين سوڻا سنڌو جو اهو وهڪي ويل روپ ويرلڪمير کي سور نه وٺيو. هن ان کي سروپ ڏيڻ چاهيو ۽ هڪ ڳوري چپ ۾ ئي سموري سگهه سان مهراڻ ڏانهن آڇلي، ڇولين ۾ ٽاڪوڙو پئجي ويو، لهريون ٽاهڙ سال جيان رسا ڇنائي ڪلن سوڏيون ڳاهنجنديون، ڊوڙنديون، ڪرنديون آٿنديون، هانپارينديون، ڪڪينديون، انڌي لُوهه ڀائينديون ٻنهي ڪنڌين ڏانهن وڌڻ لڳيون-۽ ويرلڪمير جي ڇوڏاري ٻنڊ ٻهڻ وايومنڊل ۾ جنڊڙي جاڳي پئي. هن ڳاٽ اوچو ڪري ٻرار ڏانهن نهار ڪئي جتان چنڊ لاسيو بيٺو هو.

رات جو سونَ سان ٻرار آسهڻ جي ڳالهه ڇوريائين. هن جي ڇاتيءَ جي وارن ۾ گهمندي سونَ جون آڱريون پل آهل بيهجي ويون.

”ڪوهه ٿيوءِ؟“

هوءِ پوءِ به نه ڪڇي. هن جي ڇاتيءَ جي وارن ۾ مٿ ڪٽي ٿپايائين. من ۾ آيس ته وارن جو سڄو سٽ ڏئي پٽي وٺيس ۽ ريهون ڪري روئي.

”ڪچين ڪوهه لئي؟ وات ۾ مڱ اٿئي ڪيئن؟“

”آءٌ ڪُچا ڪچان؟ ساوڻ سماري توکي ٻرار آسهڻ کان ڪو سون جهليو ٻليو؟“ سون چڙ سڌڪي کي اکرن ۾ اوتيو ۽ ويرلڪمير کي ڳرهاڻي ٻانڻ جي ڪيائين؛ هن جي ٻانهن پري ڪندي ويرلڪمير پڙڪو کائي آٿي ويٺو:

”آءٌ ٻاڏي جي وڏڙ ۾ ڏرتيءَ جي اوو هن ڇيڙي تائين ٻه ويندس—۽ ڀڪي لُوهه ويندس.“ هن ڏسٺي آڱر ان ٻار سَڄي، جتان وِهائُو آيرندو هو. هو ڪجهه دير آڱر ان ٻار ٺي سڄيو رهيو، چڻ آڱر جي سَڄَ سان ان ڀاران ڇاڻ وِهائُو آيري اينهو; ٻوءِ ويرلڪمير کي سُٽ پيڙيندو ڏسي سونَ کي ٻاسيو، چڻ وِهائو آن سُٽ ۾ ٻنه هجي-۽ سُٽ ڪولڻ سان وِهائو سندس ڪُڪ ۾ لهي ايندو—سياڻ جي سورج ٻجڻ لاءِ.

”ٻاڏو تنهنجو ٻه ته نيپاج هو!“

ويرلڪمير جي ڳالهاوَ تي سونَ جهڙوڪر سپني سان ڇرڪ ڀري جاڳي پئي:

”ٻيو نه ته ساروڻا رکو توکي آهن!— پر...“

”پر ڇا؟“

”سون کي هيڪلائين کان ڊڄ ٿو ٿئي“ سونَ ڪان ڊِڪ نڪري وئي ”هڪڙي ڳالهه ميڃيندين!“

”ڇوا“

”هن ڀيرڪي جوڙ سجوڙ تي نه هلون؟“

”نه!“

Gul Hayat Institute

۽ سونَ چاتو ٿي ته وير لکمير جي نه جهڙي ڪر هٿ جي ليڪ. هوءَ ڪجهه به ڪچندي ته اها رات به روسامي جي ڪوري ۾ ڪامي سڙي رَک ٿي ويندي -- ۽ هن جي ڪنهن به ماڻي تي وير لکمير ڀهرين ته منجهس جُوهه ڀائي لهاريندو، پوءِ پيهي ٿان ڀڏ ٿي هڪڙو ڪندو; ڀيلو ته هن ڪاڻ هوئي به وڪون -- ۽ سُئي مٿي مهراڻ ۾ ته هو ائين ترلدو هو، جڻ ڀاڻ به مهراڻ جي ڪا چوهه پري چوالي هوءِ. -- رات ڀره ٿائين چنڊ رائيندي رَمي.

ٻئي ڏينهن وير لکمير تيڙڪي تيڙڪي ڏاڏيءَ وٽ هليو ويو. عاج جي منجيءَ تي ويٺي هوءَ هنجن کي موتي چُڳائي رهي هئي ۽ سائن ڳالهائي به رهي هئي. وير لکمير هري هري ڪري سندس پاسي ۾ رکيل چندن جي موتين واري دٻلي ڀوڻتي رسڪائي ورتي.

”هنجڻيءَ پنهنجي هنج کي چيو آهي ته، وير لکمير جا ست ئي سهنج آهن“.

”سچ ڏاڏي!“ هو به منجيءَ تي ويهي ٿو رهي ۽ ڏاڏيءَ کي ڳرهاٽي پائي ٿو چڏي.

”ها وير لکمير، هنج ڪڏهن به ڪچ نه ٻوليندا آهن.“

”ها سائڻ، ڪَچ ته ماڻهو ٻوليندا آهن.“

”اس، ڪچ ڪماڻهو ٻوليندا آهن.“ ڏاڏي وڻن ۾ وچڙيل سج ڏانهن ڏسڻ لڳي ”تنهنجو ڏاڏو، جنهنجو تڙتي ٽالو آهي، جڏهن پرار آسهيو هو، تڏهن هنج نه موتي چڳيا، نه ئي ڪجهه ٻوليائون.“ ڏاڏي ڏسئي اَگر سان پٽ تي ڪمان ليڪي، ان تي ڦٽوتي جيان ڏلدا ڪيڻ لڳي، پوءِ انهن کي جوڙن ۾ ڪٽڻ لڳي ”تڏهن ٺهين سون کي هنج تي هو. ڏاڍا وس ڪيم; پر آوس ئي رهيس. جهل پل تي جهيڙو لائي ڏيڻ ته اوهان جي پُريءَ جي پَر آهي.“ جڻ ڳوڙها ڳلي ۾ اٽڪي پيس ”۽ جڏهن ٺهين کي پرار جا پور پيا هئا، تڏهن تون ماڻهين کي ٻبي تي هوئين“. هوءَ ڳچ دير سانت رهي ۽ نئين هاڻي سورج کي تڪڻ لڳي -- ۽ سج به جهڙو ڪر سندس نهار سان ٽاري ٽاري ٽپندو، وڻن جي چوٽ چڙهندو ويو.

راند ۾ ڏڪ لڳڻ تي; شڪار تان ڦتجي اچڻ تي; ڏاڏيءَ جي جوٽ تي ڪنڌ رکي، وير لکمير کوڙ پيرا ڪاٺس انيڪ آڪاٽيون، انيڪ ڳالهيون سُڻيون هيون; ڇا اهي سڀ ڳالهيون رڳو هن جي سور جهڪي ڪرڻ لاءِ ئي هيون؟!

ڇا اهي هڙئي آڪاٽيون هن کي ننڊ سمهارڻ لاءِ ئي هيون!؟ ۽ هيءَ آڪاٽي.

-- هيءَ ڳالهه...!

”سوچيو هوم ته هڪ نه هڪ ڏينهن توکي اها آڪاٽي به سڻائي ڇڏينديس. ۽ توکي سڻائڻ لاءِ مون وٽ اهائي ڀڄاڙڪي آڪاٽي آهي!“ وير لکمير کي ڀاسيو، جڻ ڏاڏيءَ جي اکين ۾ سورج پنهنجا ڪرڻا اوتي ڇڏيا هون ”۽ هاڻي جڏهن تون پرار آسهي رهيو آهين....“ ڏاڏيءَ هٿ

ترين سان ڳلن تي ڳڙي ٻيل ڪرڻ ڪسي آگهي، ٻنل نيڻن سان ڏانهس ڏٺو "تڏهن ننڍي ڪنوار ڪريپ-وتي آهي." "اها سُڌ ڏاڏيءَ ڪي ڪيئن پيئي؟" هن سوچيو. ڏاڏي، ويرلڪمير جي ڪُلهي ڪان ٻرتان ڏسي رهي هئي ۽ سندس چپن تي مُرڪ ليڙي پيئي هئي. هن ڏاڏيءَ جي لهار جي ڏور، جهلي، ڪنڌ ورائي ٻَرتي نهاريو- ٻريان سونَ پئي آئي. ڪراين ۾ لَڪيي ڍنڍ جي سدا تڙپل ليل ڪملن جا ڪڙا ڀاتل. ڪونج ڳچيءَ ۾ ڪوئيءَ جو هار پيل، جنهن جو چيهه دُنڪان هيٺ لهائينءَ وٽ اڌ ڪڙيل نيل ڪمل تسي تي ٿيو. ٻنيانس قُلان مالهڻ ڪاريءَ مان ٻاڪ ٻنل رابيل وڙڪائيندي پئي آئي. پرساس سور هن جي نور تان گهور پئي ويا ۽ سونَ جي مُسڪ تي سورج جو تيج هو.

۽ اهو سچو ڏينهن هن جو من شڪار ۾ به نه لڳو. جانورن جا ڏڻ جا ڏڻ سندس سُهاڙيءَ مان چال ڏيندا لنگهيا، پر هو ڏور ٻيرن ۾ ٽنگيل ڇٽيون ڇٽيون نيل ڳگن ڪي گهوري رهيو هو. پري ڪان ساوئي سنڌوءَ جي ڪجڪوڙ، ٽڙيءَ وارن جيي هوڪرن، ڪتن جي ٻونڪن ڪي اورانگهيندي ويرلڪمير جي ڪنن تائين پهچي رهي هئي... اها هن جي اندر جو ئي ته پڙاڏو هئي!

سچي سنگت پنهنجو پنهنجو شڪار ڍوئي جڏهن ويرلڪمير وٽ پهتي، تڏهن به هو ائين گم سم ويٺو هو، ڄڻ ڀاڻ به ڪوئي وڻ هجي! ٻي سنگت ته شڪار ڪي ڪَنڌ ٿاهڻ ڪائين ڪئين ڪرڻ ۾ جنبيي ويئي؛ پر سوڍو ۽ سارنگ ڏانهس لڙي آيا. سوڍي ڪي سُڌ هئي ته، ويرلڪمير جا پور به درياهه وارا پور آهن:

"ويرلڪمير، اڄ تو آڏو شڪار جو ڍيرلڳل ڪينهي؟ تنهنجو تير ته ڪڏهن لڪُتو!"

"اڄ سون ڪو تير ڇٽيو ئي ڪينهي."

"توکي ڪهڙن ڳاراٽن ڳاريو آهي؟" سارنگ پڇيو.

"پرار وچڻ وارن."

"پڌو اٿون ته هيل ساوئي ميڙو به واهه جو لڳندو، ڪيئن سوڍل!"

"ها، راڄ-ڌڻيءَ ويرن تي سوپ ڀاتي آهي نه- ۽ هيل چيريل سانن واري ويڙهه به ڪا ويڙهه ٿيندي! ڏسجين ويٺو راڄ-ڌڻي ڀاڻ به پڙ ۾ لهندو."

"هن ڄمار ۾!" سارنگ کي ڄڻ ويساهه نه آيو.

"واهه يار، راڄ-ڌڻي اڃا ڀاڻ ئي ته رُڪ جي واند رَمي ايو آهي!"

ويرلڪمير پنهي کي نه ٻڌي رهيو هو. هو ته ڄڻ پرار پهچي ويو هو.

"انهيءَ جهيڙي ۾ ڀاڻ کي چولهه سڌ ٿيو؟" سارنگ ڪمان تان زهه لاهڻ لڳو.

"ڇاڪاڻ ته ويرلڪمير ڪڏهن به سڌ لاءِ لاهي ترسندو. تيون ور جڏهن ڪرالي جي آتر ۾ ويرين جا سر ڪچيا هئا، تڏهن ويرلڪمير جي لوڙهه سندن ٻتا سَچ ڪري ڇڏيا هئا- ۽ جڏهن راڄ-ڌڻي اتي پهچو هو، تڏهن اسان ئي سندس آجيان ڪئي هئي!"

Gul Hayat Institute

”ها، ۽ راج-ڏنيءَ ويرلڪمير کي هٿ نہ ڏارڻ جو ڏوراپو ڏنو هو.“ سارنگ ڪمان تي زهہ چاڙهي ڇڏي ۽ سوڍو خنجر ڪڍي ڪاتر جي گولائيءَ کي ٺيڪ ڪرڻ لڳو.

”ويرلڪمير“، سارنگ ڪيس ڏوري تي سُڪ وهائي ڪڍي ”هيل سُهائين ۾ ٺي هلي پرار پيڙا ڏيندا سين“.

”اِءِا!“

۽ هنن چاتو ٿي ته، ويرلڪمير جي لہ جهڙو ڪر سندس ٺي ڪمان مان ڇوڙيل تيرا جنهن کي وارڻ وٺرت هو!

پوءِ بہ سوڍو سندس آڏو ڏڦي جيان آيو ٿي پڇجي ويو:

”ڇونہ؟“

”هيل آءٌ راج-ڏنيءَ جا پير ڇهڻ لہ وڃي رهيو آهيان“. ويرلڪمير سوڍي جي اکين ۾ اکيون ڪُپائي ڇڏيون.

”اسان جي ابن ڏاڏن تنهنجي گهر تان سر گهورڻ جو وچن ڪيو هو ويرلڪمير! ماٺرن تہ اسان کي تو مٿان مري پاڻ ملهائڻ جي پينگهي ۾ ٺي لولي ڏني آهي، تون تہ اسان جو چِٽ آهين، جيڪڏهن تنهنجي ويرين کي ڪجهہ ٿيو، تہ ماٺرون اسان کي ٿڃ بہ نہ بخشينديون!“

”سوڍل سچ ٿو چوي ويرلڪمير! تو سوا تہ سڄي لڪميري سُڃ هونءَ ي ۽ تون اسان کي هن سُڃ ۾ ڇڏي هيڪل پرار آسهي رهيو آهين!“

”هن پرکي آءٌ چاؤل پاڏي لاءِ وڃي رهيو آهيان، ان ڪري هيڪل ٺي وڃي رهيو آهيان- هيءَ سڄي لڪميري منهنجي سر سمان آهي، ان جي رکواليءَ لاءِ اوهان کي ڇڏي رهيو آهيان.“

”هڪ پرکي اڳي بہ تون سهاڳ وٺي هيڪل پرار آسهيو هوئين ۽ تڏهن ٺي چاؤل پاڏو ويرين جي ور چڙهي ويو هو، ڪيئن سارنگ!“

”ها- ۽ اها بہ سُڌ پئي آهي تہ....“

”ڪهڙي سُڌ پئي آهي؟“ ويرلڪمير آتاولو ٿي ويو.

”تہ ڪڪرالي جي آتر وارن، جيڪي ڏاريان ٺي ڏاريان آهن: جن جو اصل شڪار تون هوئين!“

”آءٌ!؟“

”ها، تون! تنهنجي سر لُٽڻ لاءِ هنن سونَ-رُپي جا ٿال آڇيا آهن، جيئن هو تنهنجو رت پنهنجي پوٿ تي مَلي، تو هٿان ڪاڏل هارَ جو داڳ ڌوئي سگهن!“ سوڍي خنجر ڪپ

۽ وڏو ۽ ڪاٺ کي پَر ڪري اُڇلايائين، جيڪا سرڙاٽ ڪندي، وڃي جون چوٽيون ڪپيندي، الائي ڪٿي وڃي ڪري!

... ...

۽ اها سَنُس توهان تائين ڪيئن پُهچي؟"

"اسان هنن جو ماڻهو جهليو آهي ڪَرڙي پير وارو، جيڪو تنهنجي ڪَيڏ پار آڪري، لڪميريءَ ۾ پيهي آيو هو."

ويرلڪمير ڪن پل تُٻيءَ ۾ پئجي ويو. اتي ٽيلار ڪرڻ لڳو. هڪ هڪ ڳالهه هاڻ تي هَري آيس: 'وڇيون وڇيون هيون. هو سونا مينهن جا گونا هئي، ڦرن کي ڇڏي، سري آڏي ٻانهن ڏيئي سمهي پيو هو... ڪيس ائين لڳو هو جڻ مٽيءَ جو لٽيو اڇي مٽي پيو هجي، هو جاڳي پيو هو... ۽ سندس چوڌاري ڏُڏُڙ جو بادل هو... جڏهن اهو بادل جهڪو ٿيو، ته مال ٽڙيڪو ٿي چڪو هو— ۽ چاڙول پاڏي کي جهڙو ڪر زمين ڳيهي وئي هئي...!' هو سوڊي جي سامهون تي بيٺو:

"۽ اها ڳالهه توهان مون کي ڇولہ سُڻائي؟" هن جي ڳهري گهور سوڊي ڪان سٽي ۽ ٿي ۽ هو ڌرتيءَ تي ليٽ ڪُنائي پيهي رهيو. ويرلڪمير سارنگ ڏالهن لڙي ويو ۽ ڪلهي ڪان ڏونداڙيائينس:

"مون ڪان الهيءَ ڳالهه لڪائڻ جو ڪارڻ؟" سارنگ ڪان ورلدي ۽ وائي هو رث ڏالهن هلڻ لڳو هو:

"۽ توهان کي جانورن جي پارت هجي: ڪجهه مون لاءِ به ٿاري ڇڏجو." پوءِ هنن ويرلڪمير کي رڳو واڳون وٺندي ڏٺو. ان ٿي پل اتي ڏوڙ ڪان سواءِ پيو ڪجهه ڪين هو!

("اتهاس" ناول جا پهريان ڪجهه پنا)

•

امين ٽيپو

هي جـي ماڻهو روز سرن ٿا
ڏورو وڃي پوءِ ڪينَ ورن ٿا
يـاد ڪري 'الطاف' 'گدائي'
مَن انـدر ۾ مَچ ٻرن ٿا.

مصري

(ٽيڙو)

چـوڏس ٿـي چـالـداڻ
شينهن جـيـان گجگوڙجي
آلـــريـــو آ مـــهـراڻ

ناسوُر

سحر امداد

پليٽفارم تي رش آهي، گوڙ آهي ڏاڍو. ٻارن جو روڄ، وڏن جا ڪين ماٺ ڪرائڻ لاءِ دڙڪا دهمان، ڇڙٻون، ڪُهورڙين جا هوڪا، هڪ پائيءَ لاءِ پينوئن جون ليلڙائيون، ليمن سوڊا وارن جون رڙيون- اوچتو ماڻهن ۾ ٽاڪوڙو ٿو پئجي وڃي، ٽرين پليٽفارم تي اچي رهي آهي. قلي سامان کڻڻ لاءِ ڊوڙي رهيا آهن. جيڪي گهٽ سامان ۽ عيال سان آهن، اهي ئي وڏيڪ دالهين ۾ رهيا آهن. ڪين زال ۽ ٻارن جي اونَ ڪان وڏيڪ ان قليءَ جي ڪيڏ وڃڻ جو فڪر آهي، جيڪو سندن سامان ڍوئي، ڪنهن ڪمپارٽمنٽ ڏانهن ڊوڙي رهيو آهي.

۽ هو پنهنجي لٺ جي سهاري ماڻهن ڪان بچڻ جي ڪوشش ڪندي، اڳتي وڌي رهيو آهي. ماڻهو چڙهن پيا، ماڻهو لهن پيا. چڙهڻ وارا ٻهرين چڙهڻ ٿا چاهين- 'متان گاڏي ڇُٽي وڃي.' لهڻ وارا ٻهرين لهڻ پيا چاهين- 'متان گاڏي ڇُٽي وڃي'، ۽ نتيجي ۾ جو جٽي آهي، اتي ئي آهي. هرڪو پنهنجي اِرجي ان رستي ڏان پئي ڪي ڏکي هٿائڻ تي خرچ ڪري رهيو آهي. رڙيون، گوڙ، پيچ پچاڻ.

۽ هو انهيءَ ڀيهه ۾ ڪڏهن ڏڪجندو اڳتي هليو ٿو وڃي ۽ ڪڏهن پٺتي... ان ڪان اڳ جو هو ٽرين تائين پهچي، ٽرين ڪُوڪ ڏيئي رڙهڻ ٿي لڳي.

ماڻهن جو گوڙ ۽ رڙيون تيهائين وڌي تيون وڃن... ڪي ٽرين سان گڏ ڊوڙي رهيا آهن چڙهڻ لاءِ، ڪنهن جو ٻار رهجي ويو آهي، ڪنهن جو سامان اڃا پورو نه چڙهيو آهي. ٻارن کي درين مان ئي اندر ويٺل مسافرن مان ڪنهن نه ڪنهن کي مڙهايو پيو وڃي. سامان بدحواسيءَ ۾ درين مان اندر اڇلايو پيو وڃي. ٽرين جي اسپيڊ سان گڏ ئي ماڻهن جي ڊوڙندڙ ٽنگن جي اسپيڊ به وڌي رهي آهي.

۽ هو پنهنجا ڇپيائيل، زخمي ٿي ويل پير ڪنيو- پرتي ٿيندڙ ٽرين جو آواز ٻڌي رهيو آهي. ٽرين جو پل پل پرتي ٿيندڙ ڇُڪ ڇُڪ ڇُڪ جو آواز، ويجهو ٿينهو لڪڻ جي ٽَڪ ٽَڪ ٽَڪ ۾ ٻه‌لجي ٿو وڃي.

ٻر مان هتي آيو ڇو آهيان؟

نه مان ڪيڏانهن وڃان پيو، نه ئي ڪو مون وٽ اچڻو آهي...

ليٽ پنهنجي ڪمري (قبر) سان ٺڪنس ڇو؟

(ڪارڻ - آڪارڻ!)

ڪمرو يا ڪمري ڪان ٻاهر - فرق ڪهڙو ٿو ٿئي؟!

ساڳي النت - اولڏاهي، الڏي رات: پنهنجون ئي لور اکيون چنبيندي، بنا لهار جي، احساس ۽ آڏمن ڪان ٻالهين اکين سان سون ڏانهن تڪيندي رهندي آهي. منهنجو پيچو ڪنهن ڪندي رهندي آهي. اها ٿڌي، يخ، جمي ويل لهار icicles جيان منهنجي وجود ۾ لهندي ويندي آهي. ٻاسندو اٿم اهي icicles ميخن جيان سَلَ ڪنديون، منهنجي تند تند ۾، رڳ رڳ ۾، ڪُپنديون پيون وڃن.

- تڏهن اها ٿڌاڻ منهنجي وجود کي ساڙڻ لڳندي آهي.

۽ سان چرين جيان پنهنجو پاڻ کي پٽيندو، ڇچاڙيندو، رڙيون ريهون ڪندو، ٻچي وڃڻ چاهيندو آهيان. اهڙي سمي ڪمري جون اڪيلايون مون کي ڪوبہ دلاسو ۽ ڏيڍ نہ ڏيئي سگهنديون آهن. ٿڌيون، بي جان پٿيون هٿ وڌائي منهنجي لراڙ کي ڇهي بہ نہ سگهنديون آهن.

- جي وڌلدو بہ آهي تہ موت جو ٿڌو، کهرو ۽ ڪنور هٿ ئي وڌلدو آهي.

- ۽ ڪمرو مون لاءِ تابوت بڻجي ويندو آهي: جنهن ۾ پل پل، ڪن ڪن لهندو ويندو آهيان مان... ۽ اهو ڪن پل النت - ڪالن تائين ٻکڙجي ويندو آهي.

تنهن ويرئي پنهنجي سموري سگهہ سان روڪي وٺندو آهيان، موت جي ٿڌي ۽ ڪنور هٿ ڏانهن وڌندڙ پنهنجي هٿ کي.

- ۽ لٽ جي لوهي مُٺ ۾ قيائي ڇڏيندو آهيان.

ٻاهر لُوهہ پائيندو آهيان

ڪم ٿيڻ چاهيندو آعيان

ساٿهن ۾

ڪوڙ ۾

پيهہ ۾

- ۾ انڌي رات جي، اها ٿڌي، يخ، جمي ويل لهار منهنجو پيچو ڪندي رهندي آهي. مان پچي پچي ساٿو ۽ لست ٿي ويندو آهيان. تڏهن بہ اها منهنجي وجود ساڻ چهٽيل ۽ چنبڙيل رهندي آهي. ان ناسُور جيان، جو منهنجي جسم جو حصو نہ هوندي بہ، جسم سان اٿهي لاءِ ڳنڍجي ويو آهي. جنهن مسان هر پل اٿندڙ سُور جون سُوتون اڻ جي هڻڻ جو احساس ڏياريندا پون رهنديون آهن. هاڻ تہ خود اهو احساس بہ منهنجي هردي جو اڻ ٽُٽ حصو بڻجي ويو آهي.

هو وچ پليٽفارم تي بيٺو آهي، ائين جڻ هو به ان پليٽفارم جو ڪو حصو هجي، شيڊ جي پلر وانگيان: جنهن تي پان جي پڪن ۽ ڪارنهارن جا ليپا هئا. يا سيمنٽ جي ان بينچ جيان جنهن تي هاڻ ماڻهن بدران سُڪل مڙيل، گَر لڳل ڪتو retire ٿيو ڪري. اڪيون پوريو پنهنجي ڪالهه، اڄ ۽ سڀاڻ جي ضرب، وانگر ڪٽ ۾ پڏو پيو هو. اوچتو ڪو مسافر ڊوڙندو (پان جو ڪَرڙو هٿڻ بدران) ساڻس ٽڪرائجي، آتڙجي ٿو ۽ (ٿورو شڪي تي: ”ساري!“ چوڻ ڪان سواءِ ئي) پنهنجن ڳرن ڳرن بوٽن سان سندس پير چيپاتيندو، اڀهرو ڊوڙندو هلندو ٿو وڃي.

ٽرين ڪڏهوڪي وڃي چڪي آهي. ڪوڙ جهٽڪو تي ويو آهي.

... پر سڄي وايومنڊل ۾ سگرين جو، بلڪل اهڙو جڻ ڪند جي ڪنهن ڍير تي ڪوڙين سگريون ميڙيل هجن، پٺڪو ڇو پکڙيل آهي؟

هڪڙي سڳ هن جي ڪن وٽان پُڻ پُڻ ڪندي ڦيريون تي پائي. هو هٿ جي چنبڪي سان سگ آڏاري ٿو. سگ وري به ڦيرو پائي اچي ٿي...

-وايومنڊل ۾ پکڙيل سگرين جو پٺڪو مون ڏانهن ڇو وڌندو پيو اچي...

”... روڪيو ان کي... اڙي... انهن کي روڪيو... روڪيو...“ هو چرين جيان سگرين کي هڪليندي رڙيون ڪرڻ ٿو لڳي: ”مان ان ڪند جو حصو ٿيڻ نٿو چاهيان... مان ان ڪند جو حصو ٿيڻ نٿو چاهيان...“

هو ڊوڙڻ ٿو چاهي، ان پٺڪي کان دور ڀڄي وڃڻ ٿو چاهي: پر گهڻي ڪوشش جي باوجود به ڊوڙي نٿو سگهي. پاسيس ٿو جڻ پيرن ۾ ڀچريون پڌل هجنس. جهٽڪي پيرن کي ڇڪي ٿو، پير رهڙيل ۽ سڄيل آهن. سنئون تي، ساڄي هٿ سان لٺ کي سوگهو ڪري جهلي ٿو ۽ ڏاڍي ڏکيائيءَ سان، وِک وِک وڌندو، لٺ جي سهاري تي رستو ڳوليندو، ڊوڙڻ جي ڪوشش ڪندي، هلندو ٿو وڃي ۽ ٻاهر رستي تائين پهچندي پهچندي سهڪي ٿو پئي...

•

بلقيس عارباڻي

چـوڌاري اڄ گـُل ٽـڙيـا
ٽاريءَ ٽاريءَ ديپ ٻـريـا
بسنت آئـي گهاوَ ڪـڙيـا
ڦـَلـُل چمن تـي گيت ڇـڙيا

ڏاٽ جي ڏيھ ۾

(ٽي. وي. ناٽڪ)

اياز عالم ابڙو

ڪردار

لطيف ساگر

جنان

واجد

سپي

ارشد

سيٺ جميل

اڪبر

(1)

الڊور - رات ويلا

(موسيقي)

لطيف ساگر جو گھر

(ملڪ جي مشھور ڪھاڻيڪار لطيف ساگر جي زال جنان پنھنجي بيمار ۽ لنڊڙي ڌيءُ ”سپي“ جي پرسان کٽ تي ويٺي آھي، سندن ڀرسان واجد پرواري کٽ تي سٽل آھي ۽ ڪو ڪتاب پڙھي رھيو آھي، لنڊڙي سپي ڪنھن ڪنھن وقت بخار جي ڪيفيت ڪان ڪنڪي ٿي.)

سپي: امان... امان......

جنان: سپاٽي سپيءَ کي ڪنھن داڪدر (ڊاڪٽر) وٽ ضرور کڻي وڃجو.

ساگر: ھڪ فلمساز سان ڳالھ ٻولھ ٿي آھي اميد تہ سپاٽي پئسا ملي ويندا.

سپي: بابا......

ساگر: جيءُ ڪيان بابي کي...... بابلا......

(ساگر کھڙامنجيءَ تي رکيل مٽ مان پاڻيءَ جو گلاس ڀري پيئي ٿو.

ڌيءُ جي ويجھو اچي سندس پرسان پٽ تي ويھي رھي ٿو سندس پيشاني چمي ٿو.)

سپي: بابا! توھان روز ايتري دير ڪيڏاھن ويندا آھيو.

ساگر: ڌيءُ... آءٌ... آءٌ آفيس ويندو آھيان نہ.

سپي: آفيس تہ رضيہ جو پيءُ بہ ويندو آھي پر اھو تہ روز سويل گھر ايندو آھي، تون تہ پر پر ڏينھن بہ گھر ڪونہ ايندو آھين.

ساگر: پٽ مون کي آفيس ۾ تمام گھڻو ڪم ھوندو آھي، ڪڏھن ڪڏھن وري ڪراچيءَ بہ وڃڻو پوندو آھي تنھنڪري دير ٿي ويندي آھي نہ...

سپي: بابا رضيہ جو پيءُ تہ رضيہ لاءِ الاھي شيون ۽ رانديڪا آڻيندو آھي پر تون تہ رڳو منھنجي لاءِ دوائون ٿو آڻين.

ساگر: تون... تون بيمار آهين نه ڏيءَ...
ان لاءِ تولاءِ دوائون ٿو آڻيان.

ببي: شيون؟

ساگر: شيون! ها! پر تون بيمار آهين نه تنهنڪري ڊاڪٽرن تنهنجي لاءِ شئي کائڻ کان منع ڪري ڇڏي آهي.

ببي: رکو ڪوڙ...

(ساگر ڏيءَ جون ڳالهيون ٻڌي پنهنجي ڪمري ۾ اچي ٿو. ساگر جو ڪمرو سادي ۽ سهڻي نموني سينگاريل آهي. الماڙي ۾ ڪتاب ڊلنگ سان سٽيل آهن. کٽ جي پرسان ٽيبل تي فائيلان ۽ ڪاغذن جا ڍير پڙ نظر اچن ٿا. پر تي هڪ ٻه پينٽنگ ۽ پرواري ٽيبل تي ٻه-ٽي اسڪلپچر (مٽي جا ٺهيل ماڊل) رکيل آهن. ان ڳالهه مان لطيف ساگر جو ڪلي ماڊلنگ ۽ پينٽنگ سان ذوق هئڻ جو پتو پوي ٿو.

ويونل ۾ سندس ماضي جو تابناڪ دؤر ايري اچي ٿو. [ويونل I])

ايڊيٽر: پيلي!... رسالو تنهنجي ڪري روڪيو ويٺو آهيان... ڍير ٿي ٿئي ڪا ڪهاڻي ڏي... هن دفعي پڙهندڙن وارننگ ڏني آ، ته ايندڙ پرچي ۾ جي "لطيف ساگر" جي ڪهاڻي نظر نه آئي ته رسالو ڪوله وٺنداسين. يار بس ڪا ڪهاڻي ڏي، پيلي ٻن صفحن تي هجي... اڄ ٺلهو نه موٽائجانءِ... فڪر نه ڪر، مان هونءَ ئي تنهنجو قرضدار آهيان، ڪهاڻي ڏي، پوءِ ڪڏهن حساب ڪتاب ونجائين.

Cut

فليش بئڪ

آواز: خواتين و حضرات اڄ جي سونهري شام... اسان جي... زندگي جي يادگار شام آهي... جو اسين سڀ اڄ جي شام ملڪ جي مشهور ڪهاڻيڪار لطيف ساگر سان ملهائڻ لاءِ گڏ ٿيا آهيون، لطيف ساگر!!!

(تاڙين جو زوردار ٺهڪو آهستي آهستي فيڊ آئوٽ ٿئي ٿو، ساگر ڇرڪ ننڊ مان سجاڳ ٿئي ٿو سندس چهري تي ڏک جا اهڃاڻ بکن ٿا.

(ٽائٽل ختم)

(ڪجهه نوجوان ڇوڪرا لطيف ساگر کي وڪوڙيو ويا آهن ۽ ڪانئس آٽوگراف وٺي رهيا آهن...)

فليش بئڪ

هڪ نوجوان: ساگر صاحب! اسان توهان جو ڊرامون ٽيليويزن تي ڏٺو، ڏاڍو وڻيو.

ساگر: مهرباني... مهرباني...

فليش بئڪ

(فلمساز سيٺ جميل جي آفس)

جميل: مسٽر اڪبر توهان جي لاءِ ٻڌايو ته ساگر صاحب هڪ عظيم ڪهاڻيڪار آهي، ملڪ ۾ ڏاڍو نالو اٿس، جيڪڏهن توهان فلم لاءِ ڪهاڻي لکي ته فلم ڏاڍو ڪمائيندي، سو اسان سوچيو ته اسان توهان کان فلم لاءِ ڪهاڻي لکايون، ساگر صاحب اسان کي مايوس نه ڪجو.

Cut

(2)

(ساگر کٽ تي ويٺل آهي ۽ تيزيءَ سان ڪا ڪهاڻي لکي مڪمل ڪري ورتي اٿس. ڪهاڻي يڪجاءِ ڪرڻ لاءِ صفحا ڳڻي ٿو- پوءِ هيڏانهن هوڏانهن ڏسي، ڪجھ ٿيل صفحا ڳولي ٿو- ڪٽ

Gul Hayat Institute

تان لهي پٽ تي مروٽيل ڪاغذ ڏسي ٿو- پوءِ پُٽس واجد کي سڏي ٿو)

ساگر: واجد...... واجد...

واجد: جي بابا...

ساگر: هن ڪهاڻيءَ جا صفحا هيٺ مٿي ٿي ويا آهن... تو ته ڪونه ڏنا...

واجد: نه بابا... مون ڪونه ڏنا.

ساگر: ته پوءِ ڪيڏانهن ويا؟

(ساگر زور سان زال کي سڏيندي)

ساگر: جنان... او جنان...

(جنت پري کان جواب ڏيندي)

جنان: ڇا هي؟

(ساگر صفحا ڳوليندي)

ساگر: ڪهاڻيءَ جا صفحا هيٺ مٿي ٿي ويا آهن... ڪيڏانهن ويا...!

جنت: مون کي ڪهڙي خبر ته ڪيڏانهن ويا.

ساگر: ته پوءِ زمين ڳهي وئي...؟؟

(جنت هڪندي)

جنت: اڳهون پٽ تي ڪجهه لکيل ڪاڳر پيا هئا، سو مون...

ساگر: ها... ڇا ڪيئي انهن ڪاڳرن کي!

جنت: انهن سان باهه ٻاريم.

(ساگر ڪاوڙ ۾ رڙ ڏيندي)

ساگر: باهه ٻارڻ لاءِ ڪهاڻيءَ جا صفحا ساڙي ڇڏيئه... انڌي آن ڇا؟

جنت: اڙي ته پوءِ مون کي ڪهڙي خبر ته تنهنجي ڪم جا ڪاڳر آهن، تو ٻاڻ ئي پٽ تي اڇليا هئا، منهنجو ڪهڙو ڏوهه.

ساگر: ڏوڙ پيئي منهن ۾... هزار دفعا چهليو اٿمانءِ ته منهنجي هن ڪمري مان ڪو ڪاغذ نه ڪڍندي ڪر... خبر نه آهي منهنجون ڪيتريون ئي ڪهاڻيون باهه ٻارڻ لاءِ ساڙي ٻاري ڇڏيئه نياڳي ... مان ته تو مان اڙجي ويو آهيان، جنان...

(جنان ڇڙ مان ويجهو ايندي)

جنان: اڙي ته پوءِ ڪهڙي ملڪيت جا ڪاڳر ساڙيندي آهيانءِ... ورهين کان ڪاڳر لکندو ٿڙا ڪندو ٿو وڃين... ڪهڙا نوٽ ڪمائي ڏنا اٿئي انهن ڪاڳرن مان... سڄي عمر پيٽ سان پٿر ٻڌي گذاريو اٿئون... اڙي مان چوانءِ ٿي ڪنهن سيٺ جي واري کي وڪڻي ڏي... ٻارڙيءَ کي ڪنهن ڊاڪٽر وٽ ڪڻي وڃ.

(ساگر ڪاوڙ مان ڇڙ پيندي)

ساگر: ڪهڙو وات نه ڪر... ٽري وڃ اکين اڳيان... دوزخ ٻاري ڏنو اٿئي... اوهه...! عورت نه آهي، لسورو آزار آ...

(جنت ۾ ڪاوڙ ۾ ڪتيون ٻڌائيندي لڪري وڃي ٿي. ساگر پٽ کي ڏسندي)

ساگر: ڏسين ٿو ماءُ جا ڪم! يار...! تنهنجي ماءُ ته نه آهي... ڪنهن جناتي ڪهاڻيءَ جو ڇيڙو ڇاڳندو ڪردار آ- ۽ قدرت اهو لکيو منهنجي قسمت ۾ آ- ان کان ته مان اڻين ئي چڱو هوس...

(واجد پيءُ جون ڳالهيون ٻڌي مُرڪندو رهي ٿو)

Cut
(3)

رات ويلا

(ساگر ڪمري ۾ ويٺو آهي ۽ ڪجهه لکي رهيو آهي. اهتري ۾ واجد ڪمري ۾ داخل ٿئي ٿو- هٿ ۾ ڪو لکيل ڪاغذ اٿس- واجد پيءُ کي ڪاغذ ڏيکاريندي)

Gul Hayat Institute

واجد: هي ڏسو بابا... مون شعر لکيو آهي.

(ساگر شعر وٺي پڙهي ٿو ۽ ٽهڪ ڏئي کلي ٿو، واجد شرمندو ٿي پنهنجي پيءُ ڏانهن نهاري ٿو)

واجد: بابا... مان هاڻي شاعر بڻجي ويندس، ها نه بابا-!!

(ساگر واجد کي پيار ۾ سمجهائيندي ڪيس ڪراڙي هڻي ٿو)

ساگر: هرگز نه-!!! تون... شاعر نه ٿيندين. مون کي ڏس پٽ!... مان ڪهاڻيڪار آهيان نه، پنهنجي ملڪ جو چاتل سڃاتل ڪهاڻيڪار. مون کي عظيم ڪهاڻيڪار چوندا آهن، پر هڪ ڪهاڻيڪار بڻجي مون کي ڇا مليو آهي! مون کان پڇي ڏلو اٿئي... نه شاعر يا ڪهاڻيڪار ٿيڻ لاءِ ڪيڏا نه اڻانڪا پنڌ پيچرا اڪرڻا ٿا پون، مون کي ياد آ-

(ڪجهه ياد ڪندي)

منهنجي پهرين ڪهاڻي هڪ رسالي ۾ ڇپي هئي... مان ڏاڍو خوش ٿيو هوس، پر هڪ ڪهاڻيڪار ٿي... مان... توهان لاءِ ڪجهه به نٿو ڪري سگهان، مان توکي اُن اُواهه ۾ نٿو ڌڪڻ چاهيان پٽ...! جنهن ۾ مان خود سڙي ڪامي پچري رهيو آهيان...

... هي ڏس! اکر اکر وڙي... لفظ جوڙي... مون ڪيتريون ڪهاڻيون ۽ ناول لکيا آهن... هنن مان ڪيتريون ئي ڪهاڻيون... اڌ وهيءَ جي ٻڪت ٿي... منهنجي اندر جيان سڙي ڪاڇي ويون آهن... مان ملڪ جو ناميارو ڪهاڻيڪار ٿي به... ڦرلٽ ڪرسيءَ وارن ايڊيٽرن ۽ پبلشرن وٽ ڊوڙون پائيندو رهيو آهيان. مان توکي ادب پڙهڻ کان نه روڪيندس، پر... هن صديءَ ۾ جيڪڏهن تون دليا جي ٻين اديبن جو اثر قبول ڪري شاعر يا اديب بڻجين، سو مان نه ٿيڻ ڏيندس.

(پاڻ کي ٿڪل ۽ محسوس ڪري ٿو... ۽ ويهي رهي ٿو... واجد ڏسندو رهي ٿو. ساگر هن کان پنا وٺي ڦاڙي ٿو ۽ عجيب ڪيفيت طاري ٿيس ٿي)

(ساگر ايڊيٽر جي آفيس ۾ لوهه پاڻي اچي ٿو. هڪ رسالو سندس ٽيبل تي اڇليندي)

ساگر: ائين ڇاپبي آ ڪهاڻي؟ توکي ڪهڙو حق ٿو پهچي ته تون منهنجي ڪهاڻيءَ ۾ ڦيرگهير ڪري پنهنجي رسالي ۾ ڇاپ-؟ توهان کي خبر نه آهي ته منهنجي ڪهاڻين جا ڪردار ڪيڏا نه اڏول هوندا آهن، توهان ڪيئن ٿيندا آهيو منهنجي ڪردارن کي ٽوڙي مروڙي، لولو لنگڙو بڻائڻ وارا- توهان کي اها خبر نه آهي ته جو احساس ڪرڻي ته هڪ ڪهاڻي لکڻ لاءِ، ڪهاڻيڪار کي ڪيڏو نه ذهني عذاب ڀوڳڻو پوي ٿو- ۽ توهان پنهنجي جهالت سان ڦڏين ڪرسين تي ويهي، اُهن کي ٽوڙي مروڙي اسان کي وڏيڪ ذهني عذاب ٿا رسايو- جڏهن ته توهان جا رسالا، ناول ۽ ڪتاب اسان جي نالن ۽ حوالن سان کپندا آهن، خبردار جو آئينده ڪا ڪهاڻي گهري اٿئي... مائينڊ اٽ-

(لوهه پاڻي دروازو کولي زور سان بند ڪري هليو وڃي ٿو)

(4)

رات ويلا

اڪبر: ها ساگر... لنڊ ۾ مستل هئين ڇا؟

(ساگر جي ڪمري ۾ سندس دوست اڪبر ويٺو آهي ۽ چانهه پي رهيو آهي).

ساگر: اڙي يار... اڪبر... ورهين جي اوجاڳن کان سواءِ پاڻ کي مليو ئي ڇا هي... هي اکيون گهري لنڊ سمهڻ لاءِ ته سڪي ويون آهن... تون ڏي خبر...!

Gul Hayat Institute

اڪبر: يارا سيٺ جميل ۽ مون ڪراچيءَ ۾ تنهنجو انتظار ڪيو... پر تون ته اسٽوڊيو آئين ڪونه... ڏاڍي دير لڳائي ڇڏيئي.

ساڪر: ڪجهڙي ماڻهوءَ سان انڪائي ڇڏيو اٿئي يارا جنهن جي ڪا ڳالهه منهنجي سمجهه ۾ ئي نٿي اچي.

اڪبر: جيئن چوئي ٿو تيئن لکي ڏينس نه يار. آخر فلمساز آ... جيڪا ڳالهه ڪندو، سا پبلڪ چوائس جي بنياد تي ڪندو.

ساڪر: پر اهو ضروري ته نه آهي... جو... اڻ ٺهڪندڙ ڳالهين جي بنياد تي... ٺهڪندڙ شهڪن واري اڻ ٺهڪندڙ اسٽوري لکي ڏيان، پنهنجو قلم به خراب ڪريان ته ايمان به. ڇا اهو به ضروري آ ته هيرو ۽ هيروئن فلم ختم ٿيڻ کان ٿوري دير اڳ ڊوڙندا ڊوڙندا پبلڪ پارڪ ۾ وڏو ٻڪٽ وجهي ملن ۽... ڊوئيٽ ڳائين؟

اڪبر: او ساڪر يار تون...!

(ساڪر اٿندي)

ساڪر: ڄاڻين ٿو ڪير ٿو ڪنهن کي ملي يارا هن ڌرتيءَ تي ڪوبه ڪو... ڪنهن نه ڪنهن جي سڪ ساندي، سڄاڳيءَ ۾ يا لوڪسٽي سپنا پيو ڏسندو هوندو. ڪنهن جا ساروڻا پيو ساريندو هوندو. ڪير ٿو ڪنهن کي ملي!

اڪبر: ڇڏ يار... اڄڪلهه ڪير ٿيو اهڙيون ڳالهيون ڏسي. بس! جيئن سيٺ جميل چوئي تيئن لکي ڏي، بشي هٿ ۾ ڪڙڪيدار ڪيش وٺ.

ساڪر: ڏس اڪبر... منهنجي لنيڙي ڌيءَ بيمار آهي ۽ مون کي پنهنجي پٽ کي ڪاليج ۾...

اڪبر: سڀ ٺيڪ ٿي ويندو; پر يار ساڪر! تو ۾ هڪڙو ڪم پيو آهي. دل ۾ نه ڪجان... جڏهن رقم ملي ويئي، ته ان مان ڇوٿون حصو مون کي ڏجان، جو مون هڪ ننڍڙو پلاٽ خريد ڪيو آهي... مون کي پئسن جي سخت ضرورت آهي. ان سلسلي ۾ مون سيٺ جميل سان ڳالهائي ڇڏيو آهي — پلا ڪهاڻي کي ڪيستائين پهچايو اٿئي؟

ساڪر: ڪهاڻيءَ جي اڃا ڪا پڄاڻي نه ٿي آهي منهنجا دوست!

اڪبر: ته پوءِ مڪمل ڪري وٺينس نه يارا دير ڇا جي آ؟ چڱو پلا مان هاڻي هلان ٿو... پر منهنجي ڳالهه ياد رکجان.

(اڪبر اٿي وڃي ٿو ساڪر ڪا گهڙي ڪنهن اونهي ٻوڏار ۾ هليو وڃي ٿو ۽ چپن ۾ پڙڪي ٿو)

ساڪر: تنهنجي خريد ڪيل پلاٽ کان منهنجي ڪهاڻي جو پلاٽ ايترو سستو ڪونهي اڪبرا!... ايترو سستو ڪونهي....

Cut

انڊور - ڏينهن ويلا

(ساڪر جي ڪمري ۾ هڪ اديب دوست ويٺو آهي)

ساڪر: ادا...! مان توهان جي همدرديءَ لاءِ ٿورائتو آهيان. مون سڄي عمر رڳو ڪاڳر ڪارا نه ڪيا آهن. مون هميشه ديس واسين لاءِ لکيو، پوءِ ڇاهي آها ڪهاڻي هجي يا ڊرامو! ان جي موٽ ۾ ادبي ادارن ۽ ديس واسين مون کي ڇا ڏنو؟

اديب: پوءِ توهان جي ناول جو ڇا ٿيو؟

ساگر: ان کي لکڻ ڇڏي ڏنو اٿم...

اديب: ڇو؟

ساگر: دوست! هن ادبي سمونڊ ۾ وڏن واتن وارا مانگرمڇ به آهن ته... گهڻين ٻانهن واريون آڪٽوپس بلائون به... جت هميشه وڏي مڇي ننڍي مڇيءَ کي ڳڙڪائڻ جي فڪر ۾ هوندي آهي. منهنجي لکڻ جي سگهه ڏاڍي تيز آهي. مان "ذات جي ڏيهه ۾" ڏاڍي سهڻي لکندو رهندس، ايڊرڪنڊيشنڊ آفيسن ۾ ويهڻ وارن 'ادبي ٺيڪيدارن' کي ڪهڙي خبر ته ناڪ منجهه جو واچوڙي جيان گهومائيون کائيندڙ ماڻهوءَ جي ڊوڙ ڪيڏي نه ٿڪائيندڙ هوندي آهي!

اديب: ته پوءِ اسان جي توهان کي صلاح آهي ته پنهنجون آکاڻيون ۽ ناٽڪ اسان کي ڏيو ته اسان توهان جا مجموعا ڇپي مارڪيٽ ۾ آڻيون.

ساگر: سڄي عمر دوستن جي دلاسن ۽ آسرن تي ٽڪيو آهيان! آرسي ٽٽڻ کان پوءِ هر ٽڪري ۾ جدا جدا عڪس نظر ايندو آ. سڄي عمر آرسيءَ جي اولڙن پٺيان ڊوڙندو رهيو آهيان... پر هٿڙ ۾ حاصل ڇا ٿيو؟ جيڪڏهن توهان منهنجا مجموعا ڇپڻ چاهيو ٿا ته پوءِ مون کي ايڊوانس کپندي... ٻه ٽي سؤ رپيا.

اديب: ساگر صاحب معاف ڪندا هن وقت مون وٽ کيسي ۾ فقط ڏهه رپيا آهن.

(اديب ساگر کان موڪلائي لڪري وڃي ٿو. ساگر وهڻ جهڙي مرڪ مرڪي ٿو...)

(6)

انڊور-ڏينهن ويلا
ايڊيٽر جي آفيس

(ايڊيٽر ارشد پنهنجي ڪم ۾ رُڌل آهي، اوچتو ساگر اندر داخل ٿئي ٿو.)

ساگر: سهل ۾ يارني ڪم اينندا آهن. ڪيئن ارشد؟

ارشد: هلو ساگر، هيڏانهن اچي ويهه.

ساگر: ويهڻ ڪونه آيو آهيان يار، منهنجون ڪجهه ڪهاڻيون تو وٽ رکيل آهن، تو انهن جو ڇا ڪيو؟

ارشد: يار، اهي ڪهاڻيون ته مون خاص نمبر لاءِ رکيون آهن.

ساگر: جيڪڏهن دل ۾ نه ڪرين، ته مون کي انهن ڪهاڻين جا پئسا ڏي!

ارشد: يار خبر اٿئي ته رسالي جي سرڪيوليشن پوري ساري آ. ايندڙ پرچي لاءِ ڪاغذ کپرايو اٿم، پريس جو پيو سامان...

ساگر: مان توکان وڏيڪ نه، فقط ٻن ڪهاڻين جا پئسا وٺڻ چاهيان ٿو. منهنجي ننڍڙي سخت بيمار آهي...

ارشد: ساري يار! مان مجبور آهيان.

ساگر: ته پوءِ ڪهاڻيون واپس ڪر، ڇاڪاڻ ته مان هڪ اداري سان ڪانٽريڪٽ ڪري چڪو آهيان، جيڪڏهن تون مون کي ڪهاڻيون ڏيندين ته مون کي اتي ئي پئسا ملي ويندا.

ارشد: خاص نمبر نڪرڻ تائين انتظار ڪر يار، پوءِ پئسائي پئسا آهن.

ساگر: منهنجي ڌيءَ جي حياتي تنهنجي خاص نمبر واري پرچي کان وڌيڪ قيمتي آهي ارشد! مان اڄ يا پئسا وٺي ويندس يا کائيون.

ارشد: مون وٽ هن وقت نه پئسا آهن ۽ نه ئي توکي کائيون ملنديون.

ساگر: ته پوءِ مان هتان هتين خالي واپس ڪونه ويندس.

(ارشد ڪروڌ مان ساگر ڏي ڏسي ٿو)

ساگر: ڏس ارشد، منهنجي مجبوري تنهنجي مجبوريءَ کان گهوري آهي. ان لاءِ جيڪڏهن تو وٽ پئسا نه آهن، ته ڪٿان به مٽ ڪري ڏي...ڪڏهن ڪڏهن سنگت ۾ وهي وڃبو آ يار...

ارشد: مون وٽ ڪا ڏراوت رکي آ، جو توکي ڏيندس...

ساگر: مان هتان پئسن وٺڻ کان سواءِ هرگز نه ويندس.

ارشد: مان توکي ڌڪا ڏيئي ڪيرائي ڇڏيندس. اڙي هن کي ڌڪا ڏئي ٻاهر ڪيو.

(ارشد ڪروڌ مان اٿي ساگر کي ڳچيءَ کان جهلي نوڪر کي سڏي ٿو.)

(نوڪر حيران ٿي.)

نوڪر: هي ته ساگر صاحب آهي سائين!

ارشد: ته پوءِ ڇا ٿي پيو... ڪيوس ٻاهر...

(ساگر تي بي انتها ڪاوڙ جا دورا چڙهن ٿا. گريبان ڇڏائي، ارشد کي ڌڪو ڏئي ٿو، ۽ آفيس ۾ چرين وانگر ڊاهه ڊوهه ڪري ٿو.)

ارشد: اڙي ڏسو ڇا ٿا ڌڪا ڏئي ڪيوس هتان...

ساگر: مسٽر ايڊيٽر...! تون هڪ رسالي جو ايڊيٽر ٿي به مون کي نه سڃاڻي سگهيو آهين. تنهنجي هنن ملازمن کي اها ته خبر آهي نه، ته مان ڪير آهيان.

Cut

(7)

اندر-ڏينهن ويلا

(ساگر، ٿڪل، ويا ڪل گهر ۾ داخل ٿئي ٿو.)

جنت: پئسن جو ٻلو ڪيئي اڙي، چوڪريءَ کي ڪنهن ڊاڪٽر وٽ ڪٿي وڃ... اڄ ته ڪاٺڻ لاءِ گهر ۾ ڪٽو به ڪونهي.

ساگر: منهنجو مٿو نه کاءُ، جڏهن اڄ ڪير ڪير لايو ويٺي آهين.

(ٻاٽي پيٽ لاءِ دان وٽ اچي ٿو، ۽ دلا به خالي آهن، هڪ دلو ڪٿي پوري زور سان پٽ تي آڇلي ٿو.)

جنت: ڇاجي پيچ ڊاهه لائي اٿئي!

ساگر: ڪڙڪو نه ڪر، دلا ٻاٽيءَ جا پيري رکندي پيٽ تو چڙهئي!!

سپي: بابا...

(بيمار سپي ساگر کي سڏي ٿي.)

(سپيءَ جو آواز ٻڌندي ئي ساگر جو سڄو ڪروڌ ڪافور ٿي وڃي ٿو، ۽ ڪنهن ٻوڏار ۾ هليو وڃي ٿو، O/L ۾ سندس آواز ابري ٿو.)

ساگر: اڄ مان هڪ دوست وٽ تنهنجي دوا لاءِ پئسا وٺڻ ويو هوس ڌيءَ، منهنجي دوست مون کي ڏاڍو مانءُ ڏنو.

سپي: ڇا پيو سوچين بابا؟

(ساگر ڇرڪي پوي ٿو ڄڻ ننڊ مان سجاڳ ٿيو هجي، لوهه ٻاٽي سپيءَ جي کٽ وٽ اچي ٿو.)

Gul Hayat Institute

ساگر: هان! تون ڳڻتي نه ڪر ڊيءَ، مان تنهنجي لاءِ ڪوڙ پئسا ڪمائيندس. توکي سٺيءَ ڊاڪٽر وٽ نيندس. ڪوڙ رانديڪا به وٺي ڏيندس. هوائي جهاز، موٽرڪار، هيلي ڪاپٽر، ٽرين... خبر اٿئي ٽرين ڪيئن هلندي آ پٽ... او هيئن هيئن، ڇُڪ... ڇُڪ.

(ساگر ننڍڙي پار والگر وات مان ڇُڪ ڇُڪ ڪندو، ٽرين والگر وسل وڄائيندو پنهنجي ڪمري ۾ اچي ٿڪو ڪري ڪٽ تي ڪري پوي ٿو، عذاب واري ڪيفيت محسوس ڪري لڙجي پوي ٿو.)

Cut

(8)

انڊور- ڏينهن ويلا

(فلمساز سيٺ جميل جي آفيس، سيٺ جميل جي ڪرسيءَ جي پويان چند فلمي اسٽل فوٽوز ۽ چند پوسٽر لڳل آهن، سيٺ جميل پنهنجي وڏي ٽيبل تي ويٺو آهي. اُن ڪٺ ڳالهين جو اڻ ڪٺ سلسلو جاري آهي، ساگر جو دوست اڪبر به ويٺو آهي.)

ساگر: توهان جنهن اسٽوري لاءِ چئي رهيا آهيو جميل صاحب، مان ان بابت سوچي به نٿو سگهان. هڪ اهڙي ڪهاڻي، جنهن جو حقيقت سان ڪو واسطو نه آهي. مان ڄاڻان ٿو، عوام اهڙيون فلمون ڏاڍي چاهه سان ڏسي ٿو، ۽ اهڙين فلمن ڏسڻ سان ڪو هڙ حاصل نه آهي... اهڙيون فلمون ڏيکاري، سماج کي سلو پوائزن ڪري بي سوت مارڻو آهي!

جميل: پر ساگر صاحب، مون توهان جي اسڪرپٽ ۾ معمولي ڦيرگهير ڪرڻ گهري آ!

ساگر: ذهني پورهيو ڪري مون هي اسڪرپٽ لکيو آ سيٺ صاحب، هن اسڪرپٽ مان هڪ لفظ جي ڦيرگهير منهنجي تن جي تند ٽٽڻ برابر آ!

(ساگر اٿي ٿو ۽ ڪهاڻيءَ جو فائيل ڪڇ ۾ ڪري وڃڻ لڳي ٿو، سيٺ جميل ۽ اڪبر کيس روڪڻ لاءِ اٿن ٿا.)

جميل: ويهو ويهو ساگرصاحب ايترا جذباتي نه ٿيو، توهان اسان جي ڳالهه کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪريو مارڪيٽ ويليو جي لحاظ کان، پبلڪ چوائس کي نه ڏسڻوئي آهي نه! توهان چاهيو ته مان توهان کي هن اسڪرپٽ جي ايڊوانس...

ساگر: منهنجي ننڍڙي ڌيءَ سخت بيمار آهي سيٺ صاحب، پنهنجي پٽ کي ڪاليج ۾ ايڊميشن وٺي ڏيڻي اٿم، ان هوندي به مان ان سلسلي ۾ ڪا به سوديبازي نه ڪندس...

اڪبر: توهان هن دنيا جا ماڻهو آهيو ساگرصاحب: پر توهان ڳالهيون اهڙيون ٿا ڪريو، ڄڻ توهان هن ڌرتيءَ جا ماڻهوئي نه آهيو!

ساگر: اسين سڀ ڌرتيءَ جا ماڻهو آهيون اڪبرصاحب، مان رائيٽر آهيان، چاهيان ته سائنس فڪشن تي زبردست اسٽوري لکي سگهان ٿو. اسين سڀ پرلاري ماڻهو آهيون، ڌرتيءَ جو گولو ڪنهن ڏونئيءَ تي بيٺل ڪونهي. ڌرتي هن وايومنڊل ۾ ترلڊز هڪ ڪره آهي!

اڪبر: پر ساگر...

ساگر: ڌرتيءَ تي رهي ڌرتيءَ وارن جون ڳالهيون لکڻيون آهن. مان توهان جي ڳالهين ۾ اچي ڳاڙها ساوا نوٽ ڏسي، ماڻهن سان دوکو ۽ دولاب نه ڪندس.

”ڏات جي ڏيهہ“ ۾ جتي جميل جهڙا سيٺيا، اڪبر جهڙا خود غرض دوست ۽ ارشد جهڙا ڪروڙي ايڊيٽر آهن، اتي ساگر لطيف جهڙا اڏول ليکڪ بہ آهن- فن کي پنهنجي زندگي ارپڻ جي باوجود بہ ليکڪ کي مجبوري ۾ بُک ۽ بيروزگاري نسي ٻلئہ پوي ٿي؛ ڪهاڻيون هُن جي پٽ کي ڪاليج ۾ داخلا ڏيئون وٺي ڏئي سگهن؛ ناول هن جي بيمار ڌيءَ لاءِ دوا نہ ٻڌجي سگهن ۽ هڪ حساس ليکڪ اهو سڀ ٻنسي جهڙي جُهري ٿو پوي ۽ ادبي سمولبد جي سانگر مچن ۽ اڪٽوپس ٻلائن جو ٻنکڪ ٻڌجي ٿو وڃي- هتي ان ئي.وي ناٽڪ جون ڪجهہ تصويرون ڏيئي رهيا آهيون. -ادارو.

جنان- جنت (ممتاز ڪنول) اوجاڳا ۽ اوسيئڙا جنهن جو ڀاڳ آهن- بُک ۽ بيماري جنهن جي گهر جون ڀاتي آهن.

سيمي (بي بي سنگيتا) ماءُ سان. ڪنڊين، رانديڪن ۽ سٺن ڪپڙن پهرڻ جي وَهي ـ ۽ اهائي وهي هن لاءِ موت جي وَهي آهي.

ساگر لطيف (محمود صديقي). هڪ عظيم ليکڪ. ساري انسانذات جي سُک ـ سُڪار لاءِ جاکوڙيندڙ، پر پنهنجي پياري سيميءَ لاءِ ونس دوا جا پئسا به ناهن. سيميءَ جي موت تي هو پنهنجي لکڻين کي تيلي ڏيکاري، پاڻ به ڪامي پڄري کلي ٿو ـ روئي ٿو...

جميل: ساگر صاحب، توهان اسان جي ڳالهه کي سمجهو.

ساگر: منهنجا ڪردار لنگڙ ناچ ۽ ڪانن ڪان ڪوهين ڏور هن ڌرتيءَ جا ڏک ۽ ڏولاوا شاهه سائين جي ڏوهيڙن سان ڳائيندا، ڇاڪاڻ ته منهنجا ڪردار مڪر ۽ فريب ڪان آجا... سچ جا سانڍيارا آهن. خدا حافظ...

(ساگر بي صبر ٿي وڃڻ لڳي ٿو، پر اڪبر ڪيس چنبڙي پوي ٿو، پر ساگر لوهه ٻاهر نڪري وڃي ٿو.)

اڪبر: هليو ويو...

جميل: عجيب ماڻهو آ...

Cut

(9)

اندور ڏينهن ويلا
زاهد جو گهر

(ساگر پنهنجي دوست زاهد جي گهر ويٺل آهي، ڪجهه نوجوان ڪمري ۾ داخل ٿين ٿا، سڀ ڪيس ماناٿتي انمولي ملن ٿا، ساگر به نوجوانن سان ڏاڍي شفقت سان پيش اچي ٿو)

ساگر: اچو... ادا... اچو... ويهو - زاهد صاحب ته ٻارن سان سکر ويل آهي ادا ...

هڪ نوجوان: لطيف ساگر صاحب، اسان توهان سان ئي ملڻ آيا آهيون.

ساگر: ڀلي ڪري آيا.

نوجوان: سائين، اسان وڏي پيماني تي هڪ فنڪشن ڪرائي رهيا آهيون.

ساگر: ڀلي فنڪشن ڪرايو ادا - ڏاڍي سٺي ڳالهه آهي.

نوجوان: توهان اسان کي هڪ ڊرامو لکي ڏيو، اسان اهو اسٽيج تي پيش ڪنداسون... ۽...

ساگر: بابا، اڄڪلهه مان ڏاڍو پريشان آهيان، ان پريشانيءَ جي ڪري، لکڻ جو موڊ ئي نٿو ٿئي.

نوجوان: ساگر صاحب، توهان اسان جي پوري ڳالهه ته ٻڌو... اسان جي فنڪشن ۾ اسٽيج ٿيندڙ توهان جو لکيل ڊرامو اسان ٽڪيٽ سيل ڪري تن ڏينهن تائين خوشيءَ سان هلايون ۽...

ساگر: بابا، جيڪو ته اڄڪلهه مان پريشان آهيان. مان ان سلسلي ۾ شايد ڪجهه به نه ڪري سگهان.

نوجوان: سائين، اسان کي سچي خبر آهي ته توهان اڄڪلهه بيحد پريشان آهيو: اسان سوچيو آهي ته توهان جي ڊرامي جي ڪماءُ کان پوءِ، سيل ٿيندڙ ٽڪيٽن جي سموري رقم، توهان کي امداد طور ڏيون.

(اهي لفظ ٻڌي، ساگر آپي کان ٻاهر نڪري وڃي ٿو)

ساگر: جي...؟ توهان منهنجي مدد ڪرڻ ٿا چاهيو! منهنجي لکيل ڊرامي جي ڪماءُ مان پيدا ٿيندڙ رقم مون کي امداد طور ڏيندؤ! مان ڪو پينان ٿو؟ آئي ايم نات بيگر جينٽلمينز! نڪري وڃو هتان...

(10)

رات ويلا

(ساگر پنهنجي ڪمري ۾ ڪرسيءَ تي ويٺو آهي - جنان سڀيءَ جي کٽ تي ويٺل آهي)

جنت: روز پري ڪاڳرن جي ساڻ ڪري ٻاهر وڃي ٿو رُلين، سڪيون تنگون هٿي، خالي واپس ورندي ڪجهه وري به ٿو - تون اسان لاءِ آهين

Gul Hayat Institute

پر نہ جهڙو: ڇوڪري هٿن مان ٿي وڃي: پر
توکي ڪو جهوڪو ئي نٿو اچي... خدا جي واسطي
پارڙيءَ لاءِ ڪجهہ ڪر. اسان تہ تنهنجي حساب ۾
سڄي عمر لوڙهيو آ: پر هن پار تنهنجو ڪهڙو
ڏوهہ ڪيو آ. ؟

(روئڻهارڪي ٿي)

اسان تہ ٻڪن ۾ پاهہ تي پورا ٿيا آهيون. ان
لڪڻ کان تہ وڃي ڪو پيو ڊاڪو ڪرين ها. ڌيءُ
بيمار پئي آهي، پٽ پڙهڻ کان رد لڳو ڪهر
ويٺو آهي، ڪهر ۾ کائڻ لاءِ ڪجهہ ڪونهي، تون
تہ ٻہ ٻہ ٽي ٽي ڏينهن گهر کان ٻاهر رهين،
پنهنجو پيٽ پريو ويٺو آهين: پر اسان جي توکي
ڪا ڳڻتي ڪانہ ٿي ٿئي تہ پنيان ماڻهو ڇڏي آيو
آهيان، مئا ڪي بچيا؟ انهن ڏکن ڏسڻ کان چڱو آ
تہ اسان سڀني کي زهر جي پڙي ڏيئي سماري ڇڏ،
پوءِ جيڏانهن وڻيئي تيڏانهن هليو وڃ.

(جنت جو روئڻ تيز ٿي وڃي ٿو. هوءَ سڏڪا
ڀريندي، روئڻ روڪڻ جي ڪوشش ڪري ٿي)

ساگر: ڪڏهن ڪڏهن تون سچ چوندي
آهين جنان! سڄي عمر جي سٽ ۾ تو منهنجو ساٿ
ڏنو، پر مون ڪڏهن بہ توکي سک نہ ڏنو...
پر مان توکي ڪيئن سمجهايان جنان، تہ مان
"ذات جي ڏيهہ ۾" ڏوهاري آهيان. منهنجو
ڏوهہ رڳو اهو آهي، تہ مان اڃا جيئرو آهيان،
مون کي تہ اڄ تائين مري وڃڻ کپندو هو: پر
مان اڃا مرڻ نٿو چاهيان جنان! مان جيئندس!
تنهنجي لاءِ، واجد لاءِ، ساهہ کان پياري سپيءَ لاءِ،
ديس واسين لاءِ، سڀني لاءِ!! مان، ڪارونجهر
جيان جهڙندي بہ اڏول آهيان... مان اڏول آهيان.

Cut

(11)

انڊور- ڏينهن ويلا

سيٺ جميل جي آفيس

(ساگر آفيس ۾ داخل ٿئي ٿو. جميل ڪيس
ڏسندي اٿي بيهي ٿو- ساگر ويهي ٿو، سندس
چهري تي ڪنور ڪنپيرتا آهي)

ساگر: السلام عليڪم سيٺ صاحب!

سيٺ جميل: وعليڪم سلام ساگر صاحب،
اچو... اچو... هيڏانهن ٿي ويهو.

ساگر: مان ڪهاڻيءَ جا سين بدلائڻ لاءِ تيار
آهيان، پر مون کي پئسا اڏڏي تي کپن.

جميل: او ييس- واءِ نات!

جميل: ها، تہ ساگر صاحب! هي سين جيڪو
منهنجي سامهون آهي، تنهن ۾ توهان هيروئن
تي گهريلو پابنديءَ سبب، هيرو جي ياد ۾ سئڊ
سانگ، منهنجو مطلب آهي، تہ ڪو دردبلو گيت
ڳارائيندي ڏيکاريو.

(صفحو اٿلائي)

۽ هن سين ۾ چانڊوڪي رات جو، هيرو ۽ هيروئن
جي اڪ چوريءَ ملاقات ۽ هڪ ڊوئيٽ يعني
دوگانو ڳارائيندي ڏيکاريو- آئي ڳالهہ سمجهہ ۾؟
۽ هي پنج سؤ رپيا ايڊوانس، جيڪي توهان
هاڻي وٺي ڇڏيو.

(وِهٺِ گاڏئين لهجي ۾، اٿندي)

ساگر: ٿينڪ يو... مان چند ڏينهن اندر
توهان کي اسٽوري ڪمپليٽ ڪري پهچائيندس.
خدا حافظ...

(آفيس مان نڪري وڃي ٿو)

Cut

(12)

آئوٽ ڊور- ڏينهن ويلا

(ساگر پنهنجا وڻي سمنڊ جي ڪناري تي اچي ٿو. سمنڊ جون ڇوليون آلرون ڪري، هڪٻئي پٺيان ڇپڪو ڪري واپس ورن ٿيون. ساگر سمنڊ جي ڪناري هڪ ماڻهوءَ کي ننڍڙي ٻيڙيءَ سان راند ڪندي ڏسي ٿو- ننڍڙي ٻيڙيءَ جي جاءِ تي کيس پنهنجي بيمار ڌيءَ سپيءَ جو تصور اچي ٿو. ساگر سپيءَ کي سمنڊ جي ڪناري واريءَ جا گهرڙا ٺاهيندي ڏسي ٿو. ڪيتري دير هو سمنڊ جي ڪناري تي گم سم ويٺو آهي)

Cut

(13)

انڊور- رات ويلا

(ساگر ٿڪل ٽٽل ڏينهن ڪان پوءِ گهر ۾ پير پائي ٿو ته جنان جي روئڻ ۽ ٻارن ڪِڪڻ جا آواز سندس ڪنن تي پون ٿا. ساگر پنهنجي مٿان ڇڻ وڄ ڪرندي محسوس ڪري ٿو، آندل راندڪا سندس هٿن مان ڇڏائجي وڃن ٿا)

جنان: هاءِ منهنجي ٻچڙي... اسان کان رسي وئي- بابا... بابا ڪندي هلي ويئي... هاڻ ڪيڏانهن ويون تنهنجون کهاڻيون...

(اوورليپ ۾ سپيءَ جا آواز پڙاڏو ڪري اڀرن ٿا)

سپي جو آواز: بابا... تون ڪيڏانهن هليو وئين... مون توکي ڏاڍو ياد ڪيو بابا... تون ڪيڏانهن هليو وئين بابا... تون ڪٿو آن... تون مون کي ڇڏي هليو وئين... تون ڪٿو بابا آن... بابا... تون ڪيڏانهن هليو وئين... تون ڪٿو بابا آن... تون ڪٿو آن....

(ساگر، سپيءَ جو خالي بسترو ڏسي ٿو. جنان مسلسل سڏ ڪندي رهي ٿي. ايڪو ۾ سپيءَ جو سڏ ايري ٿو)

بابا... آ... آ... آ...

(خالي کٽ جي پر ۾ خالي پٽ تي ويهي رهي ٿو- کي ڳالهيون کيس ياد اچن ٿيون. واجد اچي کي ڏسي کيس ڀاڪر پائي روئي ٿو)

واجد: بابا- سپي اسان کان رسي ويئي بابا... سپي اسان کان رسي ويئي-

Cut

(14)

انڊور- رات ويلا

(ننڍڙي سپيءَ جي ڪمهلي موت تي ساگر جڻ پرلڊ ڙ جبل جيان ڦاٽي پوي ٿو- هو ڪمري ۾ اچي پنهنجي ورهين جي محنت سان لکيل ناول ۽ کهاڻين جا مسودا ٻاهر ۾ اڇلائي ڇڏي ٿو- ۽ چرين وانگر وڏا وڏا ٽهڪ ڏئي ٿو... کلندي کلندي روئي ڏئي ٿو. ٻاهر ۾ پرلڊ ڙ کهاڻين جيان، پاڻ به سڙي، ڪامي پچري ٿو... ساگر جي اڌ چرين واري ڪيفيت سان).

پڄاڻي

درياهہ جو پٽ

ڳالهہ ٻولهہ

ٻچو ڏاڏا موج پريي مهراڻ جي ڪنڌيءَ تي، حاجي پور ڳوٺ ۾ ڄائو، جيڪو اڄڪلهہ دور ۾ مصروف بندر رهيو آهي. لڙ لهريون هن لاءِ هندورو هيون. هيرن ڪيس لوليون ڏنيون. ريٽن ۽ پيٽن ۾ هن ٻوڙون پاتيون. ڪنڌيءَ ۽ ڪپٽن جي پلن ڪيس تاتي لپائي وڏو ڪيو. ٻچو ڏاڏا جو پيءُ آچار مهاڻو به پنهنجي وقت جو وڏو شڪاري هو. هو وڏن ماڻهن، خاص ڪري صاحبلوڪن کي شڪار ڪرائيندو هو. هتن سان واڳون ونندو هو. ان تي ڪيترا آفرين نامہ مليس، جيڪي هاڻ هٿ نٿا اچن. اُهين ٻچو ڏاڏا ابي ڏاڏي شڪار جو ڪرڏيو آهي:

”پوين پاڻين ۾، چيٺارن ۾ واڳون درياهہ تي ٿي ويو، هابو ۽ سندس سنگتي سومار مهاڻو ميرواهہ تي رچ هٽيو ويٺا هئا مڇيءَ لاءِ. واڳون ان ۾ اچي لڳو، پنهي ان کي هٽن سان ورتو، پر سون ڪڙهيءَ ۾ واڳون جهليا- چيلهہ جيڏي پاڻيءَ ۾ ڏينگر ڀار جوڙو ويٺو هو؛ ڏاڍيون اڙيون ڪيائون، پٽ رتورت ڪري ڇڏيائون؛ پر اڳيان بہ آءٌ هوس، ڪنهي ڪٽي آيوسان.“

سُڪي ۽ پاڻيءَ جي ڏيهي- پرڏيهي پکين ۾ ٻچو ڏاڏا هنن پکين جو شڪار ڪيو آهي:

”ڏيرڳي، ڊگهوش (اڇو پيٽ)، ٽُرهندو (چوٽي ڳاڙهي، ڪنن وٽان اڇا ڪنب)، هنجر (وزن بہ سير گوشت)، ڪينٽاٽي، چيخلو، چيهہ، پَڏٽو (شيريون اکيون)، چڪور (اڇي ڳچي، ڳچيءَ تائين ڪٽلي رنگ، هنڊي چهنب)، آڙي (اڇو ٽڪو لراڙ تي)، سانهہ (cause)، راتوڙيو (ٻاٽرڻ ۽ جهڙو آواز ڪندو آهي، خاص ڪري رات جو)، تلور، پاڻيهر، پٽ تتر (جابلو)، تتر (ڪارڙو- پورڙو)، پيڻ، لاکو چاچي (مهٽو پکي، چهنب پيرن ڏانهن)، ڪونج، ڪروات (جوڙ ۾ تلور سان ملندو آهي)، سيلڙ (ڪمرو پونتريو)، سينڊيو (چهنب ڪُنڊي، پولڻ ماڻهوءَ جي سينڊ جهڙو)، ...“

وهيءَ جي شڪار بابت چيائين:

”وهيو شڪار جو ناهي، عام شڪار آهي ۽ سواد ۾ بہ گهٽ آهي؛ شڪار اهو جو اوَلو هجي- رولاڪي ۽ اوجاڳي وارو هجي.“

ڀلا ڪڏهن ڪو کهڪاءُ...؟

”نہ. شڪاريءَ لاءِ هرڪو شڪار آهي- بس.“ ڪجهہ پل سوچن جو جهنگ هتائيندي چيائين ”هڪ رات بندوق ڪڍي جهنگ ۾ لٿس، ميرن جي کهوم جي شڪار تي. هي شوق نہ ڏمي اونداهي، نہ سُهائي؛ ان رات سٽ ميرون ماريم- تڏهن کهڪاءُ اچي ويم، ليٺ بہ ساهہ واري شيءِ هئي! پر اهو شوق نيٺ عضوو تي ويو ۽ ڏار نہ تي سگهيو.“

Gul Hayat Institute

ڦاڙهو جتي ڪانهي، تتي اوجهه ڏي...؟

”ڦاڙهي جو لنگهه تاڙيو آهي. ڪچي ڌاري گهڻو ڪري ٻيٽ جي ڇڏ ٻي آهي. ڇٽا، مٿر ۽ ساوا ٻوٽا پٽي ڇڏيا آهن، هير پوڻ ڪان پوءِ ڪنڌي تي شڪار ٿي ويندو آهي. ٻيو ته جهنگن ۾، درياهه جي ريٽن - ڪيٽن ۾، ڪچي جي سَرن ۽ ڪانهن ۾ ڦاڙهي جا پيرا پيا ڳولبا آهن؛ پوءِ ان جي پاڻي پيئڻ جا ٽيم جاچيا آهن - انهن هو بندوق جو بڪ ٿي ويندو آهي.“

ٻچو ڏاڏا، جانورن ۾ ڦاڙهي، سيرونهه، سهي، گدڙ، لوڏڙي، جهنگ ٻلي، واڳونءَ ۽ سيڙهه جو شڪار ڪيو آهي. تڙيءَ، اوسر ۽ گهوم جي شڪار ۾ ڪيس انيڪ عجيب غريب تجربا ۽ مشاهدا ٿيا آهن، هتي انهن مان ڪجهه پيش آهن:

(1)

”تڙيءَ جو شڪار هجي. اوچتو هڪ ٻلا منهنجي ڏاڪڻي پاسان نڪتي: منهن لوڏڙي جهڙو، مٿي تي ٻِلي/مڇيءَ جهڙا ڇڳل، ٻُت تي سنهيون ڪاليون، چار چنبا، هيٺان ٻه وَچ چم ڪان ٻاهر لٽڪيل، ويڙهه ٻه انهن مان ٿي ڏنائين؛ وزن ڏهه ڪن سير، ڊيگهه ڪَسا چار فوٽ. اها ٻلا ٽَر جي نه هئي. چيم: لنڊو آهي، بندوق نه هڻانس؛ پر منجهس ڏاڍي ڏَپ هئي. مون کي ڏسي شور ڪري وڙهڻ واري ڪرڻ لڳي، سو مون ڏڪ چٽيو - مٽڪي ۾ نڱس ۽ پڙڪو ڪاني مون آڏو اچي ٽڙي... اها ڏَپ اڄ ٻه جهڙوڪر اکين آڏو پئي ڦري!“

(2)

”لوپ پريل هجي. ٻارو پئي وٺو. پاڻي ٻه جهيل هجي. پڪي ته صبح جو لهڻا هئا، پر اَءُ آڏيءَ جو بندوق ڪلهي تي رکي، لانگوٽو هڻي، وڃي لوپ پيڙو ٿيس. رات سهائي هئي، چنڊ ڇڙڪيو پئي. تارن ۾ ٽڙڪائي هئي. اَءُ پاڻي پيچندو، پير پُس... گوڏي، چيلهه... ليٽ ڇاتيءَ جيڏي پاڻيءَ ۾ آئس - اتي هڪ پڌل ڪورو هو؛ پر ٻگهه پڌرو هوس، جنهن تي ماڻهو ويهي ٿي سگهيو. اتي ويٺي ٻه ڪا وير لنگهي؛ پر رات ٻه جڻ پاڻيءَ وانگر ٽَر پڌي پئي رهي... ليٽ مسين مسين ٻيڙڪو ٿيو... ڏسان ته ٻريان پاڻيءَ ۾ ڪا شيءِ... جيئن واڳونءَ جي هلڻ تي لهر لڳي... ڌيئن لڳم. ڇتايم: اها ٻلا اچي ته مون ڏي پئي: جنهن شڪار تي اکتو هوس، اهو ٻه ساريون ڪاني اڄ تي اچي لٿو هو؛ اتي ڏيان ورهائجي ويو. ٻلا ويجهي آئي ته ڏٺم، ته ان جي تارونءَ تي ڪارا وار، جهڙا گهوڙي جي ڪنڌ تي هوندا آهن، تهڙا کهرا! ٻلا آئي ٻه مون ڏانهن پئي، اتي سيءَ ڪان هٿ ٻه بندوق تي سُڪي جمي ويا هئا؛ ار ساهه پيارو آهي - مون ڏڪ چٽيو - مٽڪي ڪان 6 انچ هيٺ ايس - جي ڪارتوس جا ٻه ڇيرا لڳس. ان تي هن اهڙو آواز ڪيو، جيئن شينهن جي گجگوڙ هجي! پاڻي نه ڇَريو ته سمجهيم ته پوري ٿي. هوريان هوريان ڪري پاڻيءَ ۾ لٿس - ۽ لهر لهر ٻلا کي ويجهو پولڊو ويس؛ پَڇ کي ٻر سان جهلي، مٿي ڪٽي هٿ ۾ جهليوماس - ايڏو وزن ٻه نه هوس، نه ئي ڊيگهه هوس: ڊيگهه چيلهه توڻي، سنهڙا ڏلڊ، واڇن جو چم لڙڪيل، ڪڪڙن جي پاڙين جيان - ڪِري رکيوماس ڪوري جي پنگهه تي... ۽ پوءِ لڳس پکين جي شڪار کي...“

مٽيءَ منجهه مٽيا

(خاڪو)

ماستر واحد بخش جي ڏنل ڄاڻ
جي آڌار تي لکيل

پلان پليءَ جو چيھه ڪونهي؛ پر ڪڏهن ٽڪر جي ٻه پل پائي هئي. تڏهن ٽڪرُ وسندل نئين شهر واري ڏيکائي ڏيندي هئي، پاروءَ جي متائيءَ جو چسڪو اُن دؤر جي ماڻهن جي چپن تي اڄ به اعڙو ئي آهي. اُستي داؤد موچيءَ جي جوڙيل تہ۔ تؤنري جتيءَ جي هاڪ هوندي هئي! چون ٿا: جتيءَ جي انهي پادرن کي توربو، تہ ماسي جو به تفاوت نہ هوندو هو. اُت تہ آڏاڻا هئا. سيٺ مورئي، حافظ سليمان، حاجي وليءَ ۽ اسحاق ويڙهيچي جا۔ جتي گربيون ۽ موسيون ٺهنديون هيون. پليڏني، حاجي جمعي، يعقوب لنڱائيءَ جي اجرڪن جي کھڙي ڳالهه ڪجي. اهي ئي دڪان ڪچهرين جا اڏا هوندا هئا. ڏور، ٻيت، ڪچهارتون، چرچا گهپا... منبل لڳو پيو هوندو هو! رات جو وري ٽالي حافظ شاهه جي اوطاق ۾ راڳ رهاڻ... سونئي ۽ عيسي شيديءَ جا آلاپ پيا پڙلدا هئا. ڏاڏي غلام شاهه جي اوطاق ۾ پهلواليءَ ۽ زور آزمائيءَ تي پئي ڏي وٺ ٿيندي هئي. سيد وڏي (سيد عبدالحڪيم شاهه) جي اوطاق ۾ فيصلا ٿيندا هئا ۽ سيني سان لياءُ ٿيندو هو. ڏاڏي ميران محمد شاهه (اول) جي اوطاق ۾ حڪمت هلندي هئي. منهنجو ڏاڏو علامہ اسدالله شاهه ”فدا“ مسجد جي ٻلي هوندو هو... حامد، دلگير ۽ مخلص جي ٽڪر سڪي ستابي هئي۔ ماڻهو آگوندرا هئا.

اڄ الهيءَ سائي ستابي ٽڪر جي هڪ ڪهڻ۔ ڳٽي، شاهه ڪاريگر ۽ رڄ مڙس جي ڏيٺ ڪرائڻي آهيم اوهان سان. اُن جو ٽالو هو اُستو محمد پٽ جمعو ڪنڀار. وڍس آجرو، اڇي پڳ، صدري، سلوار ۽ پهراڻ؛ ڪلهن ۾ اڇي چادر، هٿ ۾ لٺ، پيرن ۾ سنڌي جتي۔ پوءِ سليپر يا بوٽ. ڪلمڪ، رهائي رسائي وارو، حاضر جواب، ڪچهريءَ جو ڪوڏيو... سيتي تہ هن جو مٽرڪ هو. چڪ تي مٽيءَ جي ٻوڙي کي وٽيس جيڪو روپ ڏئي. هر ڪاريگر ڪنهن نہ ڪنهن وڙ تي مهارت رکندو آهي؛ پر اُستو محمد ڪيترن ئي وڙن تي مهارت رکندو هو. پوءِ اهي ٻاٽيءَ جا ٿانو (دلو، مٽ، کهڪهي، ٽاند، گهاگهر) هجن يا ڪير جا (دڪي، ڊالڙو، ڏهائي، ٽيپو، ماٽي، گهڙي). ڪليل هوا ۽ ڇان ۾ رکيل هن جي ٿان ۾ ٻاٽي پنجن منٽن ۾ ٺرندو هو. ڪير جي ٿانو ۾ ملوڪت اها ته، جي پڻاپ ۾ ڏڌ هائي ٿان ۾ ڪير رکبو، تہ ڪرندو نہ! ڪير ۽ ٻاٽيءَ جي ٿان لاءِ مٽي پوهه جي مهيني ۾ وليندو هو.

ٻاڪيا سمجهندا آهن تہ، هڪ ئي مائي ڪتب آڻن سان، مکڻ به گهٽ لهندو تہ ڏونرو ۽ ڏڌ به ڪتن پڌندو؛ ان ڪري، ٽي الڳ ٿان هوندا آهن (هئا!): ڊالڙي ۾ ڄمائبو، پوءِ

ولوڙڻ ويل ماٽيءَ ۾ لاهيو، ولوڙي تازو ڏڌ مکڻ ڪڍي، اِي ماٽيءَ، ٽيي، يا ٻئي ڪنهن ٿان ۾ رکيو؛ پر آستي محمد جي هڪ ٺي ماٽي اهڙيءَ Process ۾ ڪم ايندي هئي؛ نه ڏولرو ۽ ڏڌ ڪڙي پڌندو هو، نه ٺي مکڻ گهٽ لهندو هو؛ طبي لحاظ کان کير جا خاص ٿيا ڏاهيندو هو. اهي چاليهه ڏينهن ڪتب آڻيا هئا؛ هر روز نئون ٿيو ڪتب آڻيو هو.

چِلم ۾ ڪماليت اها ته نڙ ڦيرائڻ سان چلم ڦيرائڻي نه پوندي هئي، نه ٺي آن جو دُن سرڙات ڪندو هو. چلم جي ٽوپي چنبي هئي، ته اڌ تماڪ بچائي ڏيندي هئي.

نيلن جو ڪم چاڻندو هو، ان ڪري ٿالون جي ڍڪڻ ۾ ساڳيو هنر رکندو هو. هولئن عام جنديءَ تي هڪ چٽو ويهندو هو؛ اها گِاري ڏيڻ تي ڍيو ڪاڻيندي هئي، جنهن ڪري خرار ڏر تي ٺي ان جا سل لسا ٿي ويندا هئا ۽ ريون ۽ آٽ (سڃيون ساريون) به گهٽو چڙيندي هئي؛ آستي محمد جي جوڙيل جنديءَ تي ٻه چٽا ويهندا هئا؛ واري سان انَ جا وٽا پري آن ۾ وجهندا هئا؛ جيئن اسپيڊ ساڳي رهي؛ آن جا سل به عام جنديءَ جي پيٽ ۾ ⅔ تائين هوندا هئا، ان ڪري وڏيڪ هلندي هئي، ۽ اڌ ڦيري ۾ مال ڪيندي هئي، ريون ۽ آٽ به گهٽ چڙيندي هئي. اها جندي وقت ۽ محنت جي ڏار بچت ڪندي هئي ۽ تن خرارن تائين هلندي هئي. عام جندي ڍيبي ڪي هڪ پاسان گساڻيندي هئي، ۽ نئين جندي چاڙهڻ مهل ان کي ٺيڪ ڪيو هو، پوءِ جيسين ڪَار سِڪي، تيسين ڏينهن کوٺي ٿيندو هو؛ پر هن جي نئين جندي چاڙهي، ڪم چالو رکيو هو؛ چاڪاڻ ته پراڻي ۽ نئين جنديءَ جي گِاري ۾ وار به ويڇو نه هوندو هو؛ ان ۾ مڪڙي به ساڳي بنا ڪنهن چٽر يا چِلَ جي ٺهڪي بيهندي هئي.
(تن ڏينهن ٽڪڙ ۾ انَ ڏرڻ جون پنج ڪريون هيون).

ڪوٺري ۾ مَلوڪت اها ته، ان جي تَنَ سان گاڙو نه ٿيندو، پر ان سان سيڙهه نڪرندي. ڪوٺري (ڪَري) جي گِچيءَ ۽ تر تائين تُنگ هوندو هو؛ پر پاڻيءَ وجهڻ مهل، سمورو پاڻي ڪوٺري جي پالديءَ ۾ هليو ويندو هو. ملتاني ڪَري ڏٺي هئائين. ان ۾ سنڌي ڪوٺري کان هي شيون نراليون هيون: ٻڙکي، ڳن ۽ آروپار تُنگ؛ پر ان ڪَريءَ کي اونڌي ڪرڻ سان، گِچيءَ مان پاڻي وهيو ٿي؛ پر هن جي ڪوٺري کي اونڌي ڪرڻ سان به ان مان پاڻي نٿي وهيو. اها ايجاد هن هڪ مس-ڪَپڙيءَ کي ڏسي ڪئي. اُتين سفر ۾ پاڻيءَ جو زيان نه ٿيندو هو- گهر جو سنهو ٿلهو رازڪو، وادڪو ڪم به ڪري وٺندو هو. چولڻ جي ڪري لوهارڪو هنر به هٿ ڪيائين. پاڻي ڏيڻ نه سکيو؛ پر لوهه کي ٽپائي ٺپي چولڻ ٺاهيائين، جنهن سان چِلم جي ٽوپين جا خانا ٺاهيائين.

آستي محمد جون 'ڀَيوٺي گهگهيون' به ڏسڻ وٽان هيون. اها ٻڌائين تيل رکڻ وارين چمڙي جي دٻين ٿان ورتائين. بادام روپي الهن گهگهين کي هيٺ وچان آروپار ڏر ۽ پاسي کان ڳن به رکيائين. اها گهگهي ڪڻڻ به سولي هوندي هئي ۽ پيٽ وچان ڏر جي ڪري پاڻي به ٿڌو رهندو هوس. ڪاشي: قبرن تي مصلا سندس ٺاهيل آهن، جن تي اکر حافظ هارون دلگير جا لکيل آهن.

سونَ ٽاڪڻ جو مهوس به هوس. سونُ تہ نہ ٽاڪي سگهيو، پر ان ڏس ۾ جيڪي ڏانو ڳارهائين، تن مان ڪجھ ورتائين. ڪُٽر جي مشين جي پٽيءَ ۾ ڦاسي، جمعي لوراڻيءَ جي ٻانهن جي نري ٻن هنڌان ڀڄي پئي. ٻانهن رجهي ڍولڻ تي وئي ۽ ڊاڪٽر آن کي ٽولٽ کان وڍڻ جي رٿ ڪئي. استي محمد پور پوري هڏيءَ کي ڪيڏي، ان هنڌ انهن ڏاتن ۽ دوائن کي ڳوهي پرائي ڪري چڙي ۽ ٻانهن سڳهي ٿي وئي. ڀڳل هڏ تي ٻڌي چاڙهڻ ۾ بہ ڪيس ڪمال حاصل هو. پٽو نہ تہ ڦوڦيڙا ڪندو هو، نہ ٿي سوج ۽ ڦٽ ڪندو هو. هڪ هٽو چاليهہ ڏينهن هندو هو ۽ لهڻ مهل اهو هنڌ پڳهريل هوندو هو. ڪراڳهي جي سنڌن نڪرڻ تي هو ڪاٺ جي ٽاري ۾ مريض کي چاليهہ ڏينهن رکندو هو. سونَ ٽاڪڻ جي مهوس مان اهو بہ پرايائين، جو سونَ کي ڪسوٽيءَ تي پرکڻ کان سواءِ ئي ٻڌائيندو هو، تہ ان ۾ ڪيترو مٽ يا ڦيٽ گڏيل آهي. اک ۽ هٿ جي ڪٽ سان سونَ جو رنگ ۽ وزن پرکيندو هو. سوپو سونارو تہ آنڪي پريندو هوس، تہ مٿان منڊس جوڙيل ڳهڻي جو ڳُجهہ نہ کولي.

ٽڪسال بہ چائندو هو. سڪي ٽاڪڻ جو سانچو هو وٽس. جهرڪن وٽ منڊس سڪا پڪڙيا. وٽ پڪڙ ٿي، سوپي سوناري کي جهليو ويو. استي محمد جي ساک ڳوٺ جي سيّد وڏي پاڻ ڏني، پر پوءِ استي محمد سائس سچي ڪئي، ۽ ان ڳالهہ کان پوءِ پنهنجي هٿ سان مٿيءَ سان ٽاهيل اهو سانچو منڊو ۾ آڇلايائين.

استو محمد مهل جو مڙس هو. اڙيءَ اوڏيءَ ڪنهن سان پلائي ڪرڻ ۾ بہ پلوڙ هو. 1948ع ۾ جڏهن ڏڪار پيو، تڏهن حج لاءِ گڏ ڪيل 2200 رپين سان آن وٺي ڳوٺ ۾ ورهايائين ۽ هارين ٽارين کي ٻج ٻارو بہ وٺي ڏنائين. پڇاڙيءَ تي استي محمد جي خوش طبعيءَ جا بہ واقعا:

(1) گهر ۾ کائڻ لاءِ ڪجھ بہ نہ هو. سنگتين کي 'ڪارڙو ڪمارڙو' ڪرائي، سڄو ڳوٺ ٻنائي چٽا، مٽر، مهر، ڪنڪ ۽ چانورن جون جهولڙيون آڻي گهر ڏنائين. سنگت دڪان ۾ هٽي تي ويهي رهي. لڙندي وچينءَ جو جڏهن سنگت کي بک اچي ٿپايو، تہ استي محمد سان ڳالهہ چوريائون، تڏهن هن ورائيو: "ٻيلي، توهين وينا هٽي تي، آءٌ ويس چڪَ تي، جيڪي رڌو سو ٻارن کائي ڇڏيو." اهو ٻڌي سڄي سنگت ڀڄرجي پئي، چي: "ڳوٺ سڄو اسان کي ٻنايئي ۽ پيٽ وجي ٻارن جو ڀريئي." مستري اسحاق تہ مٿس بندوق بہ ڀري آيو؛ پر پوءِ جهيڙو ٽري ويو.

(2) ماچين ۾ هجي شادي. خليفي اسماعيل گڏوءَ کي بہ صلاحيائين. سو بہ لڳو منڊس ڪيڏَ. آتي رڌل گوشت ڪٽ تي پٽاريل هو. پهر ڪاهہ نہ هئي. استي محمد خليفي کي گوشت پوتاري ۾ بہ ٻڌرايو ۽ پٺي جي کائڻ لاءِ بہ ڇپائينس. پاڻ چٽني ۾ وجي ڪنهن چڙبار ڪاڇيتي کي ڳولڻ لڳو، هڪ ڪپڙي لٽي ۾ ٽات، وڏي لڳل بوسڪيءَ جي پٽڪي واري کي

Gul Hayat Institute

ڏاڙ ياڻين: ’هن کي چڙ نڪ تي رکيل آهي.‘ آن کي چياڻين: ”توهان جو ڪاج ته ڪنو ٿي ويو، ڪٿ تي ٻيل ڳوشت، هو ميڱهواڙ هڪڙو ڳهر ڇڏي آيو آهي، پيو ڪنيو آهيس ۽ ٽيون ڪاڻي ويٺو.“ پوءِ ته وٺ وڻان ۽ ڇڏ ڇڏان هجي. خليفي ويچاري سان جيڪا ٿي هوندي سا پڙهندڙ سمجهي سگهن ٿا. چڙباز ڪاڄيتي سان به ڏادي ٿي. ڪيڏانهن ويس وڙيءَ لڳل ٻڪو، ڪيڏاهن ويس آڻا ٽيش ٽاش! وجي چانورن واري ٻاٽيءَ ۾ ڦهڪو ڪياڻين ـ ۽ پوءِ ڏوڻي ٻئي سُڃاڻاڻونس! اهڙيون ملهون اتي محمد سان به گهٽيون ٿيون؛ ٻر آهي ڪنهن ٻئي ٻيري!

ـ امداد حسيني

اطهر قريشي

ٽي شعر

تو بن منـڙا منهنجو مَن.
ان ڇو ۾ ڄڻ پيلو پن،
تنهنجا سپنا پـي تو جهـڙا،
ٻل ٻل ٻايل جي ڇَن ڇَن،
پاڻ يگن ڪان پنڪيا آهيون،
پاڻ ٻنيان ڏس يُگ پنڪن.

نظام الدين ’زائر‘

ترائيل

شعر لکان ٿو رَت ولوڙي.
ڪوبه نه سمجهي ڪوبه نه ڄاڻي،
پيڙائن ۾ پاڻ پتوڙي.
شعر لکان ٿو رَت ولوڙي.

درد ۽ غم سان ناتو جوڙي.
پنهنجي ساهه کي مٽ ۾ آڻي،
شعر لکان ٿو رَت ولوڙي.
ڪوبه نه سمجهي ڪوبه نه ڄاڻي.

ذوالفقار سيال

غزل

ڪوڙن آڏو سچ چوان ٿو
لانگن پير ۾ هٿ وڄهان ٿو
هرڪو چهرو تو جهڙو آ
پلجي اڪثر آءٌ پوان ٿو
دل جو ڏڙڪو زور وٺي ٿو
تنهنجي پرسان جيئن ڪڏران ٿو

آزاد جتوئي

ٽيڙو

●

جيون آ جهونٽو
ايئن جيئن
سگريٽ جو سوٽو

Gul Hayat Institute

شاهہ حسين جون ڪافيون

(پنجابي)

محبن جي مرمانيءَ خاطر، رَتُ ولوڙي پَتُ ڪريان!
جگر ڪيون، سڀ ٻيرا ڪيئڙم، تو اَڌو تہ قبول نہ پيئڙم،
حاضر حال اهوئي ڏيئڙم، ھانيءَ ڪتورو آءٌ پريان۔
ڪاڳر آهہ قريبن مُڪو، اکر اکر تي ٻاڻ لڳي ٿو،
سکھ سرير وڃائي ويٺو، روئي روئي رَڇَ ڀريان.
ٿن من ڪيئڙم پُرزا پُرزا، ھوءِ ٻہ مھر نہ آيءِ مٺڙا،
ھاءِ چُڪي ويا سارا چارا، آڌر نِڌر آءٌ ڪيئن ڪريان.
چوي حسين فقير اماڻو، ٻيو ڪجھ ناهي آهي راڻو،
دالا، بينا، سمجھو، سياڻو، ڏيان اھوئي، آءٌ ڌريان.

●

چارئي چنيءَ ٻانڌُ، ٻنا ٻنيءَ رات.
ڪتي نہ چاٺان ٻوٽيون، ڏانءُ مون ۾ ذات.
ويئي اٽ ومائيان، برھہ سندي برسات.
ھڪ انڌيري ڪوٺڙي، مٿان انڌي رات.
چوي حسين فقير الا، بازي ٿي وئي مات.

●

آيل چوءِ ڪتِ ڙي.
مون نيتِ ڪتڻ ليءِ سکيو، پر ليڪ اڳيئي لکيئو،
رهي نہ ڪائي متِ ڙي.
ٻن اٺي چرخو، ڪوءِ ٻوٽيون، ھٿان آرتَ ڪي لت ڙي.
ھنجون ھاري ٻيڪوئي، عاشق رولن رَت ڙي.
چوي حسين فقير اماڻو، ساھہ چڏي ويو ست ڙي.

ترجمو: امداد حسيني

امن جي آس ۾

اسٽيفن زويگ
ولي رام ولڀ

آسٽريائي ليکڪ اسٽيفن زويگ ۽ سندس زال ايلزبيٿ شارلوٽ زويگ گڏجي پنهنجي وطن کان ڏور برازيل جي پيٽروپوليس شهر ۾ 25-فيبروري 1942ع تي پنهنجي هٿن سان پنهنجو انت آندو. هڪ ڏينهن اڳ لکيل سندس آخري سنديس هو:

”پنهنجي مرضيءَ سان پنهنجي زندگيءَ جي انت آڻڻ کان اڳ، مان برازيل جي خوبصورت سرزمين کي تهدل سان ساراهڻ ضروري ٿو سمجهان، جتي مون کي مڪمل آرام ۽ منهنجي لکڻين کي پورو تحفظ مليو. هن ديس لاءِ منهنجو پيار ڏينهون ڏينهن سرس ٿيندو رهيو. منهنجو روحاني گهر يورپ پنهنجي هٿان ناس ٿي چڪو آهي ۽ اِي ڪنهن ديس ۾ مون شايد پنهنجي لاءِ نئون آجهو اڏڻ لئي گهريو، جو جو منهنجي پنهنجي ٻوليءَ جو ديس مون کان کسجي ويو هو.

”هر زندگيءَ جا سٺ ورهيه گذارڻ کان پوءِ نئين سر زندگي شروع ڪرڻ لاءِ غيرمعمولي قوت جي ضرورت آهي ۽ مون ۾ جيڪا به قوت هئي، اها اڳيئي ڏکي عرصي جي رولُو زندگيءَ ۾ خرچ ٿي چڪي آهي. انهيءَ ڪري بهتر اِهين ٿو سمجهان، ته انهيءَ بي وطن زندگيءَ کان بس ڪجي-- زندگي جنهن ۾ مون لاءِ ذهني پورهئي جي يعني خالص سُک ۽ شخصي آزادي دنيا جي سڀ کان وڏي خوشي هئي.

”مان پنهنجن سڀني دوستن کي سلام ڪريان ٿو. شال ڪين ڏکي رات کان پوءِ ڪنهن پرهه ڦٽڻ جو موقعو ملي. مان جلد ۽ بي صبر، ڪانئن اڳ آسهان ٿو.“

سندس تصنيفون جرمن ٻوليءَ ۾ آهن جي گهڻو ڪري سڀئي انگريزيءَ ۾ ترجمو ٿيل آهن. تازو سندس ڪتاب The Right to Heresy جو

Gul Hayat Institute

'فڪر جي آزاديءَ' جي عنوان سان سنڌيءَ ۾ ترجمو ٿيو آهي. هتي سندس آتم-ڪٿا World of Yesterday (سڀاڻ جي دنيا) مان ڪجهه ٽڪرا پيش ڪجن ٿا.

-ولي رام ولڀ

انگلنڊ ۾ گهاريل اوائلي ورهين ۾، مون پاڻ کي اوترو ئي بي‌وطن محسوس ٿي ڪيو، جيترو سئوزرلينڊ ۾ گهاريل گورڪيءَ جي زندگي. پنهنجي ديس لاءِ جيڪا اداسي منهنجي اندر ۾ چانئنجي ويئي هئي، اها چئن سالن تائين قائم رهي. مان ڪڏهن به پنهنجي ديس موٽي سگهيس ٿي. منهنجو بهشڪار نه ڪيو ويو هو. منهنجا ڪتاب سيلز برگ ۾ منهنجي گهر ۾ حفاظت سان رکيل هئا. منهنجو آسٽريائي پاسپورٽ رد نه ٿيو هو. منهنجو ديس اڃا به منهنجو ديس هو، مان اتان جو رهواسي هئس، اهڙو رهواسي جنهن کي سمورا حق حاصل هئا. اڃا منهنجي بي‌وطن زندگي شروع نه ٿي هئي. اها هڪ اهڙي پوائنٽي ڪيفيت آهي، جا تصور ڪرڻ کان سواءِ سمجهائي نٿي سگهجي. هڪ اهڙي اندر چانئندڙ چاڻ هئي، جا هر گهڙي ياد ڏياريندي رهندي هئي، ته جتي به پير جمائيندين، اُکڙجي ويندين، دساڙيو ويندين. ڪليل، ڪڏهن نه سمجهي سگهندڙ اکيون، سموري شعور کي لوڏي وجهن ٿيون: پر اڃا ته شروعات هئي!

مان فيبروري 1934ع جي بچاڙيءَ ۾ لنڊن پهتو هئس ۽ خبر نه هئم، ته ڪيستائين انهيءَ شهر ۾ رهڻو پوندو! مون لاءِ هڪ ئي ڳالهه اهم هئي: لکڻ جو ڪم جلد شروع ڪريان، پنهنجي سوچڻ ۽ ڪم ڪرڻ جي **آزاديءَ** ۾ ڪا رنڊڪ وجهڻ نه ڏيان. ٽاٽي سان گهر نه ورتم: پر هڪ ننڍو گهر مسواڙ تي ورتم، جنهن ۾ ميز ۽ ڪتابن جا بس ڪبٽ رکي سگهجن، جن کان سواءِ منهنجو جيئڻ ڄاڙ هو. ذاتي ملڪيت جو مطلب هو نوان ٻنڌڻ-۽ وري هڪ ليکڪ کي انهيءَ کان وڌيڪ پيو گهرجي به ڇا؟ ماڻهن سان ملڻ جو سوال ئي نٿي پيدا ٿيو. منهنجي زندگي بي‌خبري ۾ ئي دائمي روپ ڌاري رهي هئي.

جڏهن مان پهريون ڀيرو پنهنجي نئين گهر ۾ گهڙيس، ته پيئين جا پاڇا اولڻاهيءَ سان گڏجي ويا هئا. انهيءَ ننڍي گهر ۾ جڏهن پير پاتو هئم، ته گهرو ڏڪ لڳو هو. ان پل مون کي ائين لڳو هو ڄڻ مان ٽيهه ورهيه اڳ واري ويانا واري گهر ۾ پهچي ويو آهيان. پنهنجو پاڻ کي منيالڻ ۾ مون کي ڪجهه ڪن لڳا، ڇو ته ويانا واري گهر جي باري ۾ مون ورهين کان سوچيو ئي نه هو. ڪٿي ائين ته ناهي ته اها ڪيفيت اهڃاڻ هئي منهنجي زندگيءَ جي—زندگي، جا مڪمل روپ مان هوريان آسرڻ کان پوءِ هاڻي سُسي رهي آهي. مان پنهنجو پاڇو ٿيو پئي ويس؟ ٽيهه ورهيه اڳ جڏهن مون گهر ورتو هو، ته اها زندگيءَ جي

شروعات هئي. تڏهن مون ڪجهه اهڙو لکيو به نه هو. پنهنجي ئي ديس ۾ مون کان يا منهنجي لکڻيءَ کان ڪو واقف نه هو- ۽ اج اهو هڪ عجيب سنجوڳ آهي، ته منهنجا ڪتاب پنهنجي ئي ٻوليءَ مان غائب ڪيا ويا هئا. منهنجون نيون تخليقون جرمني ۾ نه هيون. منهنجا دوست مون کان پري هئا. منهنجو دائرو ختم ٿي چڪو هو. منهنجو گهر، منهنجا ڪتاب، منهنجي پينٽنگس جا ڪتاب مون کان کسجي چڪا هئا. مان بلڪل اکيلو هڪ ڌاري ديس ۾ ويٺو هئس. گذريل ٽيهن ورهين ۾ مون جيڪي حاصل ڪيو هو، گڏ ڪيو هو، سکيو هو، جو ڪجهه ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئي، جن ڳالهين مان خوشي حاصل ڪئي هئي- اهو سڀڪجهه مون کان هوا جي هڪ لهر سان کسجي ويو هو. منهنجي ڄمار پنجاهه ورهيه هئي ۽ اڄ مان هڪ نئين شروعات جي سامهون بيٺو هئس. هڪ ڀيرو وري ميز تي ويٺس، لئبريريءَ ۾ ويٺل هڪ شاگرد جيان. بيشڪ اوتري سهڄتا، اوتري وشواس، اوتري آتساهه سان نه هئس. منهنجي وارن ۾ ڪٿي ڪٿي اڇن وارن جو گمان هو ۽ منهنجي ٽڪل آتما، نااميديءَ سان ڀريل ڌنڌلي صبح جي انتظار ۾ ٻُڏي ويئي هئي!

ٽي ورهيه پوءِ ڏاڍي بيتابيءَ سان گذريا، چنتائن ۽ ڊپ سان ڀريل منهنجي زندگي، هڪ وشال سنگرهه ٺهي چڪي هئي. پرديس ۾ پنهنجا ويچار به ظاهر نٿي ڪري سگهيس. آسٽريا ۾ منهنجي ويچارن ڪڏهن ڏاڪو نه ڄمايو هو. هن ديس ۾، جتي مون پاڻ کي مهمان ٿي سمجهيو، مان ڪنهن ٿي چئي سگهيس، ته هٽلر سموري دنيا لاءِ هڪ ڀوائتي مصيبت آهي. هٽلر پنهنجي تقريرن ۾ 'امن' لفظ هر هر اچاري، دنيا کي دوکو ڏيئي رهيو هو. ڇاڪاڻ ته هو سموري دنيا تي حڪومت ڪرڻ چاهي ٿو، جرمنيءَ تي سوڀ پاڻ رکي ٻهريون قدم هئس.

لنڊن مون لاءِ رکيو رهڻ لاءِ هڪ هنڌ هو، منهنجو روح اتي نه هو. انهن ورهين ۾ مان به ڀيرا آمريڪا ويس. جيستائين جهاز پاڻيءَ ۾ آرام سان هلي سگهن ٿا، جيستائين دنيا ڪلهول آهي، خراب ڏينهن اچڻ کان اڳ، جيترا به انوسان ٿي سگهن، گڏ ڪرڻ جي خواهش ئي مون کي هر هر سمنڊ پار وٺي ٿي ويئي.

هر اڳي سفر يورپ لاءِ منهنجون چنتائون گهٽ نه ڪري سگهيا. لڳو ٿي، انساني سياهه انسانيت کان هڪ اڃاڻ وير وٺي رهيو هو. مان يورپ مان ڪيترو به پري ڇو نه هليو وڃان ها، آن جي ليت مون سان گڏ رهي ها.

ڪيترا ڀيرا مان ڪجهه ڏينهن لاءِ آسٽريا ويس. فقط آسٽريا جا رهاڪو ئي هٽلر جو ويانا ڏانهن وڌڻ جو مطلب سمجهي سگهيا ٿي. هڪ ڀيانڪ ڪيفيت کي هن سوڀ ۾ بدلائڻ گهريو ٿي. هر ڀيري مون کي لڳو ٿي، ته آسٽريا کي مان آخري ڀيرو ڏسي رهيو آهيان. مون کي پڇاڙي ڇتي ڏسڻ ۾ ٿي آئي. هر صبح سيني ماڻهن اميد ڀريل نظرن سان اخبارون ڏٺيون ٿي: پر مان اندر ۾ ڊنل هئس، ته هڪ ڏينهن وڏن وڏن اکرن ۾ لکيل هوندو- 'آسٽريا ختم ٿي ويو'.

مان ڀاڻ کي ڊوکي ۾ رکندو آيس، ته منهنجو ناتو آسٽريا کان ڇڄي چڪو آهي؛ پر وري به چنتا منهنجي دل کي ڏکائيندي رهي. 1937ع ۾ آخري ڀيرو آسٽريا ويس- پنهنجي ماءُ سان ملڻ.

1938ع ۾ آسٽريا کان پوءِ سموري دنيا وڳوڙ، بدامني ۽ وحشتپڻي جي هيراڪ ٿي ويئي هئي. جو ڪجهه هڪ ڏينهن اڳ ويانا ۾ ٿيو هو، اهو بين‌الاقوامي ٻهشڪار لاءِ ڪافي هو؛ پر 1938ع ۾ ته سنسار جو ضمير خاموش ٿي چڪو هو، يا وري وقتي رهيو هو- وسارڻ ۽ معاف ڪرڻ کان اڳ.

*　　*　　*

ڪيڏو عجيب صبح هو اهو. ريڊئي ڪمري ۾ جو سنڌيش تفصيل سان ڦهلائي چڏيو، اهو ٻڌي اسان چپ چاپ ڪمري جي اندرئي پوئتي هٽي ويا هئاسين. اهو اهڙو سنڌيش هو، جنهن کي صدين تائين ڦهليل رهڻو هو، جنهن کي سنسار کي پورڻ روپ ۾ بدلائڻو هو، اسان سڀني جي زندگيءَ کي بدلائڻو هو. هڪ اهڙو سنڌيش، جنهن جي معنيٰ موت هو، هزارن جو موت، الهن سڀن جو موت، جن هاڻي ٻڌو هو- دک، پيڙا، ڏمڪي ۽ نراسائيءَ سان ڀرپور، جنهن جو صحيح مطلب ورهين، گهڻن ورهين کان پوءِ پوريءَ طرح سمجهه ۾ ايندو: جنهن جو مطلب هو هڪ ٻي لڙائي- هن ڌرتيءَ تي ٿيل پهرين ڪنهن به لڙائيءَ کان خوفناڪ. هڪ ڀيرو وري هڪ جنگ جو انت ٿي ويو هو، هڪ نئين جنگ نئين سر شروع ٿي ويو هو. ڪمري ۾ سناٽو ڇانئجي ويو هو، موت جهڙو سناٽو. اسان هڪٻئي ڏانهن ڏسڻ جي همت وڃائي ويٺا هئاسين.

ٻاهر پکي لاتيون لنوي رهيا هئا- ڄڻ ڪجهه به نه ٿيو هجي. اهي هڪٻئي سان پيار ونڊي رهيا هئا، هلڪي هلڪي هوا گهلي رهي هئي ۽ سونهري آس ۾ وڻن جا پَنَ جهومي رهيا هئا، ڄڻ جڻن هڪٻئي کي ڪوملتا سان چُمي رهيا هئا- سموري سرشٽي الساليت جي دُکن کان بي خبر هئي.

پنهنجي ڪمري ۾ وڃي مون هڪ ننڍڙي بئگ ۾ ڪجهه سامان وڌو. شايد اسان آسٽريا جي سڀني رهاڪن کي جرمن واسي سمجهيو ويندو. انگلنڊ ۾ هاڻي اسان تي به اهي پابنديون لاڳو ٿينديون. شايد اڄ رات مون کي پنهنجي ڪپڙن ۾ سمهڻ لاءِ ڏاڍو ويندو. هڪ ڪلاڪ اندر هڪ ئي ڏک سان هيٺ ڪريو هئس. مان هاڻي هن ديس ۾ هڪ 'ڌاريو' نه هئس- هڪ 'ڌاريو دشمن' هئس. هڪ ٻرڏيهي دشمن هئس. انهيءَ ڪيفيت ۾ منهنجي ڌڙڪندڙ دل جو سنبند نه هو. انگلنڊ، جرمنيءَ تي حملو ڪري ڇڏيو هو ۽ منهنجي زندگيءَ جو مطلب ئي بدلجي ويو هو.

مان جرمن ٻوليءَ ۾ سوچيندو هئس، لکندو هئس؛ پر منهنجا خيال، منهنجا احساس انهن ملڪن سان لاڳاپيل هئا، جن دنيا جي لاءِ آزادي ۽ امن گهريو ٿي. هن لڙائيءَ کان پوءِ سڀ نئين سر شروع ٿيندو. جو گذري چڪو هو، آهو ناس ٿي چڪو هو، جيڪا ڳالهه مون

سڀ کان وڏيڪ ڪهڙي ڳالهه تي، اهائي ڳالهه اڻپوري رهجي ويئي هئي، پنهنجي موت کان وڌيڪ مون کي انهن جي ڳڻتي هئي، جي اينڌڙ لڙائيءَ ۾ مارجڻ وارا هئا ۽ اهو مون سان ٻيو پيرو ٿي رهيو هو. مون دل سان آتما جي سموري زندگي انساني ايڪتا لاءِ ڪٺن محنت ڪئي هئي ۽ هن وقت ته اسان کي ايڪي جي ضرورت هئي. مون کي لڳو، ڄڻ مان اوچتو اڪيلو رهجي ويو آهيان. هڪدم ننڍڙڪو ٿي ويو آهيان! انهيءَ ڏينهن آخري ڀيرو مون شهر جو چڪر هنيو، آخري ڀيري شانتي ڏٺم. آس ۾ وهنتل آرام ۾ شانت شهر اڳي کان جدا نظر لڳو. پاڻ کان پڇيو هئم، ڇا اڃا به ڪنهن اهي ناهي، تهه کين خبر ئي نه پيئي آهي؟ پر اهي انگلنڊ جا رهاڪو هئا ۽ پنهنجي اندر کي قابو ۾ رکڻ جا ماهر هئا. کين پنهنجي حالت کي اڃا به طاقتور ڪرڻ لاءِ نه جهنڊن جي ضرورت هئي، نه دهل وڄائڻ جي ۽ نه ڪنهن هل ڪرڻ جي. اهو ڏينهن آسٽريا جي انهيءَ 1914ع جي جولاءِ کان ڪيترو جدا هو ۽ مان به ڪيترو بدلجي چڪو آهيان. تڏهن مان هڪ اڻ سوچيندڙ جوان هئس. اهو مجايل، منواريل، پريل دڪان مون کي 1918ع جي خالي دڪان جي ياد ڏياري رهيو هو.

لڳم، هلندي هلندي مان سپنو ڏسي رهيو آهيان، جنهن ۾ ٿڪل ٽٽل عورتون، راشن جي دڪانن اڳيان قطار ۾ بيٺيون آهن. ماٺرون ڪارن ڪپڙن ۾ اداس آهن. ڦٽيل، منڊا، محتاج سپاهي... سڀڪجهه سپنو بڻجي چمڪندو رهيو. آس ۾ ڀوت بڻجي منهنجي اکين اڳيان اچي بيٺو. مون کي پنهنجا پوڙها سپاهي، لڙائيءَ تان موٽيل ٿڪل ٽٽل ڦاٽل ڪپڙن ۾ ويڙهيل سپاهي ياد اچي ويا. منهنجي ٽيڪي ڏڙڪندڙ دل، گذريل لڙائيءَ کي اينڌڙ لڙائيءَ جي اعلان ۾ هڪ ڀيرو وري محسوس ڪيو. اينڌڙ پوانتو طوفان اڃا اسان جي نظرن کان لڪل هو. ماضي ختم ٿي چڪو هو، جو ڪجهه اسان حاصل ڪيو هو، ڦرجي ويو هو، ناس ٿي چڪو هو، ۽ اهو هاڃو اسان جي زندگيءَ کان گهڻو پوءِ تائين جاري رهندو. ڪجهه نئون، هڪ نئين سنسار تاهڻ کان اڳ، ڪيترن نرڪن ڪيترن ايڙا اسٽان تان لنگهڻو پوندو آهي.

آس تمام ٿڪي هئي. گهر موٽندي ڏٺم، ته منهنجو پاڇو منهنجي اڳيان بلڪل اٿين ٿي لڳو، ڄڻ هاڻي هاڻي گذريل مهاڀاري لڙائيءَ ۾ اينڌڙ مهاڀاري لڙائيءَ جو پاڇو ڏٺو هئم. مان اڄ تائين انهيءَ پاڇي کان ڇوٽڪارو حاصل ڪري نه سگهيو آهيان. اهو هروقت منهنجي هرخيال جي ڪيڏ لڳو رهندو آهي. شايد انهيءَ پاڇي جون ڪاريون ڪهريون روپ ريکائون منهنجي آتم-ڪٿا جي صفحن ۾ به ڪٿي نه ڪٿي لڪيل آهن؛ پر پاڇي جو جنم روشنيءَ مان ٿئي ٿو. جنهن ٻريات ۽ سنڌيا، لڙائي ۽ امن جو لاهه ۽ چاڙهه ڏٺو آهي، تنهن جيون ڏٺو آهي.

ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ

قاضي قادن جا بيت نئين تحقيق جي روشنيءَ ۾

”**قاضي قادن** نہ رڳو سمن جي دؤر جو وڏي ۾ وڏو ۽ باڪمال صوفي شاعر آهي، مگر موجوده تحقيق جي بناء تي چئي سگهجي ٿو تہ هو سنڌي ٻوليءَ جو پهريون وڏي ۾ وڏو شاعر آهي.“

اها راءِ اسان سورهن سال اڳ سنہ 1962ع ۾ ”سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ“ لکندي قائم ڪئي هئي(1)، ۽ انهيءَ راءِ جو مدار قاضي قادن جي ستن بيتن تي هو، جيڪي ميين شاه ڪريم جي ملفوظات ذريعي محفوظ رهجي ويا آهن. هڪ تہ انهن بيتن ۾ هيئت جي لحاظ سان، ’سنڌي بيت‘ جي ارتقاء جون مڙيئي صورتون موجود آهن؛ ۽ ٻيو تہ اهي اعليٰ فڪر ۽ گهڻ صوفيانہ نڪتن جو آئينو آهن. انهيءَ ڪري ئي اهي ٿورا ست بيت بہ قاضي قادن جي شاعرانہ عظمت ۽ پاڪيزه فڪر تي شاهد آهن. ڊاڪٽر دائود پوٽي مرحوم انهن کي بجا طور ”سنڌي ساهت جا ست چمڪندڙ تارا“ ڪري سڏيو هو.

هاڻي ستن جي بدران قاضي قادن جا سؤ ڪان وڌيڪ بيت دستياب ٿيا آهن، جن جي روشنيءَ ۾ قاضي قادن جي نيڪ سيرت، فڪر جي بلنديءَ ۽ شاعرانہ عظمت ڪي وڌيڪ بهتر نمونيءَ ۾ پرکي پروڙي سگهجي ٿو ۽ وڌيڪ صحيح نظريا قائم ڪري سگهجن ٿا. سنڌس بيتن جي هن نئين ذخيري کي تورڻ تڪڻ سان لازمي طور جنهن پڪي پختي نتيجي تي پهچي سگهجي ٿو، سو هيءُ آهي تہ بيشڪ قاضي قادن سنڌي اسلامي شاعريءَ جو ابو هو.

بيتن جو نئون ذخيرو جيڪو هاڻي هٿ آيو آهي، سو هن ڪان پوءِ قاضي قادن جي ڪلام جو سڀ ڪان وڌيڪ وڏو ۽ مکيہ ماخذ ڪري ليکيو ويندو. اهو ذخيرو هند جي صوبي هريانا جي هڪ ڳوٺ ’رائيلا‘ ۾، دادو-پنٿي پڳتن جي هڪ ’مٺ‘ (مڙهيءَ) ۾ رکيل هڪ قلمي ڪتاب ۾ محفوظ هو، جنهن کي هريانوي اديب راجا رام شاستري ڳولي هٿ ڪيو. هن ڪتاب ۾ قاضي قادن جا سنڌي بيت لکيل ڏسي، هن صاحب انهن بيتن کي سمجهڻ لاءِ دهليءَ جي سنڌي اديبن جو سهارو ورتو، ۽ انهيءَ سلسلي ۾ هو ڊاڪٽر موتي لال جوتوائي،

(1) ڏسو ”سنڌي ٻوليءَ جي مختصر تاريخ“، حيدرآباد سنڌ، 1962ع، ص 133.

هيري جيٺالال لَکر ۽ شري جٺرامداس دولت رام سان مليو، ۽ ٻنهي لکر صاحب سان ٻڌائي ڏينهن ساڻن ويهي انهن بيتن کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪيائين. راجا رام شاستري جي اپتري شوق، هيري کي همٿايو ۽ منجهس سنڌي ادب جي خدمت جو جذبو جاڳايو، جو هن صاحب پنهنجي ذاتي محنت ۽ لياقت، ڪن ٻين اديبن جي صلاح مشوري، ۽ سنڌي ٻولي جي محقق ۽ سچڻ جٺرامداس دولت رام جي تاڪيد ۽ آسيس سان گذريل ٻن سالن جي عرصي ۾ وڏي ڌن ۽ ڌيان سان پڙهي پروڙي، سُوڌي سنواري، انهن بيتن کي "قاضي قادن جو ڪلام" جي سري سان هڪ ڪتاب جي صورت ۾ شايع ڪيو(1).

جس انهن اڳين پيڙهين ساڌن کي جن قاضي قادن جا ايترا سارا بيت لکائي محفوظ ڪيا ۽ پڻ راجا رام شاستري کي، جنهن اهي ڳولي هٿ ڪيا. وڏي جس ۽ شاباس هيري لکر کي، جنهن هن ذخيري جي علمي طور ڇنڊڇاڻ ڪري، خاص طرح قاضي قادن جي بيتن کي سمجهڻ ۽ الهن جي صحيح پڙهڻين قائم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، ۽ پڻ الهن جي معنيٰ ۽ شرح لکي. جنهن محنت ۽ محبت سان هن سچڻ اهو ڪشالو ڪڍيو آهي، سو قابل قدر ۽ قابل تعريف آهي.

هيري لکر جو هيءُ ڪتاب، جٺرامداس دولت رام صاحب پنهنجي مهرباني سان اسان ڏي سوکڙي ڪري موڪليو ۽ ان جي پڙهڻ سان دلي خوشي حاصل ٿي. ذري گهٽ پنجن سوَن سالن کان پوءِ قاضي قادن جي ايترن سارن بيتن جو هٿ اچڻ، سنڌي ٻولي ۽ ادب جي تاريخ لاءِ هڪ نيڪ فال آهي. انهيءَ ڪري هن ناياب ذخيري تي هر نقطهءِ نگاه کان وڌيڪ سوچڻ ۽ سمجهڻ جي ضرورت آهي. دادا جٺرامداس دولت رام پنهنجي دانائي واري 'مهاڳ' ۾ لکيو آهي ته:

"سنڌ ۽ هند جا عالم نه رڳو سنڌس (هيري لکر جي) پورهئي جو نتيجو ماڻيندا، پر منجهائن جن کي ان قسم جي کوج جي سِڪ چِڪ آهي سي سنڌس ڪتاب سان سنڌي ٻولي جي اوسر ۽ وڪاس جي اتهاس تي چڱي روشني وجهي سگهندا... هيري لکر جي هن املهه پستڪ بعد پاڪستاني سنڌي عالمن کي توجهه ڪري، قاضي قاضن (قادن) جي حياتي جو تفصيل سان 'عمدو ڪتاب تيار ڪرڻ گهرجي."

اها آچ قبولي انهيءَ سڏ کي اوناٿيو، ۽ اميد ته وڌيڪ تحقيق سان جدا طور اهڙو عمدو ڪتاب تيار ٿي سگهندو، پر پهريائين اهو ضروري آهي ته موجوده تحقيق جي روشني ۾ قاضي قادن جي بيتن جي صحيح سٽاءَ کي سمجهجي، ۽ الهن جي لفظن اصطلاحن معنيٰ ۽ صورتخطي تي وڌيڪ ويچار ڪجي. هيري لکر جو ڪيل ڪشالو انهيءَ سلسلي ۾ هڪ بنيادي

(1) هيرو جيٺالال لکر: "قاضي قادن جو ڪلام"، پوجا پبليڪشنس، لارينس روڊ، دهلي، 1978ع.

ماخذ يا سرچشمو رهندو. وڌيڪ ڪوشش اها ڪرڻي آهي جو هن مڪيه ماخذ توڙي ٻين سرچشمن جي آڌار تي، قاضي قادن جي مڙني بيتن جي جدا جدا پڙهڻين ڪري پيڙهي انهن جو وڌيڪ صحيح متن قائم ڪجي. قاضي قادن جا بيت سنڌي ٻولي جو آڳاٽي ۾ آڳاٽو دستاويز آهن، ۽ انهيءَ ڪري ضروري آهي ته انهيءَ دستاويز جي وڌيڪ درست ۽ صحيح صورت ڪي سمجهڻ ڏانهن اسان پنهنجو پورو ڌيان لڳايون. انهيءَ ڏس ۾ اسان جي طرفان هيءَ هڪ شروعاتي ڪوشش آهي، جنهن کي اڳتي اچان به وڌيڪ تحقيق سان وڌيڪ مڪمل ۽ سهڻو ڪري سگهبو.

ڪتاب "سنتون ڪي واڻي" ۾ لکيل قاضي قادن جا بيت

هندوستان جي صوبي هرياڻا ۾، روهتڪ شهر جي ويجهو راٺيلا نالي ڳوٺ ۾ دادو پنٿي ڀڳتن جي هڪ 'مٺ' (مڙهي يا اوتاري) ۾ هڪ وڏو دستخط پستڪ رکيل آهي، جنهن ۾ اوڻهتر سنتن ۽ سادن يعني فقيرن ۽ درويشن جو ڪلام لکيل آهي؛ جن مان هڪ قاضي قادن آهي. ڀڳتن جي هيءَ راٺيلا واري مڙهي، جنهن ۾ هيءُ دستخط ڪتاب 'سنتون ڪي واڻي' سانڍيل آهي، جنهن جو بنياد سنت هريداس سنه 1780ع سنبت/1723ع ۾ رکيو؛ ان وقت سندس عمر 23 سال هئي. هو سوامي نتانند جو همعصر هو، جيڪو سنبت 1799/1856ع ۾ گذاري ويو. انهيءَ لحاظ سان سنت هريداس جي حياتي وارو عرصو اندازاً 1693-1799ع سالن جي وچ وارو آهي. انهيءَ لحاظ سان هو شاهه عبداللطيف (1689-1752ع) کان ننڍو هو، ۽ انهيءَ ڪري جيڪڏهن هن قاضي قادن جا بيت لکيا يا لکايا ته اهي 'شاهه جي رسالي' ۾ آيل بيتن کان ٿورڙي پوءِ وارن سالن جا ڪري ڳڻبا. سنت هريداس دادو پنٿي ڀڳت هو، يعني ته درويش دادو ديال (1544-1603) جي ڪنهن چيلي جو چيلو هو. خود دادو ديال ٻاڻ شاهه عبدالڪريم (1538-1623ع) کان ڪجهه ننڍو هو. ان تي قاضي قادن جي بيتن جو وڏو اثر هو، ۽ قاضي قادن جا بيت يقيني طور دادو ديال تائين پهتا، جهڙيءَ طرح اهي شاهه عبدالڪريم تائين پهتا هئا. دادو ديال البت شاهه عبدالڪريم (1538-1623ع) کان ڪجهه ننڍو هو، ۽ پيو ته شاهه عبدالڪريم جي ڀيٽ ۾ هو سنڌ کان ٻاهر قاضي قادن کان پرڀرو هو. قاضي قادن جا بيت اول سنڌ ۾ مقبول ٿيا ۽ پوءِ ٻاهر مشهور ٿيا، ۽ سنڌ اندر اهي شاهه عبدالڪريم تائين يقيني طور پهريائين ۽ سنڌ کان ٻاهر دادو ديال تائين پوءِ پهتا هوندا. انهيءَ لحاظ سان، انهن بيتن جي روايت (متن ۽ پڙهڻي) جيڪا شاهه عبدالڪريم کان شاهه عبداللطيف تائين پهتي، سا ئي انهيءَ روايت جي ڀيٽ ۾ وڌيڪ پڪي پختي ڄاڻبي جيڪا دادو ديال کان ڀڳت هريداس تائين پهتي.

ڀڳت هريداس جي مٺ ۾ رکيل دستخط "سنتون ڪي واڻي" ۾ قاضي قادن جا بيت هيٺين عنوان سان شروع ٿين ٿا:

”ڪاجي ڪادن جيِ ڪي ساڪي (سنڌي)
اور يي ساڌان ڪي ساڪي اڪٺي.“

(يعني: قاضي قادن جي سنڌي ۾ ڪٿا (شاعري) ۽ پڻ ٻين ساڌن جي ڪٿا (شاعري) هڪ جاءِ ڪٺي ڪري لکيل.)
بيتن جو خاتمو هيٺين عبارت سان ٿئي ٿو:

”ڪاجي ڪادن جي ڪي ساکي سمپورن سماپته“

يعني ’قاضي قادن جي شاعري هت پوري ٿي‘.

هن عنوان هيٺ ڏنل بيتن کي دهليءَ جي لائق سنڌي اديب هيري ٺڪر (جنهن کي هن ڪان پوءِ اسان ’مؤلف‘ ڪري لکنداسون) اصل دستخط تان پڙهي انهن جي صورتخطي قائم ڪئي آهي ۽ پڻ بيتن جي معنيٰ لکي آهي. سندس اهو ڪتاب ”قاضي قادن جو ڪلام“ جي نالي سان هن سال 1978ع ۾ ڇپجي دهليءَ مان شايع ٿيو آهي. جيئن ته راڳيلا وارو اصل دستخط اسان جي پهچ ڪان ۽ هر عام اديب ۽ پڙهندڙ جي پهچ ڪان ٻاري رهندو، انهيءَ ڪري ’مؤلف‘ جو تيار ڪيل ۽ ڇاپيل ڪتاب ”قاضي قادن جو ڪلام“ ئي ”سنتون ڪي واڻي“ جي بدران اسان جي مطالعي جو مکيه ماخذ رهندو، ۽ ان کي ئي قاضي قادن جي بيتن جي پيٽ ۽ درستي لاءِ پڙهنداسون ۽ پرکينداسون.

قاضي قادن ۽ ٻين درويشن جا گڏ لکيل بيت

مؤلف جي ڪيل محنت ڪان پوءِ، البت هن بنيادي قدم بعد اڳتي وک وڌائڻي آهي، ۽ ٻن مکيه ڳالهين تي وڌيڪ ويچار ڪرڻو آهي: پهريون ته هن ذخيري ۾ ڪهڙا بيت قاضي قادن جا آهن ۽ ڪهڙا ٻين جا آهن؛ ۽ ٻيو ته انهن بيتن جون سڀ ڪان وڌيڪ صحيح ۽ سهڻيون پڙهڻيون ڪهڙيون ٿي ٿيون سگهن. انهن ٻنهي سوالن کي خود لائق مؤلف پنهنجي ڪتاب ۾ سهڻي نموني سان ڪنيو آهي ۽ گهڻي حد تائين انهن کي صاف ڪيو آهي. اسان سندس ڪيل محنت جو دلي قدر ڪندي، انهن ٻن مکيه سوالن تي قدري وڌيڪ روشني وجهڻ جي ڪوشش ڪنداسون.

هن ذخيري ۾ ڪهڙا بيت قاضي قادن جا آهن ۽ ڪهڙا بيت ٻين جا آهن - ۽ اهو بنيادي سوال انهيءَ ڪري اٿي ٿو جو خود ”سنتون ڪي واڻي“ جي اصل گڏ ڪندڙ ۽ لکندڙ، يا ان ڪان پوءِ ٻئي ڪاتب يا سهڻو ڪري آتاريندڙ هنن بيتن واري باب جي مٿان صاف طور لکيو آهي ته هن ياب هيٺ ”قاضي قادن ۽ ٻين“ درويشن جا بيت شامل آهن. البت هن باب جي آخر ۾ فقط قاضي قادن جو نالو ئي آلدو اٿس ۽ ڄاڻايو اٿس ته ’قاضي قادن جا بيت پورا ٿيا‘؛ هر جتي اهي بيت اچي پورا ٿين ٿا اتي وارا آخري ٿي بيت قاضي قادن جا ناهن هر

قاضي محمود جا آهن. هن باب جي سيري ۽ خاتمي وارين انهن عبارتن کي ويچارڻ سان هيٺين قياس جوڳين نتيجن تي پهچجي ٿو:

1- هن باب هيٺ سڀ ڪان وڏيڪ ۽ گهٽي ۾ گهٽا بيت قاضي قادن جا ئي آهن، جو شروع توڙي آخر ۾ سندس نالو ئي آئدل آهي.

2- جمع ۾ بيان ڪيل "پڻ ٻين درويشن" ("اور ٻي ساڏان") واري اهڃاڻ سان اها مراد وٺبي تہ نہ فقط هڪ يا ٻن يا ٽن، پر ان ڳڻتي کان وڏيڪ درويشن جا بيت شامل آهن. فقط ٻن يا ٽن ٻين جا بيت هجن ها تہ اهي گڏ ڪندڙ، قاضي قادن سان گڏ انهن جا نالا آڻي صفائي ڪري ڇڏي ها.

3- ٽن درويشن (دادو، هلو ۽ قاضي محمود) جي پنهنجي نالي سان بيت موجود آهن، ۽ چوٿين درويش شيخ فريد جا پڻ هڪ ٻہ بيت شامل آهن جن جي اصل گڏ ڪندڙ کي بہ خبر هوندي. پر انهن کان سواءِ ڪي ٻيا بيت ٻين درويشن جا بہ هئا جن جي نالن جي گڏ ڪندڙ کي پوري پڪ ڪانہ هئي. انهيءَ ڪري حقيقت کي واضح ڪرڻ ۽ پاڻ تان ميار لاهڻ خاطر جمع جو صيغو استعمال ڪري لکيائين تہ هنن بيتن ۾ قاضي قادن ۽ "پڻ ٻين درويشن" جا بيت شامل آهن.

مؤلف پنهنجي تحقيق کي ايتري حد تائين مهڙو ڪري نباهيو آهي جو جن ٻين درويشن جي نالن سان يا بنا نالن جي بيت جيڪي هن باب هيٺ شامل آهن تن کي جدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي اٿس. سندس خيال ۾ جملي ڇهہ بيت (هڪ دادو ديال جو، هڪ فريد جو، هڪ هلُو جو ۽ ٽي قاضي محمود جا) اهڙا آهن جيڪي قاضي قادن جا ناهن پر ٻين جا آهن.

قاضي قادن جي بيتن کي پرکڻ جا اصول

علمي لحاظ سان هي شروعاتي تحقيق پوري مڪمل تڏهن ٿي سگهي ٿي جڏهن ان کي ڪن علمي اصولن موجب پوري ڇاڻ سان نبيري سگهبو. انهيءَ سلسلي ۾ هيٺيان اصول اسان جي راهہ ۾ خاص اهميت رکن ٿا:

● پهريون اصول، ٻاهرين شاهدي

"سنتون ڪي واڻي" جي لکجڻ واري سال کان اڳ واري دور جي سنتن، ساڌن ۽ درويشن جي سچي ڪلام جي اسان کي ڄاڻ هجي جو اهڙا بيت جيڪي هن ذخيري ۾ بنا نالي آهن پر ٻين ذخيرن ۾ اهي ٻين درويشن جي ڪلام ۾ موجود آهن، تن کي ڌار ڪري سگهون. انهيءَ اصول موجب ئي لائق مؤلف شيخ فريد جو هڪ بيت ڌار ڪيو آهي جيڪو بنا نالي هن ذخيري ۾ شامل آهي پر ساڳئي وقت "آد گرنٿ" (گرو گرنٿ) ۾ پڻ موجود آهي. اهڙيءَ طرح هڪ ٻيو بيت پڻ "آد گرنٿ" ۾

متن جي ٿوري ڦيرگهير سان موجود آهي. ڊاڪٽر صاحب ان کي قاضي قادن جو ڪري ليکيو آهي، مگر ٽئي اصول موجب، جيڪو اسان هيٺ ڏيون ٿا، هن بيت کي پڻ قاضي قادن جي بيتن کان ڌار ڪرڻو پوندو.

● ٽيون اصول، اندروني ثابتي

هن اصول مطابق هر بيت جي اندروني سٽاءَ، ٻوليءَ ۽ معنيٰ کي سامهون رکڻو آهي، ۽ سوچڻو آهي ته سٽاءَ، ٻوليءَ ۽ معنيٰ جي لحاظ سان هر بيت قاضي قادن جو ٿي سگهي ٿو يا نه؟ تحقيق جي لحاظ سان هي اصول، پهرئين جيترو بلڪ ان کان به ڪجهه وڌيڪ وزندار ۽ ڪارگر آهي، خاص طرح انهيءَ ڪري جو هن ذخيري کان سواءِ ٻين ذخيرن ۾ (خاص طرح شاهه عبدالڪريم جي 'بيان العارفين' ۾) قاضي قادن جا صحيح ۽ پڪا پختا بيت موجود آهن جن جي سٽاءَ ۽ ٻوليءَ ۽ معنيٰ کي سامهون رکي هن ذخيري جي هر بيت کي پرکي سگهجي ٿو.

لائق مؤلف ۽ ٻين سڄڻن به ڪنهن حد تائين هن ٽئين اصول جي پوئواري ڪئي آهي جو "بيتن جي ٻوليءَ جو روپ، وياڪرڻ جي جوڙجڪ ۽ شبداوليءَ سنڌي" کي ڌيان ۾ رکيائون(1)، ۽ جملي هڪ سؤ ٻارهن بيت قاضي قادن جا ڪري سمجهيائون. اسان جي خيال ۾، انهن بيتن کي هن اصول جي ڪسوٽيءَ تي وڌيڪ پرکڻ جي ضرورت اڃان باقي آهي.

اسان جي راءِ ۾ مٿين ٻن اصولن جي روشنيءَ ۾ اڃا به کي ٻيا وڌيڪ بيت، قاضي قادن جي ڪلام کان ڌار ٿيندا. پهرئين اصول جي پوئواري لاءِ وڌيڪ مطالعي جي ضروت آهي، جنهن لاءِ وڌيڪ وقت گهرجي. البت ٽيو اصول انهن هڪ سؤ ٻارنهن بيتن سان لڳائي، نه فقط ڪن ٻاهرين بيتن کي جدا ڪري سگهجي ٿو پر خود قاضي قادن جي بيتن جي پڙهڻين کي وڌيڪ صحيح ۽ سهڻو ڪري سگهجي ٿو.

هيٺ اسان پنهنجي محدود ڄاڻ موجب اهڙي ڪوشش ڪنداسون، پر ان کان اڳ ڪن ضروري ڳالهين ڏانهن ڌيان ڇڪائينداسون. سڀ کان پهريائين "سنتون ڪي واڻي" ۾ جنهن سٽاءَ ۽ صورتخطي ۾ اهي بيت لکيل آهن، تنهن کي ڌيان ۾ رکڻ ضروري آهي. انهيءَ ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي ته درويش دادوديال پاڻ قاضي قادن جي بيتن کان متاثر هو. هن پاڻ پنهنجي حياتيءَ ۾ قاضي قادن جا بيت پڻ پڙهيا جنهن کان متاثر ٿي پوءِ سنڌس چيلن ۽ ٻالڪن انهيءَ کي ياد ڪيو يا لکيو. انهيءَ اوائلي ڏي-وٺ ۾، انهن بيتن جي پڙهڻي تي ڍاڙکي ۽ راجسٿاني ٻولين جو رنگ چڙهيو: يعني ته لهجو بدليو ۽ ڪن لفظن جي ٻيهڪ بدلي. ان بعد راجسٿاني رنگ واري روايت پنجاب (هريانا) تائين پهتي، ۽ ان تي پنجابي ٻوليءَ جو

(1) قاضي قادن جو ڪلام: ص 38-39.

رنگ چڙهيو، ۽ پنجابي لهجي مطابق لفظن جي موڙ سوڙ ٿي. بهرحال قاضي قادن جي وفات (1551ع) يا ان کان ٻه اڳ جڏهن کان وٺي اهي بيت دادو ديال (1544-1603ع) تائين پهتا، ان بعد راجستاني جون حدون ٽپي پنجابي جي حدن اندر آيا، تان جو 18 صدي ۾ پگهت هريداس يا سندس چيلن لکيا- انهن لڳ ڀڳ ٻن صدين دوران انهن سنڌي بيتن جي لفظن ۽ عبارتن تي راجستاني ۽ پنجابي ٻولين جو رنگ چڙهيو. انهن بيتن تي اهو رنگ ”سنتون کي واڻي“ واري پڙهڻي مان ظاهر نظر اچي ٿو. جڏهن اهو رنگ لاهبو تڏهن لفظن، فقرن ۽ مصراعن جي صاف سنڌي صورت نظر ايندي.

ٻين ذخيرن ۾ آيل قاضي قادن جي بيتن مان ظاهر آهي ته قاضي قادن جي ٻولي جيتوڻيڪ گهڻي آهي پر اُچ سنڌي آهي. البت جڏهن قاضي قادن بکر ۾ ٿي چاڙهو لپنو ۽ وڏو ٿيو ته سندس ٻولي پڻ انهيءَ پاڳي جي مچي سگهجي ٿي: يعني ته اها ان دؤر جي اتر يا سري واري سنڌي ٻولي هئي، جنهن سان ان آڳاٽي دؤر ۾ سرائيڪي ٻولي جي آميزش ٿي: پر اها اهڙي ٻولي نه هئي جو ان جي سنڌي صورت گهٽي حد تائين متجي وئي هجي، يا ان ۾ سنڌي جو جزو ٿورو ۽ سرائيڪي جو مقدار زياده هجي. قاضي قادن جا بيت اهي ٿي هوندا جن ۾ سنڌي الفاظ يا اصطلاح گهڻا ۽ سهڻا هجن. اهو بلڪل ممڪن آهي ته قاضي قادن سنڌي سان گڏ سرائيڪي ۾ پڻ بيت چيا هجن. جيتوڻيڪ ٻين ذخيرن ۾ سندس جيڪي ٻه بيت ڏنل آهن سي سڀ سنڌي ۾ آهن. هن کان اڳ سرائيڪي ۾ سندس ڪو به شعر اڄ تائين نه مليو آهي، پر هن موجوده ذخيري ۾ سرائيڪي ۾ چيل ڪلام پڻ شامل آهي. اهڙي ڪلام کي ڏسبو ته ان جي سٽاءُ به ايتري سهڻي آهي ۽ ان جي معنيٰ پڻ ايتري اعليٰ آهي، جيترو قاضي قادن جي ٻين معلوم ۽ مشهور سنڌي بيتن جي آهي.

صاف سنڌي ٻولي ۾ چيل بيتن جي پرک فقط معنيٰ ۽ مقصد جي لحاظ سان ٿي ٿيندي. يعني ته ڏسبو ته انهن ۾ سمايل خيال ۽ معنيٰ جو معيار ايترو بلند آهي جيترو قاضي قادن جي ٻين معلوم ۽ مشهور بيتن ۾ آهي.

”سنتون کي واڻي“ ۾ قاضي قادن جي بيتن کان سواءِ ڪي ٻيا شامل بيت

Gul Hayat Institute

مٿي جن ويچارن کي ورجايو ويو آهي، تن کي ذهن ۾ رکندي، ۽ پڻ ان سان گڏ سنڌي آسامي شاعري توڙي عام سنڌي شاعري جي مشهور معروف لفظن، محاورن ۽ مثالن کي سامهون رکندي اسان في الحال هن نتيجي تي پهچون ٿا ته ڪتاب ”قاضي قادن جي ڪلام“ ۾ انهن ڇهن بيتن کان سواءِ جيڪي مؤلف ڏار ڪيا آهن، اڃان ٻيا وڌيڪ بيت اهڙا آهن جيڪي ڌار ڪرڻ ضروري آهن، ڇاڪاڻ جو هڪ ته انهن جي ٻولي ارالي آهي، ۽ ٻيو ته انهن جي سٽاءُ، انهن جو وزن انهن جي شاعراڻي خوبي يا انهن جي معنيٰ جو معيار قاضي قادن

جي مشهور معروف بيتن جهڙو يا جيترو ناهي. حقيقت ۾ جڏهن ’سنتون ڪي واڻي‘، آدگرنٿ ۽ ٻين مکيه ڪتابن کي اڙهي شيخ فريد، شاه حسين، قاضي محمود، دادو ديال ۽ ٻين اهڙن شاعرن جي بيتن کي قاضي قادن جي بيتن سان ڀيٽيو، تڏهن ئي ڪنهن صحيح نتيجي تي پهچبو ته ڪهڙا بيت قاضي قادن جا ۽ ڪهڙا ٻين جا آهن. في الحال جيڪو مواد اسان جي آڏو آهي، تنهن کي ڌيان ۾ رکندي اسان هن نتيجي تي پهتا آهيون ته هڪ سؤ ٻارهن بيت جيڪي ’قاضي قادن جو ڪلام‘ ڪتاب ۾ ڇپيا آهن، تن مان پنجٽيهه (35) بيت ڪن ٻين درويشن جا چيل آهن. انهن بيتن بابت گهٽ ۾ گهٽ ته ٻه ائين چئبو ته اهي بالڪل شڪ کان ڏان آهن ۽ يقين سان ائين چئي ڪونه سگهبو ته ڪو قاضي قادن جا ئي آهن. هيٺ ايندڙ ٻن عنوانن هيٺ اسان انهن بيتن کي جيڪي گهٽو ڪري ٻين جا چيل آهن، ورهائي جدا ڪيو آهي، ۽ ٻڻ هر هڪ بيت جي صحيح صورتخطي ۽ صحيح معنيٰ بابت مختصر طور سمجهاڻي ڏني آهي.

اهي بيت جيڪي گهڻو ڪري قاضي قادن جا ناهن

جملي هڪ سؤ ٻارهن بيتن مان جيڪي ڇاپي هيٺ آيا آهن، تن مان هيٺيان 35 بيت، ٻاهرين² توڙي اندروني ثابتي مطابق گهڻو ڪري ٻين شاعرن جا چيل آهن ۽ قاضي قادن جا ناهن. اسان هيٺ انهن تي وڌيڪ روشني وجهنداسون. بيتن جي مٿان جيڪي نمبر ڏنل آهن سي ساڳيا ڇاپي وارا آهن.

[4]

[ٻاٽا] پڙهندو ٻڌي ويو، ڪوڙين لک قرآڻ
لکي لوڪ نه سگهيو، پاڻي اندر پاڻ.

1- ڇاپي جي پهرين سٽ جي پڙهڻي ۾ لفظ ’ٻاٽا‘ ڪولهي، ۽ وزن توڙي معنيٰ جي لحاظ سان اهو ئي موزون لفظ آهي، جيڪو ڪٽيل آهي.

2- پهرين سٽ شعر توڙي فڪر جي لحاظ سان سادي آهي؛ ٻيو ته قاضي قادن جهڙي عالم يقيني طور ’قران‘ کي ’قرآڻ‘ ڪري ڪونه اچاريو هوندو. اسان جي راءِ ۾ هي درويش دادو ديال جو بيت آهي.

3- مؤلف هن بيت جي معنيٰ صحيح ڪري لکي آهي، ۽ جيڪڏهن هيٺين طور معنيٰ ڪبي ته به سهڻي ٿيندي.

— ٻاڻ ئي ٻاڻ (رڳو پنهنجي لاءِ) ڪوڙين لکين دفعا قرآن شريف پئي پڙهيائين:

— هو پنهنجي آپي اندر ايترو ته غرق هو جو ٻين کي (لوڪ کي) سيکاري نه سگهيو.

(ٻيا)

سڄو لوڪ (عام ماڻهو) پنهنجو پاڻ ۾ اٽڪيو ته محو آهي، جو حق ۽ حقيقت کي اڻو سڃاڻي.

[14]

درَ پُورا ڪَرَ سِپي ڪُهَڙانَ، حقيقتا هنجهه
ڪوڙين هنڌان ڪَڻَ چُڱن، سِرَ پاڻيءَ جي منجهه.

1- پيءَ سٽ ۾ "سر پاڻي جي منجهه" وارو فقرو معناءَ ۾ سادو آهي. 'سر' (تلاءُ) آهي ئي پاڻي جو، الهيءَ ڪري 'سر منجهه' چئي سگهجي ٿو، پر 'سر پاڻي جي منجهه' ڪونه چئبو. پيو ته هن سٽ ۾ سمايل خيال پڻ توحيد، هيڪڙائي ۽ هڪ-مڪاني جي ابتڙ آهي.

2- جيئن بيت بيٺل آهي، تيئن ان جي معنيٰ ٿيندي ته:

— مون کي اهڙن ڪرونن جي طلب آهي جيڪي 'در پوريا' آهن، يعني ٻاهريان در پوري بند ڪري، اندرئي اندر ڌڻيءَ کي ياد ڪن؛

— اهڙا ڪرو حقيقي هنجهن مثال آهن، جيڪي پاڻيءَ جي تلاءَ ڪان ٻاهر نڪرن ۽ اندرئي اندر ٽپيون ڏيئي ڪيترين ئي جاين تان موتي ڪڍا پيا چڱن.

وڃي آيو ڪير، ڪنهن ڏنو منهن لاهوتين
اڃي ڪندو ڪير، ڳالهيون رب پرتيان!

1- هن بيت ۾ ساڳيو قافيو 'ڪير' ٻه دفعا آيل آهي، ۽ شاعريءَ جي لحاظ سان اها وڏي اوڻائي آهي.

2- هي ڪنهن ٻئي درويش جو چيل بيت آهي، ۽ ان ۾ جيڪو پڇيل سوال آهي تنهن جو جواب بيت نمبر [16] ۾ ڏنل آهي، جيڪو قاضي قادن جو آهي يا قاضي قادن جي ڪنهن همعصر اهو بيت چيو ۽ سوال پڇيو، ته اهو بيت اڃا ٻه اڳ جي ڪنهن درويش جو هو، جو قاضي قادن ان جو سهڻو جواب ڏنو.

3- معنيٰ صاف آهي ته:

— اوڏهن وڃي الله وارن (لاهوتين) جو ديدار ڪري، وري موٽي ڪولہ آيو آهي،

— سو، الهن رب جي پيارن ۽ پرتلن جون ڳالهيون هت ڪير اچي ڪندو!

[20]

اک اندر سَريو، جاڳي پس جوڻ
منجهيئي مڪو ٿيو، منجهيئي ملتاڻ.

1- 'اک اندر' کي 'انگ اندر' پڙهڻ وڌيڪ صحيح ٿيندو. 'انگ اندر' يعني پنهنجي جسم ۽ جان اندر، پنهنجو پاڻ ۾. 'منجهيئي'، 'جوڻ' ۽ 'ملتاڻ' الفاظ جنهن شاعر هي بيت چيو تنهن جي مقامي لهجي وارا آچار آهن. هن وقت 'منجهيئي' چئبو.

2- 'الک الدر' پڙهڻ سان معنيٰ ٿيندي:

-- اي جوان مردا تون سجاڳ ٿي ڏس ته تنهنجي پنهنجو پاڻ ۾ ئي سڀڪجهه سمايل آهي.

-- مڪو به تنهنجي اندر آهي ته ملتان به تنهنجي اندر آهي.

[22]

شهباز باز ٿيو، ٻَنکي نه ماري

اک ڪوڙي عرس ۾، لُڏي مناري.

1- هي بيت گهڻو ڪري دادو ديال جو آهي. 'ٻنکي' ۽ 'عرس' درويش دادو جي پنهنجي مقامي لهجي وارا اُچار آهن. دادو جي ٻين بيتن ۾ پڻ 'عرس' آهي. سندس هيٺيون بيت ۽ مٿيون بيت ساڳئي سلسلي جا آهن:

اڻڻي پهر عرس ۾ لڏندا آهن

دادو پَسي تن کي، اسان خبر ڏين.

2- مؤلف بيت جي معنيٰ سهڻي ڪئي آهي ته:

-- باز (رواجي انسان) شهباز (عارف ۽ ڪامل) بڻجي پيو: هاڻي اهو ٻکين کي نه ماري (سنساري حرص هوس ۾ نٿو ڦاسي).

-- ان جي اک آڪاس ۾ کتل آهي ۽ اهو مناري تي ويهي لُڏي رهيو آهي (اهو ڌيان ۾ مگن ۽ آنند ۾ جهومي رهيو آهي).

[23]

جنهين جان جُدا ڪيي، تون مُنهُه تينهين پَسُ

لتاڙين لَتُن سين، اٺئي پهر عَرِسُ.

1- هن بيت ۾ سمايل خيال وڏو آهي، پر الفاظ اهڙا سهڻا ناهن جهڙا قاضي قادن جي ٻين بيتن جا آهن. پهريون ته 'عَرِسُ' وارو قافيو ڪنهن حد تائين صحيح آهي، پر قاضي قادن جهڙو وڏو عالم ۽ داناءُ 'عرش' بدران 'عرس' استعمال ڪري، سو اعتبار جوڳو ناهي. ٻيو ته 'لتاڙي لتن سين' واري ٻولي پڻ معياري ناهي پر عامي آهي. ٻيون ته جن جان جدا ڪئي آهي ۽ جن جو اهڃاڻ ٻيءَ سٽ ۾ ڏنل آهي، تن جي "اٺئي پهر عرش کي لتن سان لتاڙڻ" واري عمل مان ڪا خاص معنيٰ يا ڪو خاص نتيجو نٿو نڪري: يعني ته اهو ذهن نشين نٿو ٿئي ته ڇا ٿا ڪن ۽ ڇو ٿا ڪن؟ ٻيءَ سٽ ۾ اصل لفظ 'آٺي' آهي، جنهن کي بهتر آهي ته 'اٺئي' پڙهجي.

2- معنيٰ صاف آهي ۽ مؤلف هيٺين طرح لکي آهي:

-- جن پنهنجي وجود کي وڃايو آهي، تون انهن جي منهن ڏانهن نهار.

-- اهي اٺئي پهر عرش کي لتن سان لتاڙيندا رهن ٿا.

[29]

جي لوڙ ينديءَ نہ لڳهان، آلوڙ ينديءَ ڏيرِ،
توڙي ڏسڻ سونهڻي، آنبان تئل انہ ٻير.

1. هي بيت صاف سرائيڪي ۾ آهي. سٽاءَ جي لحاظ سان جيتوڻيڪ سهڻو آهي، پر معنيٰ ڏانهن نيٺ وهنوار واري آهي ۽ ان ۾ ڪوبہ والهانہ يا عارفانہ خيال سمايل ڪونهي. معنيٰ عام مشهور مثال واري آهي تہ ”توهہ ڏسڻ جا سهڻا“ يا ”الٻن جو مٽ الڙيون نہ ٿينديون“. اسان جي راءِ ۾ هي بيت قاضي قادن جو ناهي.

2. معنيٰ تہ:

اهي (ظاهري سجڻ تہ) ضرورت وقت ڳولها بہ نٿو لهي سگهان؛ باقي جڏهن ضرورت ناهي تڏهن ڏيک لڳي ٿا وجن (گهڻائي موجود ٿي ٿا وڃن).

اهي جيتوڻيڪ ڏسڻ جا سهڻا آهن، پر ڪو (لال ڳاڙها سهڻا) ٻير، الٻن جي مٽ ٿيندا (جيڪي رانگ ۾ ايڏا لال ناهن)!

[30]

سُونهي سرپ نہ لوڙيان، جي لوڙيان تان لِڪ،
مون تنهان سندي ٻڪ، جنهين مستڪ منڻي ٻاٽهي.

1. ڇاپي مطابق ٻيءَ سٽ ۾ پڙهڻي ’ٻلهہ‘ (= ٻلهہ) آهي، جنهن کي ’ٻلي‘ پڙهڻ مناسب ٿيندو. بيت ۾ سمايل خيال سهڻو آهي پر ٻولي جي سٽاءَ ۽ اسلوب بيان مان ظاهر آهي تہ هي ڪنهن ٻئي شاعر جو چيل آهي.

2. مؤلف هن جي معنيٰ صحيح لکي آهي، ۽ جي هيئين طور ڪبي تہ بہ صحيح ٿيندي:

مون کي سچا سَپ يا نانگ (سوني سرپ) جن جي مٿي ۾ منڻ ناهي، سي نہ کهرجن؛ جي کهرجن ها تہ اهڙا نانگ لڪين موجود آهن ۽ ملي وڃن ها.

مون کي تہ اهڙن واسينگ نانگن جي طلب آهي، جن جو مٿو منڻن سان ڀريل هجي. سنڌي شاعري جي روايت ۾ هي خيال آڳاٽو ۽ عام مقبول آهي. مثلاً ٻہ سؤ ورهيہ ڪن اڳ جي شاعر سيد ڪبيرشاهہ جو بيت آهي تہ:

وَنُءُ تون واسينگن وٽ، تُرت لهي ترياءَ،
منڻ جني جي مٿي ۾ آهي شمع جهڙي شغلاءَ،
سي سُر سٽي، سِر ڏيندا، آڻي تان ارواح،
ڪندا ٻان پتنگ جيئن، صدقي صدقي ساهہ،
ڪيرت ڪبيرشاهہ چئي وڃي ڳاڃ تني وٽ ڳاءَ
جن جو ڳٽي پريو ڳالهاءَ، سي ٿا عطر اوتين ادب سين.

[34]

تون وِيرَڳون ٿي وِيرڻ، جوڳي سو جو جڳ ۾،
تون اسان جو پيرڻ، سُوڌي ڏِئين سر ۾.

1. سنئون سڌو عام دعا وارو خيال آهي، جنهن ۾ معنيٰ جي گهرائي يا بلندي ڪاڻهي.
قاضي قادن توحيد ۽ هيڪڙائي جو قائل آهي، انهيءَ لحاظ سان هي بيت سندس ٿي نٿو سگهي،
البت ائين ممڪن آهي ته سندس ڪنهن مريد ۽ عقيدتمند خود قاضي قادن بابت اهو بيت
چيو هجي.

2. مؤلف صحيح معنيٰ لکي آهي، جيڪا هن طرح ٻڌ لکي سگهجي ٿي:
- تون سڀني ويرڻ (وڏي ست ۽ صبر وارن درويشن) کان وڏو وير آهين، ۽
تون ئي جڳ-گرو جوڳي آهين.
تون ئي اسان جو مرشد آهين، ۽ اسان جي سن (سرير) ۾ سمئين وجهين.

[43]

ڪا ڪَندِ ڪاڻي آکرين، مئن واچيندا آلَدو،
سچڻ آچڻي اکرين، سمئن لوڙيندو لدو.

1. ڇاپي مطابق پهرين ست جو آخري لفظ 'اِئي وِڏَو' آهي. بيت جي مطلب ۽ معنيٰ
مطابق اهو لفظ "لدو" جي برابر 'آلدو' هجڻ گهرجي.

2. ٻولي قاضي قادن جي ناهي، ۽ شعر توڙي معنيٰ جي لحاظ سان هي بيت سادو آهي.
معنيٰ ٿيندي ته:
[ڪاغذ ڪارن اکرن وارو مون (ارت ڪري) جانچيو ته ٻ (ان جو ڪو اکر يا
لفظ چٽي يا صحيح نمولي ۾ ٿ) مون ٿ ڏٺو.
- سچڻ اچڻ اکرن وارو صاف مهاندي آهي، جنهن ڪي مون جڏهن گهريو تڏهن لڌو.

[46]

هَسِين' ڪِت سَهجڙي، رووڻ ڪِيون' ناهين،
پريان پسڻ جوڳيان، اکين تو ناهين.

1. ڇاپي مطابق پهرئين ست ۾ 'هسئن' ۽ 'رووئن' آهي. اهي آچار راجستاني لهجي
جا آهن. سنڌي ۾ آچار 'هسِين' ۽ 'رووڻ' ٿيندا. ٻيءَ ست ۾ اصل پڙهڻي 'اکب' آهي، پر
صحيح لفظ 'اکين' ٿيندو.

2. هن بيت جي ٻولي سرائيڪي واري علائقي کان ٻ مٿي جي راجستاني آميز آهي، ۽
اها ٻولي قاضي قادن جي ناهي. 'آدگرانٿ' ۾ انهيءَ ٻولي ۾ رچيل ڪلام ملي ٿو.

Gul Hayat Institute

3. معنيٰ صاف آهي ته:

- ڇهڙي مهج ۽ خوشي سڀان ڪلين پيو؟ - روئين ڇو ٿئو.
- جو تو وٽ پرين ڪي پسڻ واريون اکيون ناهن!

[59]

پيتو ڦيٿو پيٽ ۾، وڏي مُلان ماهُ،
ڏُونهين ڏِتي ڏوڙ ۾، الله اوري آهُ.

1. پهرين توڙي شعر جي لحاظ سان بيت ايترو معياري ناهي جيترو قاضي قادن جا بيت آهن. 'مُلان' ماه ڪوله وڏيندو، ۽ ڪي حڪيم يا ويڄ کي سنڌ ۾ 'مُلان' سڏيو ويو آهي. پوئين سٽ جي پهرين توڙي معنيٰ مبهم آهي. 'الله اوري آهُ' وارو جملو، ڌڻي تعاليٰ جي ذات بابت ادب جي معيار مطابق ناهي.

2. جيڪڏهن ائين ڪري ڄاڻجي ته هي بيت اڻ ڄاڻ ويڄ يا نيم-حڪيم بابت چيل آهي ته ان حالت ۾ هيئين طور پڙهڻ وڌيڪ صحيح ٿيندو:

پيتو ڦٿو پيٽ ۾، وڏي مُـلا ماهَ،
ڏائين ڏِني ڏوڙ ۾، الله اوري آهَ.

'مُلا' معنيٰ 'وتان'، يعني پاهران ماس ڪان. 'ڏوئين' ڏتي کي 'ڏائين ڏني' (=نبي هٺي) ڪري پڙهبو ته صحيح ٿيندو، معنيٰ ٿيندي ته:

- مرض اندر ۾ آهي ۽ پيتو پيٽ ۾ ڦاٿو آهي، ته هو (نيم-حڪيم) وري پاهران جسم تان ماس ڪي پيو وڏي.

هن (ويڄ) ته سڪي ڏوڙ ۾ نبي هٺي آهي (صاف غلطي يا ناانصافي ڪئي آهي)، باقي الله ئي آهي جو منهنجي آه کي اوري ۽ اکهائي.

[60]

قاضي ڪٿَ مر ايترو، مَتَ ڪيرو ئي پيرُ،
پَلاٿيندو پوتيليي، مَتِمَي ڪيندو ڪيرُ.

1. ڇاپي ۾ بيت ائين ڏنل آهي. شعر توڙي معنيٰ جي لحاظ سان هيءُ بيت قاضي قادن جي معيار جو ناهي. 'مت' لفظ صاف راجسٿاني-هندي آهي. 'مت ڪيرو ئي پير' جي بدران 'مَتِ ڪيڙو ئي پير' ڪري پڙهجي ته پوءِ معنيٰ ٿيندي ته 'تو ڇگي راه نه ورتي'. ٻجي سٽ کي هيئين طور پڻ پڙهي سگهجي ٿو:

"قاضي ڪتَرِ م ايترو، مَتَ ڪيڙو ئي ٿپير"

ڪيرو = ڍيري واري ڪلي. ڍيري کي ڦيرائڻ ۽ سٽ ڪتڻ واري معنيٰ جي لحاظ سان سٽ جو مطلب ٿيندو ته: 'اي قاضي! تون ايترو نه ڪت، ۽ پنهنجي ڍيري کي ايترو نه ڦيراءِ'.

2- جيئن بيت ڇاپي ۾ ڏنل آهي تيئن مؤلف بيت جي معنيٰ هيئن طرح لکي آهي:

— قاضي! ايترو گهڻو وعظ نه ڪر؛ پنهنجي سمجهه کي لاهي ڪري ميرن ۾ ڪيو اٿئي.

— جيڏي مهل آٽ ڦلائيندا، اوڏي مهل تنهنجي وعظن جي پوتلي (بجڪي، ڳوٿري) ڪير مٿي چاڙهيندو.

[62]

ڏِ نٿيــن' ڀاڻَ واڪاڻ ڪوُن، ڇــپ' تُهـنجـي وات،
وڏِي خالق نه گهـُرِين'، ڪرِين' ٻاڙِي تات.

1- ڀهرئين سٽ ۾ اصل لفظ 'وَڪاڻ' آهي، جيڪو 'واڪاڻ' پڙهڻ بهتر ٿيندو. ٻيءَ سٽ ۾ ڍاٽڪي- راجستاني جي اثر هيٺ اصل ۾ "گهُرئين" آهي، جيڪو 'ڪرين' وانگر 'گهُرين' ڪري پڙهڻ وڌيڪ صحيح ٿيندو.

2- 'واڪاڻ ڪوُن' محاورو سهڻو ناهي. هيءُ بيت، مخاطب ٿي جنهن تڪي تنبيهه واري لهجي ۾ چيو ويو آهي سو قاضي قادن جي نماڻي سهڻي ٻولي مطابق ناهي.

3- معنيٰ صاف آهي ۽ مؤلف پڻ سهڻي ڪري لکي آهي ته:

— جڳت جي آڏائيندڙ تنهنجي وات ۾ ڇپ اِن ڪري رکي آهي ته تون ان سان سندس جس ڳائين.

— تون پنهنجي زبان سان ان وڏي خالق کي ياد ڪندي سندس طلب لڌو رکين (يا ڪانئس نٿو گهُرين) جو (ان ڪان سواءِ ڪنهن ٻئي جي يا ٻئي ڪان گهُر واري) ٻي اجائي ۽ اڻ سُهائيندي ڳالهه پيو زبان تي آڻين.

[63]

تَمَن پُڇي آساڻ، تُون آسين نهين پُڇيو
پَڙهڻ هار قرآڻ، نهين رَتو رحمان سان.

1- هن بيت جي ٻولي قاضي قادن واري ناهي. 'اساڻ' ۽ 'قرآڻ' وارا اچار قاضي قادن جا ٿي نٿا سگهن. هيءُ بيت درويش دادو ديال جو آهي، ڇاڪاڻ ته ان جي مٿاءِ دادو جي بيتن جهڙي آهي.

2- معنيٰ ظاهر آهي ته:

— تو هيءَ ڳالهه اسان کان پڇي آهي، اسان توکان ڪانه پڇي آهي.

— تون سدائين قرآن شريف پڙهندڙ آهين، پر اڃا رحمان سان نہ رتو آهين، يعني پاڇهاري ڏٺي سان هڪ نہ ٿيو آهين.

[66]

سچي سائين ساڻ، تون مَ ڪر ڪوڙي ڪوڙيان
جي تـؤ منجهہ هيانئوَ، وو سپو ڪـي پرکٿو.

1- پولـي توڙي شعر جي لحاظ سان هي بيت قاضي قادن جو ناهي 'ساڻ' ۽ 'هيانو' قافيا صحيح ناهن.

2- معنيٰ صاف آهي ۽ مؤلف هيٺين طور صحيح لکي آهي تہ:

— پنهنجي سچي سائين ساڻ، تون ڪُوڙن وارو ڪوڙ نہ ڪر، ڪوڙي (ٺڳي) نہ ڪر.

— جيڪو تنهنجي هردي اندر ويٺو آهي، اهو سڀ جي پرک رکي ٿو.

[68]

جيٿي سَچ منسار سان، ستہ جا سائين ساڻ هوء
تو پڌر هي پيڙا تري، جہ ٿاء لير نہ ڪوء،

1- سهٺي معنيٰ وارو بيت آهي پر پولي پنجابي-راجستاني آميز آهي، ۽ قاضي قادن جي ناهي. (جتي = جيترا)، 'سہ' (اهو) ۽ 'جہ ٿاء' الفاظ پنجابي-راجستاني آميز آهن.

2- اصل پڙهڻي ۾ "جہ ٿانءِ" آهي، جيڪو اصليت جي لحاظ سان "جہ ٿاء" (= جنهن جاء) هجڻ گهرجي.

3- معنيٰ ٿيندي تہ:

— (ماڻهوءَ جي) جيتري سچائي منسار سان آهي، اوتري جي الله ساڻ هجي.

— تہ پوءِ جنهن جاء (ٿاء) تي پاڻي نہ هجي، الهيءَ پڌري پٽ تي بہ جيڪر پيڙو تري.

[69]

سَچ پيارا سائينئيان، سائين سَچ سَهاء
سَچي مَنگل نہ ڏهيئي، سچي سَرپ نہ کاء
سَچ سَمُنڊان سِر چڙهي، ڪوڙ ڪڪائين باء
جڏهون ڪڏهون ڪوڙ کي، ڏيندا سچ سزاء.

1- چاڙي جي ٻيءَ سٽ ۾ 'ڏهئي' بدران 'ڏهئہ' ۽ 'چڙهي' بدران 'چڙهئہ' اچار راجستاني مطابق آهن.

2. ٻهري ٻون ۽ سٽون پنجابي-راجستاني-هندي آميز ٻوليءَ ۾ رچيل آهن، ۽ ٽين سٽ جو ٻوين فقرو ۽ چوٿين سٽ سنڌي ۾ سيٽيل آهن. بيت سهڻو آهي پر مجموعي طور سان هي ٻولي قاضي قادن جي ناهي.

3. بيت جي معنيٰ صاف آهي ۽ مؤلف ٺاهي سهڻي ڪري لکي آهي ته:

-سائين کي سچ پيارو آهي، سائين کي سچ ئي وڻي ٿو.

-سچي انسان کي منگل گره جي آگ به جلائي نه سگهندي.

-سچي کي نانگ به ڏنگي نٿو سگهي، سچ (جو ٻيڙو) سمنڊ جي سيني تي چڙهي هلي سگهي ٿو؛ پر ڪوڙ ڪکن جي ٻاهه وانگر آهي (جيڪا تمام تکي ٿيندي آهي، پر ٿورو وقت جٽاءُ ڪندي آهي).

جڏهن ڪڏهن (سدائين) سچ ڪوڙ کي سزاياب ڪندو.

[73]

جيهڙي پائين هٿڙي، تيهڙي پاڻ پرين،
پائڻ محبان چڏيو، تون نه چڏ ڏٿي.

1. بيت جا لفظ سنڌي آهن پر معنيٰ مُبهم آهي. ٻهرين ۽ ٻي سٽ جي معنيٰ ۾ ڪو سهڻو سنبند ڪونهي؛ خيال پڻ عام سطحي ۽ شڪايت وارو آهي. مؤلف پڻ ڄاڻايو آهي ته "هيءُ بيت معمولي تبديل سان گرو گرنٿ صاحب ۾ شيخ فريد جي بيتن ۾ ملي ٿو".

2 ڇاپي مطابق ٻهرين سٽ ۾ 'پائن' بدران 'پائي' آهي، ۽ ٻيءَ سٽ ۾ "پهڻ محبا" آهي، جيڪو "پائڻ محبان" پڙهڻ سان وڌيڪ صحيح ٿيندو. انهيءَ لحاظ سان معنيٰ ٿيندي ته:

جهڙي ڪنهن کي هٿ ۾ ڏيندا، تهڙي هو پاڻ پڻ پريندا.

سڄڻن (محبن) توکي پائڻ ڇڏي ڏنو آهي، پر تون پنهنجي ڏٿي کي نه ڇڏ!

[74]

ڏينهه لٿا، سنجها پئي، اڀرون آئي رات،
ڪنڙا پڪاري پاتڻي، ٻيڙا ڪپر وات.

1. ٻولي صاف سرائيڪي آهي. انهيءَ معنيٰ وارو 'ڏوهو' 'گرو گرنٿ' ۾ ٿوري تبديل سان شيخ فريد جي دوهن ۾ موجود آهي، جيڪو مؤلف پاڻ نقل ڪيو آهي (ص 35) ۽ جنهن کي سرائيڪي ۾ هيٺين طور پڙهڻ وڌيڪ صحيح ٿيندو:

فريدا! ڏکان سيتي ڏينهه گيا، سولان سيتي رات،
کڙا پڪاري پاتڻي، 'ٻيڙا ڪپر وات!'

2. معنيٰ صاف آهي ۽ مؤلف پڻ سهڻي ڪري لکي آهي:

Gul Hayat Institute

- ڏينهن پورو ٿيو، سانجهي ٿي، ۽ مٿان رات اچي وئي (يعني حياتي جا سڀ دور ختم ٿيا ۽ وقت پورو ٿي ويو.)
- پٺ اڪارڻ وارو ٻيٺو وڏي سڏ سڏائي، ته ٻيڙو (پائيندڙ سڀان) ڪرندڙ ڪنڌيءَ جي منهن ۾ آهي (يعني موت اچڻ وارو آهي.)

[76]

سَڄِي نَتَيِي جَبَابُ چَئِي، سهي سڄڻ ڪيتِ ڳَئِي،
جيتي ٻال سرهر ۾، تيتي چيٽ ٺئي.

1. ٻولي سنڌي - سرائڪي - پنجابي آميز آهي ۽ قاضي قادن جي ناهي. ڇاپي مطابق ڀهرين سٽ جي پڙهڻي ۾ 'سو سڄڻ ڪيت ڳئي' آهي، پر بهتر ائين ٿيندو جيئن اسان لکيو آهي. ٻيءَ سٽ ۾ اصل لفظ 'چِن' آهي جيڪو 'چِڻ' پڙهڻ بهتر ٿيندو.

2. معنيٰ صاف آهي ۽ مؤلف پڻ سهڻي ڪري لکي آهي:

- سڄي پڙپانگ ٿيل ٻسٽي جواب ٿي گهري ته اهي سڄڻ (جي هت هئا) سي اڄ ڪيڏانهن ويا.
- (سندن ڏک ۾) جيترا وار جسم ۾ هئا، سي سڀ چٽي پيا.

[77]

پيڙان سڀي ڏهيليان، ايهي ايتر نه ڪا
جڻن وڃڻ واڇو ٿئي، جاٽي هڪ خدا.

1. ٻولي سرائيڪي - سنڌي آميز آهي، ۽ خيال عام سطح وارو آهي، ڇاڪاڻ ته ان ۾ رواجي بي صبري ۽ شڪايت سمايل آهي.

2. ٻيءَ سٽ جي ڇاپي ۾ 'جيڻن وڃن' ۽ 'جاٺه' (راجستاني لهجي مطابق) الفاظ آهن، جن کي 'جڻن وڃڻ' ۽ 'جاٽي' ڪري پڙهڻ وڌيڪ صحيح ٿيندو.

3. معنيٰ صاف آهي ۽ مؤلف پڻ سهڻي ڪري لکي آهي.

- سور سڀ ڏکيا آهن، پر اهڙو درد (محبت جو) ڪو ٻيو ڪونهي.
- هڪ خدا ٿو ڄاڻي ته (منهنجي لنؤ لنؤ ۾) واڇي وانگر پيو وڃي.

[89]

سُتو هـَتو جاڳُب، راتيڙين سَيُه وِهاٽيان،
سَتَيُن ٿيوءِ آياڳُب، پربن وسارڻ مَ ڪَر.

1. ٻولي ڍاٽڪي - سنڌي - راجستاني رنگ واري آهي. ڇاپي مطابق پهرين سٽ ۾ پڙهڻي 'هـُتو' ('هـ' جي پيش سان) آهي، پر صحيح 'هـَتو' (زبر سان) ٿيندو جيڪو ڍاٽڪي جو

عام لفظ آهي ۽ معنيٰ اٿس 'هو' يا 'رهيو'. پڻ 'راتڙين' بدران ڇاپي ۾ 'راتڙي' آهي. ٻي سٽ ۾ ڇاپي مطابق 'ڀاڳ' آهي، پر صحيح 'آڀاڳ' ٿيندو. يا وري ائين پڙهجي ته 'مَٺينءُ ٿيوء ڀاڳ'.

- تون ستو رهيون! اٿي جاڳ جو رات سڄي وهامي وئي آهي (سڄو وقت گذري ويو ۽ عمر پوري ٿي وئي. جيڪڏهن 'راتڙي' پڙهبو ته پوءِ پويان فعل جي صورت 'وهاڻيءِ'='وهاڻي' ٿيندي: يعني رات سڄي وهامي وئي.)

- تو مٿان بدبختي آئي آهي. (يا تنهنجو ڀاڳ مٺو ٿيو يا ڦٽو آهي): تون پنهنجي پرين (خالق) کي ائين نه وسار.

[90]

پِرين وِسارِي رت روئن، کَپُڏِي رِي ڪارڻ،
ڪَنڇڻ راس وِڃاء ڪِي، ٻُڪَنَ ڏُوڙِ ڀَرَن.

1. ٻولي سنڌي - ڍاٽڪي - راجستاني آميز آهي. ٻهرين سٽ ۾ 'رِي' معنيٰ 'جي' (ڍاٽڪي - راجستاني.)

2. معنيٰ مؤلف سهڻي ڪري لکي آهي ۽ انهيءَ مناسبت سان ٻي هيٺ ڏجي ٿي:

- ڪهٽ ٻُڏي ۽ ڪمعقلائي جي سببان (ري ڪارڻ)، هو پنهنجو پرين وساري (هاڻي) رت پيا روئن.

- اهي سون وارو سُور ڪٿيو وڃائي، هاڻي ڌوڙ جا ٻُڪ پيا ڀرين، يا ٻُڪن ۾ ڌوڙ پيا ڀرين.

[93]

مَنجهين مانڊو لاهه ڪِي، ٻِسَنِ ڪي گهاٽِي،
دُنِي ڪُسُونڀي رَنگ جيئُن، وِيندوئي واٽِي.

1. ڇاپي مطابق بيت جي پڙهڻي ائين آهي. بيت ۾ سمايل خيال بلند ڪونهي، بلڪ عامي آهي ته هي دنيا بيوفا ۽ بيڪار آهي. ٻسڻ کي گهاٽي توڙي 'ويندوئي واٽي' وارن فقرن جي سمجهاڻي سهڻي ناهي، ۽ پڻ انهن جي معنيٰ مبهم آهي. هي بيت تنبيهه طور مخاطب ٿي چيل آهي، ۽ اهو انداز قاضي قادن جو ناهي.

2. بيت جي معنيٰ مؤلف هيٺين طور لکي آهي.

- ڪهنبو رنگ ڏسڻ کي ته گهاٽو ٿئي ٿو، پر ان ۾ اندر آهي ڪجهه به نه.

- هي دنيا به ڪنهبي رنگ وانگر آهي، جو واٽ هلنديئي ويندو آهي.

[94]

مَٿن پالٽيي سون، هي جَرپوس جَرِ ڪَنون،
وِيڻين وَرائي وَن، ڪَتهُ لکي ڪارو ٿيو.

1. لفظ جي سناء توڙي وزن ۾ اهڙي سهڻائي ڪانهي. معنيٰ پڻ مبهم ۽ مُبتذل آهي.
2. مؤلف هيئينءَ طرح معنيٰ ڪئي آهي، جيڪا غور طلب آهي.

مون هن چمڪندڙ پاڻيءَ کي سون ڪري سمجهيو.
(هٿ لاهڻ سان) اهو مون کي ورائي ويو ۽ مٽي لڳي، ڪارو ڪري ڇڏيائين.

[95]

پَلي (پَلي) وي پَلي، پَلي تيڳائون آئي
بابا آدم آئي حوا پَلي، پَلي سب دنيائي.

1- ٻولي صاف سرائيڪي آهي. خيال سڀڻو پر عام آهي.

2- بيت جي وزن سان ظاهر آهي تہ پهرين سٽ ۾ هڪ لفظ 'پلي' لکيت ۾ رهجي ويل آهي، انهيءَ ڪري "پلي پلي وي پلي" ڪري پڙهڻ سان ئي وزن پورو بيهندو.

3- معنيٰ صاف آهي ۽ مؤلف پڻ سهڻي ڪري لکي آهي تہ:
- پَلي ٽي پلي، هنن (آدم ۽ حوا) جي زماني کان وٺي پلندي آئي.
- بابا آدم ۽ حوا ٻئي پليا، پر سڄي دنيا ئي پليل آهي.

[98]

هَٽ وِياجهڻ 'لُوڻ، ڪستُوري جهنگَين 'کهَري
سچان' دي صاهُوڻ، اندر اڇا نہ ڪَري.

1- ٻولي سرائڪي - راجستاني آميز آهي ۽ قاضي قادن جي لاهي. 'وياجهڻ' ۽ 'جهنگين' راجستاني محاوري جا لفظ آهن.

2- 'وياجهڻ' کي 'وهائن' پڙهجي تہ معنيٰ ٿيندي 'خريد ڪري'. 'جهنگين' کي 'جهنگين' پڙهجي تہ سڄي سٽ جي معنيٰ ٿيندي تہ: شهر ۾ دڪان تان وٺي لوڻ ٿو، ۽ جهنگ ۾ گهر ٿو ڪري 'ڪٿوري' جي.

3- اسان جو گمان انهيءَ طرف وڃي ٿو تہ جيڪڏهن بيت 'ضمير غائب' بدران 'ضمير مخاطب' سان پڙهجي تہ معنيٰ ۽ اثر جي لحاظ سان بهتر ٿيندو. پر تہ هن مجموعي ۾ شامل ٻيا بيت بہ گهڻو ڪري 'ضمير مخاطب' يا 'ضمير متڪلم' ۾ آهن. بيت هن طرح پڙهجي تہ وڌيڪ سهڻو ٿيندو.

هَٽ وهائن' لوڻُ، ڪٿوري جهنگين کهَرين
سچان دي صاهوڻُ، اندر اڇا نہ ڪَرين.

(يعني تون پاڻ هٽ تان لوڻ وهائين ٿو پر ٻاهر جهنگ ۾ اچي ڪٿوري جي، يا ڪٿوري جي ملهہ جي گهر ڪرين ٿو - وغيره).

[99]

سُپان مَحلان مَنبڊيان، آچليان چَلِن،
هَٿئون ٻين ٻڪري، جهَنڱين اٺ مڱن.

1- ٻولي سرائڪي، پر پنجابي- راجستاني آميز آهي. قاضي قادن جي ٻولي ناهي.

2- اصل لفظ ”آچليانِ چَلَنِ“ آهي، پر ”آچليان چلن“ پڙهڻ بهتر ٿيندو، يعني ته: لذت جهڙيون ريتيون هلڻ، اڻ سهائيندڙ ڪن، ڪُريتيون ڪن. اصل ’جهَنڱِن‘ آهي، پر ’جهنگين‘ پڙهڻ بهتر ٿيندو.

3- جيئن بيت بيٺل آهي تيئن ان جي معنيٰ هيٺين طرح وڌيڪ مناسب ٿيندي:

-- چڱن جي وچ ۾، محلاتن ۾، توڙي بازارن ۾ ڪُريتيون ٿا ڪن.

-- شهر مان دڪان تان ٻڪري سودين، ۽ پوءِ جهنگ ۾ ان جي عيوض اٺ جي، يا اٺ جي ملهه جي، گهر ڪن.

[101]

توبهه ڪَرين، باهڙي، باهڙي توبهه ڪرين
ڪيهي ساڍي هَٺ ۾، راڌي آجاڙين.

1- ٻهرين سٽ صاف سنڌي ۽ ٻي سرائيڪي آميز آهي.

2- ڇاپي مطابق الفاظ، ٻهرين سٽ ۾ ”توبهه ڪري ڪ“، ۽ ٻي سٽ ۾ ’رڌي‘ آهن، پر مٿي ڏنل پڙهڻي بهتر ٿيندي. باهڙڻ گهڻو ٿابڙجڻ؛ توبهه ڪرڻ = پڇتائي گناهن کان هميشه لاءِ بس ڪرڻ جو عهد ڪرڻ. راڌي = ٻج وڌل، پوکيل ٻني. ساڌو هٺ = بيجا غرور، اجايو گهمنڊ.

3- معنيٰ ٿيندي ته:

-- ابوجهه غافل (پنهنجو پاڻ گناهن کان پاسو نٿا ڪن، ۽ هو) توبهه تڏهن ڪن ٿا جڏهن ٿابڙجن ٿا (يعني جڏهن ڪين تڪليف پهچي ٿي؛ ان پوءِ توبهه وساري گناهه ڪن ٿا ۽ وري) ٿابڙجي ڏڪ کائي (پوءِ وري) ٿا توبهه ڪن.

-- ڪُوڙي غلط گهمنڊ ۽ اجائي وهم ۾ هو پنهنجي پوک يا ٻني ٻيا ٻيلائين ۽ برباد ڪن.

[102]

جي سائين سُڃون سچ، نو پوَ کهڙا سَتڙي،
آيا ٿي ڪرلچ، توڙي اڱرڙا پَلهي.

1- ٻولي سرائيڪي- سنڌي آميز آهي.

2- ڇاپي مطابق ٻهرين سٽ ۾ اصل الفاظ "ڀوڪوڙا سنتڙي"، ۽ ٻيءَ ۾ "ٻلئہ" آهي. 'ٻلئہ' اچار راجستاني لهجي مطابق آهي، ۽ سرائيڪي ۾ صاف اچار "ٻلهي" (ٻري) ٿيندو. 'سنتڙي' معنيٰ 'ستل مرد کي'؛ پر جيڪڏهن 'سنتڙي' پڙهبو ته پوءِ ٻيءَ سٽ ۾ پڻ 'آيا' جي بدران 'آيي' پڙهبو.

- جي هو پنهنجي سائين سان سچو آهي، ته پوءِ ستل کي ٻہ ڪهڙو ڏپ!

- (اي ستل!) تون اٿي ٻيهي لڇ، توڙي ڪٺي (ٻرن هيٺان) اگر ٻرندا ٽانڊا هجن.

[105]

ڪَؤُسين ڪُوهَل ليپڇي تاري ٻنڌا هي،

عقل غيب الله دا، الله اِي آهي.

1. ڇاپي مطابق ٻهرين سٽ هن طرح آهي:

'ڪؤسي ڪُوهَل ليپچيءَ تاري بن دا هي'

اصل ٻي سٽ ۾ 'آيِ' آهي.

2. ٻولي سرائيڪي هندي آميز آهي، ۽ قاضي قادن جي ناهي. ٻهرين سٽ جي معنيٰ مبهم آهي، پر البت ٻي سٽ صاف آهي:

توري ويرم ۾ ڪونج پيدا ٿئي ٿو ۽ پوءِ وڏي ناري ٻڌجي ٿو.

الله جي غيب يا ڳجهہ جي پروڙ الله کي ئي آهي.

[106]

توڙي وَڃَنِ روُمَ، نانهہ نَصيبُون آڳرو،

مانيي وَتَنئين تُرمَ، جهي ليکيا ڇپَنِ مَ.

1. ڇاپي مطابق پڙهڻي ائين آهي. ٻنهين سٽ جو وزن پورو ناهي، ۽ بيت ۾ سمايل خيال پڻ قاضي قادن واري اعليٰ سطح جو ناهي. بيت جو مکيہ مطلب سنڌ ۾ هيئين عام مشهور پهاڪي وارو آهي تہ:

جهي شُوم وڃي رُوم،

تہ بہ ڏوڏي مٿي ٿوم.

هي خيال زندگيءَ جي هڪ خاص طرز جو عڪس آهي، ۽ ان حد تائين ان ۾ هڪ حقيقت آهي، مگر ان سان گڏ ان ۾ انسان جي هڪ ڪردار جي شڪايت ۽ ندا پڻ سمايل آهي، اهڙي ليڊا جو اظهار وڏن صوفين درويشن وٽ روا ناهي. البت عام سطح جو شاعر اهڙي ڳالهہ ڪري سگهي ٿو.

2. جيئن بيت بيٺل آهي، تيئن ان جي معنيٰ مؤلف هيٺين طرح ڪئي آهي:

- چاهي ڪير روم ۾ وڃي، اهو پنهنجي نصيب ۾ لکيل شيءِ کان وڌيڪ هٿ ڪري نه سگهندو.
- اهو مالي ٿي ٿوم لاءِ به پٽيندو، جو لکيل آهي سو لکندو ڪونه.

جيئن ته بيت ۾ سمايل خيال مشهور پهاڪي واروئي آهي، الهيءَ ڪري بهتر ائين ٿيندو ته بيت کي هيٺينءَ طرح سنواري پڙهجي ته معنيٰ پڻ سڌي سولي لڳي:

توڙي وڃي رُوم، (توءِ) ناه نَصيبَئون اڳرو،
ساني مٿهي ٿومَ، جنهن جو ليکيو ڇيٿي ۾.

اڳين پولي موجب، 'توءِ' معنيٰ 'تہ بہ'؛ 'ڇٺي ۾'، يعني روزازل واري ڇيٺي ۾. معنيٰ ٿيندي تہ:

- جيڪڏهن (ڪو شوم) ڪٿي روم وڃي، تہ بہ پنهنجي نصيب کان اڳتي ٿي نہ سگهندو.
- (هن جي واسطي ڪاڻ لاءِ) ساڳي مالي سان ٿوم هوندي، جيئن مندس واسطي روزازل کان لکيل آهي.

[111]

جي جي پوليِ مٿين ڪيٿيِ، سو سو سُجهہ نہ ٿيوان،
آس چنڱي ديوان مين، سڀي سُڪر ڳيان.

1. پولي سرائڪي، پر هندي ـ پنجابي آميز آهي.

2. اصل الفاظ ائين آهن جيئن مٿي ڏنا ويا آهن. 'جي جي' کي ٻن معنائن جي لحاظ کان پڙهي سگهي ٿو: هڪ 'جڙي جڙي' جي معنيٰ 'جيڪي'، ٻيو 'جڙي جڙي' معنيٰ 'هائو هائو' ("قالوا بليٰ" واري قول ڏانهن اشارو). رب" جڏهن روحن کي پيدا ڪيو تڏهن انهن کان پڇيائين تہ: "ڇا، آءٌ اوهان جو رب نا هيان." ("اَلَسْتُ بِرَبِّڪُم؟"). جواب ۾ چيائون تہ "هائو" (قالوا بليٰ) "بيشڪ تون اسان جو رب آهين". 'جڙي جڙي پول' يا 'جيڪي پول'، ٻنهي مان مراد "قالوا بليٰ" وارو وعدو آهي. پهرئين سٽ جي سڀاءَ مان بہ اها معنيٰ لڳي ٿي. جيڪڏهن هي بيت اصل صاف سرائيڪي ۾ هو تہ پوءِ ان کي هيٺين طور پڙهبو تہ وڌيڪ صحيح ۽ بهتر ٿيندو. 'ٿيان' ۽ 'ڳيان' کي ٿ ۽ ڳ جي زبر توڙي زير سان پڙهي سگهجي ٿو. يا وري هن طرح پڙهجي:

جڙي جڙي پوليان مٿن ڪيتيان، سي سي محهہ نہ ٿيان،
اس چڱي ديوان سين، سڀي سُڪر ڳيان.

- (ازل جي روز) جيڪي پول مون ڪيا هئا سي مون کان پورا نہ ٿيا.
- هن ناهوڪي محفل (هن جهان جي جنسار) ۾ (آءٌ ۽ ٻيا) سڀ پنهنجي ڪيل قولن تان ڦري ويا.

[112]

پڳا ساڃا نه ٿيئي، مَن موتاهل ڪچ،
ڪنين سُڻيا انه منهنجي، آکين ڏٺو سچ.

1. سنڌي آميز سرائيڪي ٻولي آهي. صاف سرائيڪي ۾ 'ٿئي' ۽ 'ڏٺو' جي بدران 'ٿيوي' ۽ 'ڏٺا' پڙهبو. ڇاپي مطابق ٻي سٽ ۾ اصل الفاظ "سُڻا" ۽ "اک" آهن، جن جي بهتر ۽ صحيح صورت 'سُڻيا' ۽ 'آکين' ٿيندي. هن بيت ۾ سمايل مثال ۽ ڀاڪو سنڌ جي ادبي روايت ۾ آڳاٽي وقت کان وٺي مشهور آهي ۽ ويندي هن ويجهي دور تائين سگهڙن جي رس رهاڻ جو هڪ دلچسپ موضوع رهيو آهي. چولدا ته "هڪ موتي پيو سَنِ، پئي پڳا، ته پوءِ سچا نه ٿيندا". چوندا ته "ڪنين سُڻي ۽ اکين ڏٺي ۾ تفاوت آهي". موتي ۽ من جي پڇڻ واري مثال بابت هڪ بيت آهي ته:

ڏيئي ريهه رُٺي ڪي، ڳنڍيو صرافن،
پڳو سچو نه ٿئي، هڪ موتي پيو من.

اهي بيت جيڪي وڌيڪ خاطري سان قاضي قادن جا ٿي سگهن ٿا

ٻولي ۽ محاوري لفظن جي ٻيهڪ ۽ سٽاءَ، معني جي معيار، حق ۽ حقيقت جي اظهار جي لحاظ سان وڌيڪ خاطريءَ سان چئي سگهجي ٿو ته هيٺيان 77 بيت قاضي قادن جا ٿي سگهن ٿا، بشرطيڪ اهو مڃجي ته قاضي قادن سرائيڪي ٻولي ۾ ٻه بيت چيا.

[1]

زبران زبران آيتان، اکران انت نه پار،
هيڪڙو ايمان ۾ لهين، جيئي سار.

1. ڇاپي مطابق پهرين سٽ جا الفاظ "اکر الت نه پار" آهن. وڌيڪ صحيح پڙهڻي 'اکرين انت نه پار' يا 'اکران انت نه پار' ٿيندي. پر جيئن ته قاضي قادن پنهنجي آتر واري ٻکر جي محاوري مطابق 'زبران زبران آيتان' آندو آهي، تنهن هت پڻ 'اکران' وڌيڪ موزون ٿيندو.

2. ٻيءَ سٽ ۾ ڇاپي وارا لفظ 'هيڪڙيو' ۽ 'لهن' آهن. 'هيڪڙيو' واري پڙهڻي ڍاٽڪي-راجستاني لهجي مطابق آهي: سنڌي محاورو 'هيڪڙو' ٿيندو. 'لهن' پڙهبو ته مطلب مبهم ٿيندو، ڇاڪاڻ جو 'لهڻ' جو فاعل لامعلوم آهي. 'لهين' (تون لهين) پڙهڻ سان بيت جو خطاب هر پڙهندڙ ۽ ٻڌندڙ ڏي ٿيندو. انهيءَ لحاظ سان معني ٿيندي:

- زبرن، زبرن، آيتن ۽ اکرن جو ڪو ڇيهه ۽ شمار ڪونهي (الهن سڀني جي ڄاڻ ڪي سنڀالڻ مشڪل آهي ۽ جزوي علم جي تفصيل ڪي ڪو به عالم پڄي ڪونه سگهندو).

Gul Hayat Institute

-(ھر) ذري واحد ۾ جي تنھنجو ايمان آھي، تہ پوءِ تون انھن سڀني کي منيالي سگھندين (واحد خالق ئي سڄي جھان جي علم ۽ معلومات جو سرچشمو ۽ جامع ڪل آھي؛ الھيءَ 'ڪل' علم جي جامع ۾ ايمان مان 'جزن' جو علم خود بخود حاصل ٿي ويندو.)

[2]

جُون؟ جُون؟ پَڙھہَ ۽ لِکَ، ڪوڙين؟ ڪُتَيبان؟ جيھي پَڙھين؟،
اِيءَ ھَيَائِيِ سِکَ، جان؟ جان؟ پريان؟ نہ مِڙِين؟.

1. چاپي مطابق پھرين سٽ ھن طرح آھي:

'جو جو پارہ لکُ، ڪوڙين ڪتيبان جي پڙھہ'

'پارہ لک' صحيح ناھي، ۽ اھا اصل راوي يا لکندڙ جي غلطي آھي. تعداد جي معنيٰ اگهي لفظ 'ڪوڙين' ۾ موجود آھي، جنھن سان گڏ وري 'پارہ لک' آڻڻ شعر ۽ معنيٰ جي سھڻائي جي خلاف ٿيندو. 'لک' ('ل' جي زبر) وارو قافيو ٻيءَ سٽ جي 'سِک' ('س' جي زير) سان نٿو ملي. صحيح لفظ 'ڪُتيبان' آھي جيڪو 'ڪُتَيب' (معنيٰ 'ڪتابڙو') جو جمع آھي. 'پڙھہ' اچار راجستاني لھجي مطابق آھي، سنڌي اچار 'پڙھين' ٿيندو. ٻين بيتن ۾ پڻ فعلن جا الھيءَ قسم وارا اچار ('ڪرين' بيت 31 ۾، ۽ 'لھين' بيت 32 ۾) موجود آھن.

2. ٻيءَ سٽ جي چاپي ۾ 'ايھہ'، 'ستيائي' ۽ 'مڙءِ' الفاظ راجستاني لھجي موجب ڏنل آھن، جيڪي سنڌي ۾ 'اِيءَ'، 'سَيائي' ۽ 'مڙين' ٿيندا. بيت جي معنيٰ ٿيندي:

- جيستائين جو تون لِک ۽ پڙھہ ۾ مجو آھين، ۽ پوءِ ڪٿي ڪوڙين ڪتابڙا پڙھين.
- تہ پڻ اھا سڄي ٻارائي پُڌ واري سِکيا ۽ شاگردي ڇٽي، جيستائين (تو ۾ اھا چاڻ ۽ روشني پيدا نہ ٿي آھي) جو حقيقي محبوب سان تنھنجو وصال ٿئي.

[3]

ڪتنڙ، قندوري، ڪافيا، ڪيي ڪين پڙھيام،
سو ڏيھہَ ئي ڪو ٻيو، جان؟ نيي پرين لڌام.

1. چاپي مطابق پوئين سٽ ۾ لفظ 'ڏيھو' آھي، جيڪو 'ڏيھہَ' پڙھڻ صحيح ٿيندو. ھي بيت 'بيان العارفين' ۾ پڻ موجود آھي. مگر ان ۾ 'پڙھيام' ۽ 'لڌام' جي بدران 'پڙھيوم' ۽ 'لڌوم' قافيا آيل آھن؛ ٻيءَ سٽ ۾ 'جن ئي' واري پڙھڻي قاضي قادن جي بڪر علائقي واري اترين ٻولي مطابق آھي. 'بيان العارفين' واري پڙھڻي ۾ 'ڏيھہ ئي' جي بدران 'پار ئي' آھي، جيڪو شعر جي لحاظ سان وڌيڪ موزون آھي، ڇاڪاڻ جو اھو لفظ 'پرين' سان وڌيڪ سھڻو لڳي ٿو.

2. بيت جي معنيٰ جيئن اڳ معلوم ۽ مشھور آھي، مؤلف پڻ صحيح نموني ۾ لکي آھي تہ:

Gul Hayat Institute

- ديني فقه ۽ وياڪرڻ (صرف نحو) جا ڪتاب - ڪنز، قدوري ۽ ڪافيا - انهن مان ڪوبه ڪونه پڙهيو اٿم.

- اهو هنڌ ئي ڪو ٻيو، جتان ئي پنهنجي پريتم ڪي پاتو اٿم.

3- غور طلب ڳالهه هيءَ آهي ته قاضي قادن جهڙي عالم اهي ٽوڙي ٻيا ڪتاب پڙهيا هئا: اهي ٽيئي ڪتاب ان وقت نصاب ۾ داخل هئا ۽ هر شاگرد کي اهي پڙهڻا پوندا هئا. الهيءَ ڪري جيڪڏهن پهرين سٽ جي معنيٰ ائين وٺبي ته اهو مطلب ڪونه لڪرندو جيڪو بيت ۾ سمايل آهي. ٽيئن ڪتاب جو اصل صحيح نالو 'ڪافِيَه' آهي؛ بيت ۾ آندل 'ڪافيا' واري صورت 'ڪافيان' جي برابر آهي يعني 'ڪافيه مان يا منجهان'. پر اهو 'مان' سمجهي مان لڳندو. انهيءَ لحاظ سان 'بيان العارفين' ۾ ڏنل پڙهڻي 'ڪي ڪونه پڙهئوم' وڌيڪ صحيح معلوم ٿئي ٿي. سڄي سٽ جي معنيٰ ٿيندي ته:

- 'ڪنز، قدوري ۽ ڪافيه ڪتابن مان (حقيقي پرين سان ملڻ بابت) سون ڪجهه به حاصل ڪونه ڪيو'.

[5]

حرن ڳهڙ ڳهڙي نه ڪيئُن، سائين تو ديدار ڪي

ڪيهي حَجَ ڪَرِين، سيئي پنهنجي رب ڏانءَ.

1- ڇاپي جي پهرين سٽ ۾ 'ڪين' بدران 'ڪيئنهه' ۽ ٻيءَ سٽ ۾ ان سان ملندڙ قافيو 'ڪَرِينهه' آهي، ۽ ٻنهي جا آچار ڀاڱي ۾ ملن ٿا. پر انهن آچارن لاءِ نه ته ڪو خاص سبب آهي، نه لڪا وري سنڌي ٻولي ۽ شاعري جي سرمايي سان انهن آچارن جي ڪا ثابتي ٿي ملي. سنڌي لهجي مطابق انهن کي 'ڪيئُن' ڪري پڙهبو. لفظ 'ڪيئن' (معنيٰ 'ڪَن') لاڙي محاوري مطابق آهي. هن وقت اهو ڪو ورلي ڳالهائجي ٿو، پر اڳ شايد وڌيڪ استعمال ٿيندو هو، ۽ ٺٽي طرف رهڻ دوران قاضي قادن جي زبان تي چڙهيو. ساڳئي آچار مان فعل 'ڪيندا' (=ڪندا) بيت نمبر [60] ۾ موجود آهي پر غالباً اهو بيت قاضي قادن جو نا آهي. ٻيو لفظ 'ڏانءَ' (=ڏانهن) پڻ لاڙي لهجي مطابق آهي.

2- ڇاپي ۾ ٻيءَ سٽ جي پوئين اڌ جي پڙهڻي "سو وِي پَهنِجُون رب ڏان" آهي. ڀانئجي ٿو ته اصل راوي اهو فقرو صحيح طور نه پڙهيو يا اصل لکندڙ صحيح نمولي ۾ نه لکيو. صحيح فقرو "سيئي انهنجي رب ڏان" ٿيڻ گهرجي.

پهرين سٽ جو فقرو 'سائين تو ديدار کي' صاف آهي، پر جيڪڏهن هي بيت قاضي قادن جو آهي ته پوءِ ائين صحيح نه ٿيندو، جنهن جا به سبب آهن: هڪ ته هن فقري مطابق شاعر جي شڪايت خود 'سائين' (الله) جي سامهون آهي، ۽ اهڙي شڪايت اعليٰ سنڌي شاعري

جي خواهش جي خلاف آهي. پيو ته الهيءَ فقري مان اهو گمان به نڪري ٿو ته ’سائين‘ ڪو پيو آهي، جنهن کي شاعر ٿو چوي ته جيڪي تنهنجي ديدار جي گهر هڪ گهڙي به نٿا ڪن، سي پنهنجي رب کي ڪيئن رسندا!

اسان جي گمان موجب اصل لفظ ”ساعت ئي“ هئا، جنهن کي آچار جي هڪجهڙائي سبب ’سائين تسو‘ ڪري پڙهيو ۽ لکيو ويو. ’ساعت ئي‘ فقري سان هي بيت هيٺين طرح سهڻو ٿي بيهندو:

جي گهـُر گهڙي نـه ڪـيـئـنِ، ساعت ئي ديدار کي
ڪيهي حـُج ڪريـنِ، سـيـئي پنهنجي رب ڏانءِ.

- جيڪي الاهي ديدار لاءِ هڪ گهڙي به گهـُر نٿا ڪن.
- سي پنهنجي رب سان (سندس قرب، پاجهه ۽ ڪرم جي) ڪهڙي حجت ڪري ٿا سگهن!

[6]

سـتـيي، ويـئـي، آئـيـي، ڳـالهائينديـي، ڳـيـنديـي
اسان تـسان جـي تاتـڙي، وانـڙيـن‘ ويـنديـي.

1- چاپي مطابق، پهرين سٽ ۾ ’ويندي‘ بدران ’ويندو‘ آهي. ظاهر آهي ته اصل راوي يا اصل لکندڙ اهي الفاظ صحيح ڪري نه لکيا. سنڌي ٻوليءَ جي سهٽي بيان موجب اهي لفظ الين ئي بيهندا جيئن مٿي ڏنا ويا آهن. قاضي قادن جي پنهنجي هڪ مشهور معروف بيت جي سٽ (”سچڻ منجهه هئا، مون ويئي واءِ ڏيا“) ۾ لفظ ’ويئي‘ موجود آهي، جيڪو ثابت ڪري ٿو ته مٿيان لفظ به انهيءَ سٽاءَ موجب هوندا. ٻيءَ سٽ ۾ لفظ ’تسان‘ سرائڪي جو آهي، پر لفظ ’اسان‘ سان سهٽي پيچ ۾ ايل آهي. جيئن بيت ۾ سمايل اعلا معنيٰ، قرآن شريف جي هيٺين آيت مطابق آهي ته:

”قُلۡ اِنَّ صَلَاتِيۡ وَنُسُكِيۡ وَمَحۡيَايَ وَمَمَاتِيۡ لِلّٰهِ رَبِّ الۡعٰلَمِيۡنَ“ (=’چئو ته منهنجي عبادت، آرام، حياتي توڙي موت الله خاطر ئي آهي جيڪو جهانن جو پالڻهار آهي‘). انهيءَ ڪري هيءُ بيت قاضي قادن جوئي آهي. اهڙي منزل تي پهچڻ وارن بابت شاهه جي رسالي جي بيت جي هيٺين سٽ چيل آهي ته:

’سـُتا او سولهن، نند عبادت جن جي‘.

2- معنيٰ صاف آهي ته:

- ستي، ويئي، آئيي، ڳالهائيندي، ڳائيندي توڙي واتن ويندي
- اسان کي، اي سائين! - اوهان جي ئي تات طلب آهي.

Gul Hayat Institute

[7]

آکَر ٻيا وِسارِ، الِفُ اکيون ئي ياد ڪَرِ،
سو تون ڏيئو ٻارِ، جو نه اُجهامي ڪڏهين.

1. چاپي مطابق ٻهرين سٽ ۾ اکيونِ بدران 'اکهون' آهي. اهو اُچار ٻڻ صحيح آهي، ۽ لاڙي محاوري ۾ وڏيڪ رائج رهيو آهي. ۾ جيئن ته قاضي قادن جي ٻئي هڪ مشهور معروف بيت ۾ 'اکيان' لفظ موجود آهي ("اکر اکيان آيري، واکو تسي وريام")، انهيءَ ڪري هت ٻڻ هي لفظ 'اکيون' جي اُچار سان لکڻ بهتر ٿيندو. ٻيءَ سٽ ۾ چاپيل لفظ "اُجهنيثِ" آهي جيڪو راجستاني لهجي مطابق آهي. سنڌي ۾ 'اُجهامي' ئي ٿيندو.

2. هن بيت ۾ هڪ الله سان محبت ۽ ان جي يادگيري واري معنيٰ سمايل آهي. سنڌ جي عارفن ۽ الله وارن اهو سبق وري وري پئي ڏنو آهي. ميين شاهه ڪريم جي ملفوظات "بيان العارفين" ۾ ڏنل ٻهريون ئي بيت هي آهي ته:

تون چَوءُ اللهُ هيڪڙو، وائي ٻي مَ سِکُ،
سچو آکَرُ مَنَ ۾، سوئي لِکندو لِکُ.

شاهه جي رسالي جو بيت آهي ته:

اکر پڙهه الف جو، ٻيا ورق سڀ وسارِ،
اندر تون اُجارِ، ٻيو پنا پڙهندين ڪيترا.

چون ٿا ته ڀٽائي صاحب کي جڏهن ٻهريون سبق مليو، ۽ استاد چيس ته چئو 'الف'، ته چيائين 'الف'. ٻوءِ استاد چيس ته چئو 'ب'، ته چيائين ته 'الف' ئي بس آهي. هڪ سنڌي ڪافي جي مصرع آهي ته:

'اکر هڪ 'الف' جو ڪافي - ملان! ڏي 'ب' ڪنان معافي!'

بهرحال هن معنيٰ جو مثال اسان کي ٻهريائين قاضي قادن جي مٿئين بيت ۾ ملي ٿو، جنهن ۾ چيو اٿس ته "الف - ب" جا باقي ٻيا اکر وساري، فقط ٻهريون 'الف' (=الله) کڻي ياد ڪر.

3. بيت جي معنيٰ صاف آهي ته:

- ٻيا سڀ اکر وسار ۽ فقط منيڊ وارو اکر 'الف' ئي ياد رکـه.

- ('الف' يعني 'الله'، جي يادگيري وارو) اهو اهڙو ڏيئو آهي جيڪو تون ٻاريندين ته وري نه اُجهامندو.

Gul Hayat Institute

[8]

لائِي لامُ الف سان، ڪاتِبُ لِکِي جيئن،
سُون هينئَڙو پريان سان لڳو آهي تيئن.

1. ڀِرين سٽ ۾ ڇاپي مطابق "ڪاتب لکين جيئن" (=اي ڪاتب! جيئن تون ٿو لکين) آهي. هيءُ بيت شاهه جي رسالي ۾ مختلف پڙهڻين سان موجود آهي. مثلاً:

ڪاتبُ لِکي جيئن، لايو 'لام' 'الف' سين،
اسان سڄڻ تيئن، رهيو آهي روح ۾.

هن مان ظاهر آهي تہ سنڌ ۾ هلندڙ قاضي قادن جي بيتن جي روايت موجب، پهرين سٽ ۾ 'ڪاتب لکي جيئن' يا 'ڪاتبَ لکن جيئن' آهي.

'لام الف سان لائي لکڻ' وارو مثال پنهنجي پرين سان ويجهائي لاءِ آدل آهي. الف - بي ۾ جڏهن 'آ - با - ٻا - ڀا' واري پٽي لکجي ٿي تہ پڇن سڀني اکرن جي پٺ ۾ "لا" ۾ ئي 'لام' سان 'الف' وڌيڪ ويجهو لڳي پيو ٿو. 'الله' لکڻ ۾ تہ 'الف' بلڪل 'لام' ۾ ئي سمايل آهي. مؤلف پڻ انهيءَ لحاظ سان معنيٰ سهڻي ڪري لکي آهي:

- جيئن ڪاتب (خوشنويس) 'الله' لکڻ وقت 'الف' کي 'لام' سان جوڙي لکي ٿو
- تيئن منهنجي دل بہ پنهنجي پرينءَ سان ڳنڍيل آهي.

[9]

جانُ (ئي) يارانُ پَدَرو، پُڌائون (سو) سَڌُ،
سُون هينئَڙو تسان ئي ڪيو، سُپرِيان سان گڏ.

1. ڇاپي ۾، پهرين سٽ هن طرح آهي:

"جان ياڻان جو پدرو، پُڌو آءٌ سڌ"

ٻوليءَ جي لحاظ سان، 'ياڻان جو پدرو' توڙي 'پُڌو آءٌ سڌ' فقرا صحيح ناهن. پهريون فقرو صحيح ٿيندو "ياڻان پدرو"، ۽ ٻيو فقرو صحيح ائين ٿيندو تہ "پُڌو مون سڌ". جيڪڏهن هن ٻئي فقري جي اها ئي معنيٰ هجي ها، تہ پوءِ اصل پڙهڻيءَ مطابق پڻ ائين ئي لکيل هجي ها: ڇاڪاڻ جو 'مون' جو لفظ قاضي قادن جي ٻين بيتن ۾ موجود آهي ۽ هن سٽ ۾ بہ اچي سگهي ها.

اسان جي خيال ۾ اصل لفظ "پُڌائون" هو، جنهن کي "پُڌو آءٌ" ڪري لکيو ويو: يعني اصل ۾ هو تہ 'پُڌائون سَڌُ'، پر اهو ڪهڙو سڌ ۽ ڪنهن جو؟ اهو سڌ 'اَلَسْتُ' (=اَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ'=ڇا آءٌ اوهان جو رب ناهيان) وارو هو، جيڪو رب جي طرفان ٿيو ۽ روحن ٻڌو، ۽ "ڇيائون تہ هائو" (=قَالُوابَلٰى). انهيءَ معنيٰ جي لحاظ سان بہ "ياڻان جو"

يعني ”پنهنجي اندر جو“ سڌ صحيح نه ٿيندو. ’پاڻان‘ وارو لفظ اصل ۾ ’پاران‘ (= رب جي پار جو)، يا ’پِرِيان‘ (= منڊ وارو، اصل وارو)، يا ’ڀريان‘ (اصل وارو) ٿي سگهي ٿو، پر جيئن ته ’پاران‘ جي صورتخطي ’پاڻان‘ سان ملي ٿي، انهيءَ ڪري ”پاران“ رکڻ وڌيڪ صحيح ٿيندو.

وزن جي لحاظ سان ’پڌائون‘ ڪان پوءِ ڪو لفظ ڪُٽيل ٿو، جيڪو ’سو‘ ٿي سگهي ٿو. جيئن پڇي سٽ ۾ ’تان ٿي‘ آهي ته پهرين سٽ ۾ پڻ ’جان ٿي‘ ۽ ’تان ٿي‘ ٿيڻ گهرجي. بيت نمبر [31] ۾ پڻ ’جان ٿي‘ ۽ ’تان ٿي‘ گڏ آيا آهن.

ٻيءَ سٽ ۾ ”سپريان سوڻ“ آهي. شعر توڙي وزن جي لحاظ سان ’سپريان‘ پڙهڻ ٺيڪ صحيح ٿيندو. ٻيو ته هن ڪان اڳئين بيت ۾ لفظ ’سان‘ موجود آهي، انهيءَ ڪري هت به ’سون‘ بدران ’سان‘ پڙهڻ گهرجي.

2. معنيٰ ٿيندي ته:

- (روز ازل ڪان وٺي) جڏهن ڪان ٿي (جان ٿي) روحن رب جي پار جو سڌ پڌو
- سون تڏهن ڪان ٿي (تان ٿي) پنهنجو من پنهنجي سهڻي پرين سان ڳنڍي ڇڏيو.

[10]

پهريون ٿي پريام جان؟ مون سائين، سون سيڻان،
هينئڙو هيج پنڌ ڪري، لڳو ڪَنهَ ڪيڻان.

1. ڇاپي مطابق پهرين سٽ جي پڙهڻي آهي:

”پوريون ٿي پريائم جا، مون سان ٿي سوَڙان“

هن پڙهڻي مطابق ”مون سان ٿي سوَڙانِ“ وارو فقرو ٻوليءَ جي لحاظ سان صحيح ناهي ۽ پڻ ان سان سهڻي معنيٰ نٿي نڪري. غالباً اصل ۾ ”سون سائين“ هو، جنهن کي ”مون سان ٿي“ ڪري پڙهيو يا لکيو ويو، ۽ پڻ ”سيڻانِ“ بدران ”سوڙان“ ڪري لکيو ويو. ’سيڻان‘، ’سيڻ‘ جو جمع آهي، معنيٰ سڄڻ، جيڪي سڄڻپائي ڪن. ’سيڻ‘ جو لفظ قاضي قادن جي بيت [نمبر 25] ۾ پڻ آيو آهي. لفظ ’جا‘ اصل ۾ ’جان؟‘ (= جيئن) هو. ٻيءَ سٽ ۾ اصل لفظ ’ڪَهُ‘ (’هُ‘ جي پيش سان) آهي، جيڪو ’ڪَهَ‘ يا ’ڪَهِ‘ (’هَ‘ جي زبر يا زير سان) ٿيڻ گهرجي.

2. سٽين پڙهڻي مطابق معنيٰ ٿيندي:

- اصل ڪان ٿي (روز ازل ڪان وٺي) منهنجا پرين، جيئن ته منهنجا سائين ۽ منهنجا سڄڻ آهن
- (انهيءَ ڪري ٿي) منهنجي دل وڏي چاهه ۽ خوشيءَ سان پنڌ ڪري، سفر جي وڏي ڪشالي واري ڏکي منزل (= ڪه) ۾ سندن پٺيان لڳي.

[11]

نہ سو لاهُو نہ سِرو نہ اوران نہ پار،
سُوڙهو وَتين جنہ کي، سو مَن منجهہ لهار.

1. ڇاپي مطابق ٻهرئين سٽ ۾ 'اوران' بدران 'آروار' آهي، ۽ ٻيءَ سٽ ۾ 'جنہ' بدران 'تين' آهي. 'اروار' غلط آهي، صحيح 'اوران' ٿي هجڻ گهرجي؛ ٻيءَ سٽ ۾ 'تن' بدران 'جنہ' هجڻ گهرجي. 'لاهو' يا 'لاہ' معنيٰ لاڙ يا ڏکڻ (وارو ڀاڱو سنڌ جو). شاهہ ڪريم جي بيت جي سٽ آهي تہ "جي آتر جي لاہ، سڄڻ سڀ پرڪتا". 'اوران' معنيٰ درياہ جو اوريون پاسو، ۽ 'پار' معنيٰ درياہ جو پريون طرف.

2. معنيٰ:

- هو (پرين) نہ لاڙ ۾ آهي تہ نہ سري ۾، ۽ نکي درياہ جي هِين پر آهي، تہ نکي هُن پر.

- جنهن لاءِ تون حيران پريشان ٿي پيو هلين، سو تنهنجي من اندر گولي ڏس.

پيٺاڻي صاحب ان ساڳي خيال کي هيٺين بيت ۾ آندو آهي تہ:

"لِڪو ڪوہ لطيف چئي، پاروڇو پئي پار،
نالي ليڪ لهار، تہ تو ۾ ديرو دوست جو".

[12]

دِل اَندرِ دَرياءُ، پُڇين ڪِيان سَمُوندرَ ڪَلَ،
مانِڪَ اِيءَ سَرِياءُ، چُونکِي چوڪا نہ ڪَنين!

1. ڇاپي مطابق ٻهرين سٽ ۾ اصل الفاظ 'درياوَ' ۽ 'ڪِيا سَمُنْدرَ ڪَلَ' آهن. 'درياوَ' بہ صحيح آهي پر اهو عام اچار آهي؛ 'درياءُ' پڙهڻ بهتر ٿيندو. 'ڪيا' صاف سرائيڪي آهي، معنيٰ 'ڇا'؛ سنڌي ۾ 'ڪِيان' ٿيندو (معنيٰ 'ڇو') 'سمندر' هندي آميز اچار آهي، سنڌي ۾ 'سمندر' ٿيندو پر وزن جي لحاظ سان 'سمولدر' ڪري پڙهبو. لفظ 'ڪل' صحيح آهي پر بيت [19] ۾ "ڪنولاهہ ڪر" آهي، انهيءَ ڪري هت بہ "سمولدر ڪَر" پڙهڻ بهتر ٿيندو. ٻيءَ سٽ ۾ ڇپيل الفاظ 'سرياوَ' ۽ 'چوڪي' آهن. سَرياوَ (اوهان ڪي سريا) بدران 'سرياءُ' (توکي سريا) وڌيڪ صحيح ٿيندو، جو سٽي پڻ جمع بدران واحد آيل آهي. ٻيءَ سٽ ۾ لفظ 'چوڪي' آهي، پر جيئن تہ 'مانڪ' جمع ۾ آهن، تہ هي لفظ پڻ 'چوڪي' بدران 'چوڪا' ٿيندو.

2. معنيٰ:

- درياءُ تنهنجي دل اندر آهي، ٻاهر سمندر جو پيو پڇين!

- مانڪ اهي اتي ئي تو وٽ موجود آهن؛ سهڻا سٺا چونڊي چو نہ ٿو ڪڍين!

[13]

ڪانُومَنهِ ڏيئي، پينا جي درياءَ ۾،
پَسندا سيئي، مانِيڪَ اکڙين سين.

1. ڀهرين سٽ ۾ اصل الفاظ 'ڪايا' ۽ 'درياوَ' آهن. 'درياو' بدران 'درياءَ' لکڻ وڌيڪ صحيح ٿيندو، ۽ 'ڪايا' جي بدران 'ڪانُو' وڌيڪ صحيح ٿيندو. 'ڪانُو' جي معنيٰ سمنڊ يا درياءَ ۾ پاڻيءَ جي لاٿ، يا ماٺائي. 'پاڻيءَ جو ڪانُو ڏيڻ' معنيٰ لهڻ، هيٺ ٿيڻ، ماٺو ٿيڻ. سانوڻ ۾ درياءَ ۾ پاڻي گهڻو هوندو آهي، ۽ سمنڊ ۾ به پاڻي جو چاڙهه ۽ سختي هوندي آهي. سانوڻ گذرڻ ۽ سرءُ لڳڻ سان پاڻي ڪانُو ڏيندو آهي. شاهه جي رسالي جو بيت آهي ته:

"سَڪِي ڍرُو ڍَيوُن ٿِيئو، ڪنڌي ڏنو ڪانُو،
پاڻـي پَنـيـهـل ۾ اڳِـيـون نـه أئـو."

پيڙياتا (پيڙين وارا) به سانوڻ جي موسم ۾ مڇي لاهه، سپون ڪيڻ لاءِ يا واپار لاءِ سمنڊ ۾ نه ويندا. سانوڻ کان پوءِ جڏهن پاڻي ماٺو ٿيندو ۽ هيٺ ٿيندو تڏهن پيڙيون تيار ڪندا:

"ڏني ڏياري، سامونڊين سڙهه سنباهيا"

ڏياري جڻ سياري جي شروعات آهي. ان بعد پاڻي ڪانُو ڏيندو ۽ ماٺو ٿيندو، ۽ پيڙياتا پيڙيون تاريندا (پاڻي ۾ وجهندا ۽ هلائيندا). الهيءَ پوري ۽ صحيح موسم ۾ جيڪي سمنڊ ۾ ويندا سيئي سپون ڪيندا ۽ سلامت رهندا. ٻيءَ معنيٰ جي لحاظ سان جيڪي لاٿ ۾ هيٺاهين ولندا سيئي مرادون ماڻيندا. شاهه عبداللطيف، قاضي قادن جي هن بيت کي جڻ وڌيڪ تفصيل سان ورجايو آهي ته:

ويا جي عميق ڏي، منهن ڪانُو ڏيئي،
تن سپون سوجهي ڪيڍون پاتاران پيئي،
پسـنـدا سـيـئـي، امـل اکـڙيـن سان.

2. بيت جي معنيٰ ٿيندي ته:

- اهي لاڪنا جيڪي ڪانُي ۾ درياءَ (سمنڊ) اندر گهڙيا(1).
- سيئي وڃي مانڪ اکين سان ڏسندا (حاصل ڪندا).

[16]

هَنَ سَرَ سندا هَنجهَڙا، اِتي نُي آهين،
ڳالهين رب پَرَڙِيان جو منگهي تنه ڏين.

---

(1) سنڌ جي ڪاري (سامونڊي ڪناري وارن تعلقن) جي ٻولي ۾ 'سمنڊ' کي اڪثر درياءَ سڏيندا آهن.

Gul Hayat Institute

1. ڇاپي مطابق، ٻيءَ سٽ ۾ 'تنهن ڏين' بدران 'سو ڏين' آهي، جيڪو سنڌي محاورو ناهي؛ انهيءَ ڪري 'تنهن ڏين' پڙهڻ بهتر ٿيندو. قاضي قادن هيءَ بيت ڪنهن اهڙي جي چيل هن ڪان اڳ واري هيٺين بيت [15] جي جواب ۾ چيو:

وڃي آيو ڪير، ڪنهن ڏنو مُنهن لاهو ٽيپين،
اچي ڪندو ڪير، ڳالهيون رب پَرتيان.

لفظ 'ڳالهيون' مان گمان اٿي ٿو ته هي بيت وچولي يا هيٺ لاڙ جي ڪنهن درويش جو چيل آهي. قاضي قادن جي مٿئين بيت ۾ لفظ 'ڳالهين' (=ڳالهيون) آهي جيڪو روهڙي ڊويزن جي آترئين ڀاڱي (خاص طرح گهوٽڪي، ميرپورماٿيلي ۽ اٻاوڙي جي ڀرواري سنڌي) جي ٻولي جو لفظ آهي. پڻ هن بيت ۾ سرائڪي-آميز مقامي ٻولي جو لفظ 'منگي' آندل آهي.

2. معنيٰ ظاهر آهي ته:

- هن تلاءُ (الاهي راز وارو ٻيو جهان) جا هنجهه هتي اڻ موجود آهن؛
- جيڪو ڪالهه رب جي ٻرتلن (ڀلارن درويشن ۽ ولين) جي ڳالهين جي گهر ڪندو تنهن کي ٻي هو ٻڌائيندا.

انهين تو معلوم ٿئي ته ٻهرين سٽ جي معنيٰ وارو ٻيو ڪو اڳاٽو بيت ٻڻ هلندڙ هو، جنهن جي هڪ سٽ سهڻن شاهه ڪريم هن طرح پڙهي ته:

"ڪِيه سَر سندا هنجهڙا، ڪيٿي ٿا چُڻن".

ساڳي معنيٰ ۾ ٻيو هڪ بيت پڻ اڳاٽي وقت کان ولي سنڌ ۾ هلندڙ هو، جنهن جو جواب ڀٽائي صاحب ڏنو. اڳ ڪنهن درويش چيو ته:

"هنُو جي رڱ رڱين، سي ڪنٿي ڪنُب ڪٿي وٺا".

ڀٽائي صاحب جواب ڏنو ته:

اچان پڻ آهين، هولدا ڪلجڳ تائين ڪاپڙي،
لالائي جو، لطيف چئي، هو لاڳ چڱو لائين،
ٿا نيمت مقابل ليُن، ماٺهو ميرا ڪپڙا.

[17]

سَرَ هيڪڙي وَسن، جَرَ ۾ ليه نه ڪَنڏنو،
سارَ نه سالُورن، متي ڪَنوُل ڦُلاريو.

1. 'سَرَ' معنيٰ تلاءُ، پر 'سالورن' جو لفظ هن وقت سنڌي ۾ عام طرح مشهور معروف ناهي. هن کان پوءِ واري بيت [18] ۾ 'سالورو' واحد ۾ استعمال ٿيل آهي، ۽ ان بعد ٻئي

بيت [19] ۾ جمع ۾ 'سالور' آندل آهي. 'سالورو' جو جمع 'سالورا' هجڻ گهرجي. هن وقت سنڌ ۾ 'سالور' يا 'سالورو'، هڪ سائي گاهه کي چئجي جيڪو تلاون جي پاڻي ۾ ٿئي ٿو. مؤلف (هه) ان جي معنيٰ 'ڏيڏر' ڄاڻائي آهي.

2. بيت جي معنيٰ مؤلف (هه) هيئين طور لکي آهي:

- ڪنول جو گل ۽ ڏيڏر، ٻئي هڪ ئي تلاءُ ۾، پاڻي ۾ رهن ٿا، پر سنڌن وچ ۾ پرم جڙي نه سگهيو آهي.

- ڏيڏرن کي اها سڌ ئي نه آهي ته مٿي ڪنول ڦلاريو بيٺو آهي.

[18]

جهي سالُورو سُڌَ لهي، ڪَنُولان سندي ڪاءِ
تـو پـيو پاتال ۾، هوند نـه ميتي نـه ڪاءِ.

1. بيت جي معنيٰ صاف آهي، مگر لفظن جي بيهڪ ۽ بيان جي سٽاءَ جڻ اڄ ڪلهه جي ٻولي واري آهي، مؤلف (هه) بيت جي معنيٰ هيئين طرح لکي آهي ته:

- جيڪڏهن ڏيڏر کي اها ڄاڻ پوي ته تلاءُ ۾ ڪنول به آهن

- ته اهو جيڪر پاتال (تلاءُ جي تر) ۾ ويهي مٿي نه ڪائي.

[19]

ڪهي وڃائي ڏُور، ڪي ڏُورئي (اوڏا) وَلها،
هو جهي جَرَ سالورَ لڏي نه (تن) ڪَنُولانهُه ڪرَ.

1. ڇاپي مطابق، پهرين سٽ جي اصل پڙهڻي ۾ لفظ 'اوڏا' ڪٽل آهي، ٻيءَ سٽ ۾ اصل الفاظ 'هوئي' ۽ "لڏي نه ڪَنُو لانهي" آهن. قاضي قادن جي هن خيال کي شاهه عبداللطيف هڪ بيت ۾ تضمين طور ڪيو آهي، جنهن ۾ لفظ 'اوڏا' موجود آهي. انهيءَ لفظ وڌائڻ کان سواءِ وزن پورو ڪونه بيهندو. ٻيءَ سٽ ۾ پهريون لفظ 'هوئي' آهي جيڪو غالباً راجستاني محاوري مطابق آهي. سنڌي ۾ 'هـو جي' (=هـو جيڪي) پڙهبو، ۽ 'جهي' لفظ قاضي قادن جي مٿي ڏنل بيت [5] ۾ پڻ موجود آهي. ٻيءَ سٽ جي پوئين اڌ جي اصل پڙهڻي "لڏي نه ڪنولانهه ڪرَ" آهي جيڪا وزن ۾ ڪٽل آهي، ۽ ائين ئـو لڳي ٿـو ته لفظ 'تن' رهجي ويل آهي، 'ڪنولانهه' جي بيهڪ غور طلب آهي. اهو هاڻوڪي اچار موجب لفظ 'ڪَنُولانِ' (=ڪنولن جي) جي برابر آهي. پر ائين لڳي ٿو ته اضافي يا جري ترڪيب وارا اهڙا جمع جي صيغي جا الفاظ، يا پيا اهڙا الفاظ جن جي پڇاڙي 'آن' هجي، سي 'هه' جي ٽيڪ سان اچاريا ويندا هئا. ڏسو ايندڙ بيت جنهن ۾ 'آڪاسانه' يا 'منجهانه' آيل آهن. پڻ

Gul Hayat Institute

اکين پڙهڻين ۾ 'اسالهجو' (= اسان جو)، 'اسالهجي' (= اسان جي) ۽ ٻيا اهڙا آچار موجود آهن.

2. معنيٰ هيءَ آهي تہ: ٻن ڏرين جي محبت جو مدار مفاصلي تي ناهي: ڪي ٻري رهندڙ بہ دل کي ويجها آهن، تہ ڪي گڏ رهندڙ بہ چڻ ٻري آهن.

- ڪي ويجها رهندڙ بہ چڻ ٻري آهن، تہ ڪي پري رهندڙ پيارا (ولها = گهوٽ) اڃ (دل کي) وڌيڪ ويجها آهن.

- 'سالور' ۽ ڪنول ٻئي ساڳئي پاڻيءَ ۾ ڏڏ آهن، تہ بہ هڪٻئي کان ٻري آهن، جو ڪين هڪٻئي جي ڪل ئي ڪانهي.

شاهہ عبداللطيف هيٺين بيت ۾ قاضي قادن جي بيت جي پهرين سٽ ڪنئي آهي ۽ اڳتي ان کي وڌيڪ سهڻو ڪيو آهي تہ:

ڪي اوڏائي ڏور، ڪي ڏور بہ اوڏا سپرين،
ڪي چڙهن نہ چت تي، ڪي نہ وسرن مور،
مينهن ڪنديءَ جئن پور، تئن دل وراڪو دوست سين.
(ٻروو سنڌي)

[21]

اکيون آکاسانہ، فوجون ڪري آئيون،
سوڙهي گهٽي منجهانہ، سوجهي ٻرين لهنديون.

1. آکاسانہ، معنيٰ 'آکاس سان' يا 'مٿان آسمان کان'. "اکين جو آکاس تان فوجون ڪري لهڻ" واري سهڻي تصوير ۽ سهڻو خيال قاضي قادن انهيءَ لحاظ سان آندو آهي، جو محبت واريون اکيون فراق سببان پاڻيءَ سان ڀريل آهن، ۽ چڻ ڪڪر آهن، جيڪي آڪر ڪري اينديون ۽ هر جاءِ تي ۽ هر گهر ۽ گهٽيءَ ۾ وسنديون ۽ پنهنجا سڄڻ ڳولي لهنديون. اکين جي آگمڄڻ ۽ وسڻ وارو خيال، قاضي قادن کان پوءِ واري دور جي اعليٰ شاعري توڙي عوامي شاعر ۾ عام آهي- مثلاً 'شاهہ جي رسالي' جي بيتن ۾ اهو خيال هن طرح سمايل آهي:

آڪر ڪيئو اڇن، سڄڻ ساروڻ مينهن جيئن.

--

لس ٻيارين لوڪ، آڪر ڪيئو اکين سين.
(سر سارنگ)

--

اکين جا آڪر، سون تان لاهہ مڙ سپرين.
(سر رپ)

اڪين جو فوجون ڪري لهڻ وارو جنگ جو خيال ۽ ڪڪرن وانگر اُمنڊڻ وارو مثال رسالي جي هيٺين بيت ۾ وڌيڪ تفصيل سان سربستو آندل آهي:

اڪين ڪيئي آهين، وڏا واجهه وڄڻ جا،
آيون سنڌي سامرو، جهڙو اڄ لاهين،
جيئن سي ڪڪر آن ۾، تيئن اُگهئون آهين،
جهڙ ڦڙ اڄ لاهين، وسن سانوڻ مينهن جئن.

(سر رپ)

2. معنيٰ ته:

- اڪيون مٿان آسمان تان فوجون ڪري لٿيون آهن (اڀين جيئن ڪڪر قطارون ڪري وڏي گوڙ ۽ غلغلي سان پرجي اچن)

- (اهي پاڻيءَ سان ڀريل اڪيون ڪڪر وانگر) سوڙهين گهٽين توڙي گهرن ۾ هر جاءِ وسنديون ۽ پنهنجي سڄڻ کي ڳولي لهنديون.

[24]

واحدُ هنڌين داڻرين، هيڪڙو ميڙيي،
جنهين جان جُدا ڪيي، پسندا سيڙيي.

1. ٻهرين سٽ ۾ اصل لفظ 'هيڪڙيو' آهي، جنهن کي 'هيڪڙو' ڪري پڙهڻ وڌيڪ صحيح ٿيندو، جيئن ستين بيت [1] ۾ آهي. لفظ 'ميٺي' قاضي قادن واري وقت جي مقامي ٻولي جو آهي؛ 'مڙيئي' کي ان وقت مقامي طور بکر ۾ يا آسپاس 'ميٺي' ڪري اُچاريندا هئا. عربي لفظ 'دائرو' سنڌي ۾ ٻن خاص معنائن ۾ استعمال ٿيو آهي: هڪ 'حلقو' تعليم جي سلسلي جو (شاگردن جو استاد آڏو گولائي ۾ ويهڻ)، جنهن جي اصطلاحي معنيٰ ٿيندي درسگاه يا ڪنهن خاص تعليمي ۽ اعتقادي نظريي ۽ فڪر وارو گروه. ٻي معنيٰ، ڪو به ماڳ مڪان، جتي ماڻهو ڪنهن خاص مقصد لاءِ ايندا ۽ گڏ ٿيندا هجن.

2. بيت جي معنيٰ صاف آهي، ۽ مؤلف (ه) پڻ سهڻي ڪري لکي آهي ته:

- هر جاءِ ۽ هر ماڳ مڪان (تي ماڻهو يا سندن خيال جيتوڻيڪ جدا جدا آهن، مگر سڀني جو خالق) ڌڻي هڪ (واحد) آهي.

- البت ان کي اهي ڏسي سگهندا، جن پنهنجو پاڻ وڃايو آهي ۽ پنهنجي هستي ۽ خودي کي ختم ڪيو آهي.

[25]

حقيقي سون سڀڻ، وسن شهر حقيق ۾،
ڳالهه چون حقيقيان، چون حقيقي وڃڻ.

1. ڇاپي جي ٻهرين سٽ ۾ اصل لفظ 'سهر' آهي، جنهن کي 'شهر' ئي پڙهڻ کهرجي، ڇاڪاڻ تہ قاضي قادن 'شهر' کي 'سهر' ڪري چيو هوندو.

2. بيت جي معنيٰ صاف آهي، ۽ مؤلف (م) پڻ صحيح لکي آهي. هيئين طرح ڪبي تہ بہ سهڻي ٿيندي:

- منهنجا سچا سڄڻ (سدائين) رهن ٿي سچ جي شهر ۾

- اهي جيڪي ڳالهائين ٿا، سو سڀ حق طرفان يا حق مطابق آهي، ۽ هو (سيڪنهن کي) سچا (حق ۽ انصاف) اکر يا گفتا چون ٿا.

[26]

شَفِيقي سون سڄڻ، وَسَن شَهر شَفِيق ۾،
ڳالهہ چون شَفِيقيان، چون شَفِيقي وڻ.

1. ڇاپي ۾ بيت جي پڙهڻي هيئين طرح آهي جيڪا مؤلف (م) کهڻو ڪري هوبهو ديوناگري ۾ لکيل اصل دستخط مطابق ڏني آهي.

سَفِيفي سُون سڄڻ، وَسَن سَهر سَفاف ۾،
ڳالهہ چون سَفافِيان، چون سَفافِيي وڻ.

هن پڙهڻي مان اهو نتيجو نڪري ٿو تہ ديوناگري واري 'دستخط' جي لکندڙ پاڻ يا ٻئي جنهن قاضي قادن جا بيت ڪيس پڌايا تنهن ڪنهن ٻئي 'دستخط' (جيڪو سنڌي-عربي صورتخطي ۾ لکيل هو) تان اهي بيت پڙهيا ۽ اتاريا ۽ پنهنجي آتاري ۾ غلطي ڪئي جو 'شفيقي' لفظ کي صورتخطي جي هڪجهڙائي سببان، 'سفيفي' ڪري سمجهائين، لکيائين ۽ پوءِ پيا پويان الفاظ بہ الهيءَ لحاظ سان لکيائين. اصل لفظ يقيني طور 'شفيقي' هو، ڇاڪاڻ جو هي بيت پنهنجي سچي سٽاءَ ۾ هن کان اڳئين بيت [25] سان ملي ٿو، جنهن ۾ حقيقي، حقيق، حقيقيان ۽ حقيقي الفاظ آيل آهن. هن بيت ۾ ساڳي مناسبت سان شفيقي، شفيق، شفيقيان ۽ شفيقي الفاظ ئي ٿيندا.

2. 'شفيقي' معنيٰ 'شفيقن وانگر' يا 'شفيقن جهڙا' 'شفيق' معنيٰ پياري سڳي ڀاءُ وانگر قرب ڏيندڙ. انهيءَ لحاظ سان ئي (عربي فارسي ۾) 'آخي شفيق' محاورو مشهور آهي سنڌي ۾ اهايت پيار ڪندڙ ڀاءُ کي 'شفيق ڀاءُ' سڏيو ويو. 'سيڻ' جي لفظي معنيٰ آهي ڀيءُ - ساءُ جيڪي پنهنجي نياڻي جو سڱ ڏين. جيڪو مڱ وٺي ان کي 'سياءُ' چئبو ۽ جيڪو سڱ ڏئي سو 'سيڻ' سڏبو. 'سيڻ' جي اصطلاحي معنيٰ سچا سڄڻ يا وڏي قرب وارا ميت. 'وسن' معنيٰ رهن؛ 'وڻ' معنيٰ 'هنن سامهون گفتگو' ميار وارو ڳالهاءُ يا ڏکيو ڏوراپو. الهيءَ لحاظ سان بيت جي معنيٰ ٿيندي:

- منهنجا پيارا سڄڻ وڏي قرب وارا آهن، ۽ سدائين قرب واري شهر ۾ رهندڙ آهن.

- ڪا ڳالهہ ٿا ڪن تہ بہ قرب وچان ٿا ڪن، ۽ جيڪڏهن ڪو ڏوراپو ٿا ڏين تہ بہ پيار ۽ قرب سان ٿا ڏين.

Gul Hayat Institute

[27]

جينهين مُکَ مُلاءِ، آمِي الٽئِي آڪيڙُيئن،
تينهين جهي ڳالهاءِ، مانڊوڻي ماچو ٿيو.

1. ڇاپي مطابق پهرين سٽ ۾ لفظ 'مَرانءِ' آهي، پر صحيح 'مُلاءِ' ئي ٿيندو، جنهن جي معني آهي 'وڻان' يا 'ڪان' پيو لفظ 'آمِي' آهي، پر صحيح شايد 'آمِي' (؟) ٿيندو. معني اوس، تپش، جلڻ، ساڙو: آٽي يعني لٿي. ٻيءَ سٽ جي ڇاپي ۾ لفظ 'معدوئي' آهي، پر صحيح "مالدوئي" ٿيندو.

2. معني ٿيندي:

- جن جي منهن ڪان (يعني پري ڪان منهن ڏسڻ سان) اکين جو اوس ۽ ساڙو لٿو (۽ اکيون ٺريون).

- تن جي ڳالهاءِ (ٻڌڻ) سان مالدو وسائل جسم واري تازو توانو ٿيو.

[28]

سنُجي ڏيئي جهليو، جينهين روح رَساوَ،
تينهين سَنڌي تلهڙي، سونهاري مَياوَ.

1. ڇاپي مطابق ٻيءَ سٽ ۾ 'تَلهڙي' (ت جي پيش سان) ۽ 'مُياو' (م جي پيش سان) لفظ آهن، ۽ مؤلف (هہ) بيت جي معني هيٺين طور ڏني آهي:

- جن (ستگرن) منهنجي آتما جي رساو (پهچ) کي ڪنجي ڏيئي ضابطي هيٺ رکيو.

- تن جي رهبريءَ هيٺ هلندي، منهنجو مياء سولهارو ٿيو.

2. لفظ 'تلهڙو' بيت نمبر [82] ۾ پڻ آيل آهي، ۽ اتي ان جي معني 'پيڙو' يا 'پيڙي' آهي. 'پيڙي جي رَسن' يا ٻگهہ جي لحاظ سان، 'روح رساوَ' جي معني 'روح جي رسي کي' ٿيندي. 'سياءَ'، معني سٿ يا سنگت (جيڪا هن حياتي جي پيڙي ۾ گڏ چڙهيل آهي). انهيءَ لحاظ سان، بيت جي معني هيٺين طور ٿيندي:

- جنهن (لاکئي، اڳواڻ، مرشد يا ستگر)، روح جي رسن کي ڪنجي هٿي قابو ڪيو آهي (يعني جن جي هٿ ۾ اهي رسا آهن).

- تنهن جي پيڙي ۾ چڙهيل سنگت پڻ سهڻي اوج ۽ بخت واري آهي (يعني انهيءَ پيڙي ۾ چڙهڻ جي ڪري ئي اها سولهاري ٿي آهي).

[هلندڙ]

ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو

قاضي قادن

هندستان مان، تازو شايع ٿيل ڪتاب 'قاضي قادن جو ڪلام'، ڀاءُ ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي ڏياري موڪليو. جنسُ هجي شري هيري ٺڪر ڪي، جنهن 'قاضي قادن' جا 112 بيت، منظر عام تي آندا آهن. هيءَ هڪ وڏي ادبي خدمت آهي، جا اديبن ۽ عالمن جو ڌيان ڇڪائي ٿي.

سچ پچ ته شري هيري ٺڪر جي تحقيق، سنڌي ادب ۾ نه رڳو بنيادي اضافو آهي، پر 'سنڌي لغت' لاءِ اڻ قيمتي مواد آهي. تنهن ڪانسواءِ بيتن کي اعرابن سان سولو ڪري، معنيٰ ۽ شرح سان سينگاري، مبارڪن جو مستحق ٿيو آهي. الهيءَ چوڻ ۾ ڪو وڌاءُ نه ٿيندو ته هيري صاحب، ٻين محققن لاءِ، تحقيق جو ميدان گهڻي ڀاڱي هموار ڪري ڇڏيو آهي. ڪيترا اهڙا به الفاظ سنڌس ڪتاب مان ملن ٿا، جي اڳين شاعرن ۽ سگهڙن ۾ ڪم آندا آهن. جيڪڏهن ڪو اديب، هينئر "سنڌي ادب جي تاريخ" لکندو ته شري هيري ٺڪر کي ضرور ياد ڪندو، ورنه تحقيق جي هڪ ڪڙي گم نظر ايندي.

ڪتاب جي مطالعي مان صاف ظاهر آهي ته شري هيري ٺڪر، ڪتاب کي پنهنجي مغز جي مِڪَ سان لکيو آهي؛ ڇاڪاڻ ته ڪتاب هر طرح سان، ادبي سينگار جو مرڪز نظر اچي ٿو. ڇا لفظن جو تلفظ، ڇا لفظن جي معنيٰ ۽ ڇا سڀني سمجهاڻي! مطلب ته ٺڪر صاحب، ڪتاب کي موڏي، سنواري ۽ سينگاري پيش ڪيو آهي، جنهن لاءِ، ان فن جا ڳولائو، سنڌس ٿورائتا ٿيندا.

ڪتاب شايع ٿيڻ کان پوءِ، هڪ ڳالهه جي وضاحت ٿي ته اصل قلمي نسخي تي "ڪاجي ڪادن جي ڪي ساکي" لکيل آهي. اها "ڪادن" واري ڳجهارت. پنجن سون ورهين کان، سنڌ تي پيل هئي. جيترڙيڪ سنڌ جي عالمن، اديبن، پارکن ۽ ڳوليندڙن 'ڳجهارت' کي پڄڻ لاءِ، ڏکن پنيان ڏک پئي هنيا، پر تڏهن به پيهجي ويئي هئي. ڀڄاڙيءَ وارو هتڏانتو ڏک، سنڌ جي مشهور محقق محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ هنيو، جنهن ڪري "قادن" واري ڳجهارت پڄي پئي، جو قلمي نسخي تي به 'قادن' لکيل آهي.

يقين آهي ته 'قاضي قادن جو ڪلام' مان ڳوليندڙن کي تحقيق لاءِ ڪيترين ئي ليون ڳالهين نظر ايندي. دادا چترامداس دولترام لکي ٿو:

"هيري ٺڪرجي هن کوج-ڪشالي مان هڪ ڳالهه وڌيڪ ڦل ملڻا آهن جو سنڌ هند جا سنڌي عالم، نه رڳو سنڌس پورهئي جو نتيجو ماڻيندا، پر منجهائن جن کي اِن قسم جي کوج جي سڪ چڪ آهي، سي سنڌس ڪتاب مان سنڌي ٻوليءَ جي اوسر ۽ وڪاس جي اتهاس تي چڱي روشني وجهي سگهندا."

ڪيترن شاعرن جو ڪلام، اسان وٽ موجود آهي، پر سنڌن اصلوڪي آستاني جو ڪو پتو ڪونهي. البته ڪلام جي آڌار تي چئي سگهون ٿا ته فلاڻي ڪفلاڻي پاسي جو هوندو، پر تڏهن به "يقين" جو لفظ، انهن مان لاڳو ڪري نه سگهنداسين "لَڇُو" شاعر، سنڌ ۾، مشهور ٿي گذريو آهي، پر سنڌس باري ۾، ڪا حقيقي خبر ڪانه آهي: فقط سنڌس ڪلام جي لفظي مواد کي ڏسي، چئي سگهبو ته 'ٿر' پاسي جو آهي:

سَهي تَرالڳيُون نه تَنجَن، ڪونهن جَنِي ڪُونگرا،
سِرالڪَ جَنِي جِي سُومرا، رَتُواهي رَجَن،
لهڻَن جو لَڇُو چئي، پِيِٺا آهي پُڄَن،
ڪَنڪوا ڪَنجَن، هَرَلَنهي تِيندي سُومرا.

جوکيسَر ب مشهور شاعر ٿي گذريو آهي:

ڪَڪَن ڪَجي آئيا، مَٿي ٿَرَ تَمِي،
ڪي ڪَجا، ڪي ڪَجا، ڪي ڪُڪَر مَنجهه ڪهِي،
ڪُجاوَ تيُون ڪَجمِيرَ جون، آيون چَڙهه چَڙهي،
پاريُون تن پِٽن تي، ڪَنَ پيون سُونڪَ سَهي،
آهِي ۽ پَهي، سَيَڪُئي مَاربان سومرا.

جوکيسر جي ٻولي ٻڌائي ٿي ته ٿَرَ جو شاعر آهي.

شري هيرو ٺڪر به قاضي قادن جي بيتن جي ڪسوٽي مقرر ڪندي چوي ٿو:

"قاضي قادن جي تازو مليل بيتن جي ٻوليءَ سرائڪي/ملتاني ۽ پنجابيءَ کان متاثر ٿيل سنڌي آهي. سرائڪي/ملتاني اثر ٻوليءَ جي وياڪرڻ واري روپ يا جوڙجڪ تي ڇانيل آهي. ٻوليءَ جي شبداوليءَ (Vocabulary) اُن کان گهڻو متاثر نه ٿي آهي. قاضي قادن بکر جو رهندڙ هو، جو اتر سنڌ ۾ آهي. اهو علائقو جاگرافيائي طرح ملتان جا صدين کان پاڻ ۾ سياسي، روحاني ۽ ساهتڪ لاڳاپا رهيا آهن ۽ ملتان

صوفين جو گڙهه به رهيو آهي. اِلڪري قاضي قادن جي سنڌي ٻوليءَ تي اهو اثر سياويڪ آهي".

شري هيري ٺڪر، قاضي قادن جي ڪلام کي پرکڻ لاءِ، مٿين ڪسوٽي قائم ڪئي آهي، پر تنهن به، اڃا ڪي ٻيون ڪسوٽيون به آهن، جن تي ڪنهن به شاعر جي ڪلام کي پرکي، جدا ڪري سگهجي ٿو:

ا- قافيا

قاضي قادن جا جيڪي ستَ بيتَ مليا آهن، تن مان ڪو به اهڙو بيت نه آهي، جنهن جي قافيه ۾ ڏ ڏ ٻيل هجي. جئن:

1- جوڳيي **جاڳايوس**، سُتو هوس ليَنڊَ ۾،
تيهان ٿيو **ڏيوس**، ٻريان سنڌي ٻيڇڙي.
2- سڄڻ سنجيهه **هُڏَام**، مون وڃي واءُ ڏيا،
هيڏان هوڏان هڏڙا، هيڻن جاڙ **وڏام**.

"قاضي قادن جو ڪلام" مان ڪن بيتن جا قافيا:

1- سَٽن پالٿيي **سون**، هي جرَ ٻوسَ جرڪٽون،
وڃن وَرائي **ون**، ڪنهن لڳي **ڪارو ٿيو**.

قافيا آهن: 'سونُ' ۽ 'ونُ'".

درحقيقت 'سون' سان قافيو 'هون'، **'اون'** وغيره ٿي سگهن ٿا. 'سون' سان 'ون' جو قافيو نٿو ٿئي. **جيڪڏهن "قاضي قادن جو ڪلام" ۾، قلمي لسخي واري پڙهڻي-ديوناگري ليپيءَ واري- به اندل هجي ها ته صحيح تلفظ لاءِ، ويچار ڪري سگهجي ها. اڄ سمجهان ٿو** ته اهو لفظ 'سون' نه، پر 'سُوَن' آهي. **جيتوڻيڪ معنيٰ ٻنهي جي ساڳي آهي، ۽ قافيه ڪان** 'سُوَن'، 'سونَ' ڪان اصح ٿيندو.

'سونُ'، پراڪرت 'سُوَنُ'. سنسڪرت 'سُوَرنُ'=سُ=چڱو+وَرنُ=رنگ. سهڻي رنگ وارو.

اڳين سگهڙ شاعرن به گهڻو ڪري 'سُوَن' ڪم آندو آهي. هڪ بيت پيش ڪجي ٿو:

سُوَن سَرسا سهڻي، سَت پاتر لَيَنيي لار،
سِيهَ گڇي، ڪَٽ ڪيسري، آرڳ آليهرَ وار.

[سُوَن=سونُ (Gold). سرسا=سرس، وڌيڪ. سَت=پَت. پاتَر=پتر. ست پاتر=پٽر جو پَتُ، سو ٿيو "سرمون". نيني=نيڻ=اکيون. نار=عورت. سِيهه=ڪُونج. ڪَٽ=ڪمر، چيلهه. ڪيسر=شينهن. ارگ=ناڳ. اليهر=ناڳ].

Gul Hayat Institute

شاعر چوي ٿو ته، ”اها عورت، سون َ ڪان ۾ سولهن ۾ سرس هئي. ڪيس اکين ۾ سرمون پيل هو. سندس ڳچي، ڪولج جيان ڏکهي ۽ ڪمر، شينهن جيان لڪدار هئي، ۽ وار، لالنگ جيان ڪارا، ڏکها ۽ خوفناڪ.“

ٻهر ٻن بيت جي ٻيي مصرع ۾، ”ون“ لفظ آهي، جو پڻ ’رنگ‘ جي معنيٰ ۾ آهي. وَن. سنسڪرت ’وَرَڻ‘=رنگ.

2. توڙي هوءِ نه وِسَهُون، مَٿين سَهسين ماڙوهين،
اکين ڪِين، متاع، جتي هوئين مـان پرين.

اڳ سمجهان ٿو ته بيت جا قافيا آهن: وِسهون ۽ متاع. اهي قافيا ڏَڌَ وارا آهن. ’وِسهون‘ بدران ’وِسا‘ يا ’ويسا‘ يا ’وِساه‘ هوندو، تڏهن ته ’متاع‘ سان ميل ڪائيندو.

وسا، ويسا يا ويساه=ويساهه، اعتبار.

3. جنهن قـڦـڙ ماهـَ ۾، اهڙن روزا عـيـد نماز،
اجـا آهـي ڪـا ٻـي، الـلـه دي حاج.

قافيا آهن: نماز ۽ حاج.

قلمي نسخي ۾ ’نماز‘ بدران ’نماج‘ هوندو، تڏهن ته ’حاج‘ سان قافيو ملندو.

قاضي قادن جهڙو عالم، اهڙا قافيا ڪم آڻيندو؟ تنهنڪري گمان غالب آهي ته اهي بيت قاضي قادن جا نه آهن.

2. ساڳيءَ معنيٰ وارا لفظ، ٻن محاورن ۾.

توڙي هوءِ نه وِسَهُون، مَٿين سهسين ماڙوهين،
اکيون ڪِين، متاع، جـتـي هوئن مـان پرين.

ڪِين = ڪائين.

سيچاڻو آئي سينهن، ڏُووَڻَن وَسن جهنگ ۾،
سو ڪَتڙُ ڪاون ڪيئن، ساس جنهين ڪـو ليکيو.

ڪاون = ڪائن.

ساڳيو شاعر، هڪڙي هنڌ ’ڪِين‘ ۽ ٻئي هنڌ ’ڪاون‘ ڪم آڻي، سو بعيد از قياس آهي، اهو الهيءَ ڪري ٿيو آهي، جو ٻئي شاعر، مختلف خطن جا آهن، جن پنهنجي تَرَ جي محاوري پٽاندڙ جدا جدا لفظ استعمال ڪيا آهن.

3ـ لفظن جا ساڳيا حرف، مختلف صورت سان.

الف ـ سَهباز بـازُ ٿيـو، ٻَنـڪـِي لـه ماري،
آڪـ ڪـوڙي عرس ۾، لـڏي مـُناري.

’شهباز‘ بدران ’سهباز‘ ۽ ’عرش‘ بدران ’عرس‘ ڪم آيل آهي.

ب- حقيقي سون ميڻن، وَسنَن سَهر حقيق ۾،
ڳالهه ڇون حقيقيان، ڇون حقيقي ويڻ.

'شهر' بدران 'سهر' ڪم آيل آهي.

ج- روز محشر ڏينهڙي، سَتر سج تپن،
سَپوئي جَرَّ پانثيان، جي سون پيرين ميلن.

'محشر' ۾ 'ش' صحيح آندل آهي.

د- جن محبت مَنَ ۾، تسي متيلي ئي سوپتَن،
تَن ۾ پَليتيءِ مشعلان، سَدا سدا سپرين.

'مشعلان' ۾ 'ش' صحيح آندل آهي.

جيڪڏهن شاعر ماڳيو هجي ها ته اهڙن لفظن ۾، يا ته 'س' قائم رکي ها، يا 'ش' قائم رکي ها. هيٺ ڪن بيتن ۾ 'ش' بدران 'س' ڪم آيل آهي ته ڪن بيتن ۾ صحيح 'ش' ڪم آندل آهي، جنهن مان ڪٿيو اشارو ملي ٿو ته شاعر، مختلف خطن جا آهن. قاضي قادن هڪ جَيّد عالم، سو ڪيئن 'شهباز' کي 'سهباز'، 'عرش' کي 'عرس' يا 'شهر' کي 'سهر' لکندو!

هينئر شري هيري ٺڪر جي، ڪن لفظن جي معنائن تي، ويچار ڪجي ٿو:

1- نه سو لا هُو، نه سيرو، نه آر وار نه پار،
مُوڙهو وَتيين، تن ڪي، سو من منجهه لهار.

ٺڪر صاحب لکي ٿو:

آر=ڇاتي. وار=هيءَ پَرَ. پار=هُوءَ پَرَ.

هن طرح معنيٰ لکي ٿو:

(برهم جو) نه آهي لهوارو (پڇاڙي)، نه ان کي سرو (منڍ) آهي ۽ نه ڇاتي آهي. نه ان کي هيءَ پَرَ يا هُوءَ پَرَ آهي. (تون) مُنجهي ڪري، ان کي ڳوليندو ٿو ڦرين. هن کي مَن ۾ ڇهاتي پائي ڏس.

متئين بيت جا فقط ٻه لفظ- آر ۽ وار- غور طلب آهن.

سنڌ جي سدا ملوڪ سگهڙ شاعرن، پنهنجي ڪلام ۾، 'آر' ڇاتيءَ جي معنيٰ ۾ برابر ڪم آندو آهي:

آليهَر آدليا آر تي، پَلَر تيو پيئنَن.

[اليهر=لانگ. هت معنيٰ: ڪارا. ڏکيا ۽ خوفناڪ وار. آدليا=ليٽيا، ڪيريا. آر=ڇاتي، آرهه. پلر=هجوم. پينن=لاڳن. پين=لاڳ].

شاعر، عورت کي ڦٽي ڏيندي ڏسي ٿو. جڏهن سمورا وار، اڳيان ڇڙڪ ڇڙي ۽ سنوارجي ويا، تڏهن ٿو شاعر چوي!

عوت جي ڇاتيءَ تي ڪارا، ڊگها ۽ خوفناڪ وار ڪري پيا ۽ انهن پيو نظر اچي، جو ڄڻڪ ڪارن نانگن جو هجوم لڙڪيو رهيو آهي.

الهيءَ 'آر' لفظ مان، سنڌيءَ ۾ 'آرهه' ٿيو، جو اصل ۾ سنسڪرت آرس؟ (ڇاتي) آهي؛ پر هت "آر" ڇاتيءَ جي معنيٰ ۾ نه آيو آهي. "ار+وار" ڪي هڪ ئي لفظ 'اروار' سمجهڻ کپي.

سنڌ جو مشهور سنت سامي چوي ٿو:

الف- ساري چڙهيو سيرَ تي، **آروار پار** ٿيندي.

ب- جنهن جو سنهن محبوب ڏي، سي **اروار نه پار**.

شاعرن جو سرتاج شاهه ڀٽائي چوي ٿو:

الف- "**اورارا** آهون ڪريان، ڀهچان شال **پرار**".

(سر سهڻي)

"اورارا"=اورينءَ پَرِ کان. پرار=پرينءَ پر (درياهه جي).

"اروار"، "اورار" يا "اوروار" ٽيئي لفظ ساڳي معنيٰ- هيءَ پَرِ- رکن ٿا.

"اروار" سنسڪرت "آوار" آهي، جنهن جو ضد "پار" آهي.(1)

آوارپار=آور= هيءَ پر+پار= هوءَ پَرِ (2). سنڌي لفظ 'آرپار' به اتان ئي نڪتو آهي.

2- روز محشر ڏينهڙي، سٿر سج تپن،

سيوئي جَرَ پاڻيان، جي مون پرين مڙن.

ٽڪر صاحب لکي ٿو:

جَرُ=جَلُ، پاڻي.

"قيامت جي ڏينهن سٿر سج تپن ٿا (حد درجي جي تابش ٿئي ٿي)، پر آن ڏينهن جيڪڏهن سنهنجو پرين مون کي ملي وڃي ته سان جيڪر انهن محسوس ڪريان ته ڄڻ ڇوڏاري پاڻي هڻي جهڙي ٺنڍڪ لڳي پئي آهي."

اها معنيٰ، شاعر جي حقيقي خيال جي ترجماني نٿي ڪري؛ ڇاڪاڻ ته بيت ۾، 'سج' جو 'جَرَ' سان (ٺنڍڪ جي معنيٰ ۾) ڪو واسطو نظر نٿو اچي. آءٌ سمجهان ٿو ته قلمي نسخي ۾ "جهَڙُ" آهي، جنهن کي "جَرُ" سمجهيو ويو آهي.

---

(1) سنڪشپت هندي شبد ساگر- صفحو 93- ڪاشي ناگري پرچارڻي سڀا.

(2) پدم چندر ڪوش- صفحو 74- پنڊت گنيش دت شاستري.

معنيٰ هيئن ڏيندي:

قيامت جي ڏينهن، جڏهن سخت گرمي هوندي، تڏهن جيڪڏهن منهنجو محبوب مون سان ملندو ته منهنجي لاءِ (اها سج جي گرمي به) جهڙو ڇانوَ ٿي وينديون.

3- تـوڙي وجـن رُومَ، نـانيهـم لصيبان اڳـرا،
سـالـي وَتَئِين تـوم، جـي لـکيا ڇيـپـن ۾.

ڊاڪٽر صاحب 'وتئين' جي معنيٰ لکي ٿو: پٽڪي، ڦيري:

اسان سمجهان ٿو ته 'وتئين' بدران 'وتي' آهي، جنهن جي معنيٰ آهي: آڻي (مٽي، مٽان).
سنڌيءَ ۾ عام چوڻي آهي:

توڙي وڃي رُومِ، ته به ڏيوڏي آڻي تُومِ.

بهرحال 112 بيتن جو دور مقرر ڪرڻ سولو ڪم نه آهي؛ ڇاڪاڻ ته ايتن ۾ شاعرن سڳورن جا نالا ڏنل نه آهن. البت ڪن آهڃاڻن مان ثابتي واٽي ڇٽي سگهبو ته ڪهڙي دور سان تعلق رکن ٿا. 'قاضي قادن جو ڪلام' ۾ هڪ بيت آيل آهي، جنهن ۾ "ساگرو" واهه جو ذڪر ڪيل آهي:

"جي مهراڻ مَيا ڪري ته ساگرو جهلي نه سَٽَ."

اهو ساڳيو 'ساگرو'، "شاه ڪريم بلڙيءَ واري جو ڪلام" ۾ پڻ آندل آهي. تنهنڪري اسان کي گهرجي ته "ساگرو" واهه جو پتو لهون ته ڪهڙي دور جو آهي.

هڪ سگهڙ کان سنڌ جي واهن تي، هُنَرَ جو بيت مليو آهي، جنهن ۾ 'ساگرو' واهه به آندل آهي:

مارڪ مـون ڌاڻـي، شاهو، بيجـر ڪـي،
خيرو، محمد علي ڪندو، چام واهن تي،
آوَت ڪـريـن ٿـو سـومـرا، ڪلياڻ آٿي،
اي "امام بخش" آٿي، ساگرو ٿئي نه سومرا.

Gul Hayat Institute

تنوير عباسي

قاضي قادن جو ڪلام

مؤلف: هيرو ٺڪر.
ٻوڇا پبليڪيشنس، C-8/16313، لارينس روڊ، دهلي 110035.
قيمت: رواجي 12/00 پڪو جلد: 15/00
ڇپائيندڙ: ڄيٺانند داس دولترام ڏيارڻ وارا: رام پنجواڻي
صفحا: مقدمو: 83 متن 60.

قاضي قادن جا وڏيڪ بيت هٿ اچڻ سنڌي ٻوليءَ جي ادبي تاريخ ۽ تحقيق لاءِ نوان باب کوليا آهن. اهو اسان جي ادب لاءِ هڪ ليکو آهي، ۽ اسان جي ادبي روايتن جي قدامت جو وڏو ثبوت پڻ.

شري هيري ٺڪر، هڪ مٽ (مڙهيءَ) مان هن ڪلام کي هٿ ڪري ان جون پڙهيون قائم ڪري ان کي ڇپايو آهي، جنهن لاءِ ڪيس ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جهڙا محقق ۽ عالم به مبارڪون ڏئي چڪا آهن.

قاضي قادن جو ڪلام، ڀارت جي هرياڻا صوبي ۾ راڻيلا نالي ڳوٺ مان هٿ آيو آهي، جتي هڪ پستڪ ۾ ڪبير، سورداس، دادو ديال، شاهه حسين ۽ ٻين جي ڪلام سان گڏ ارڙهين صديءَ ۾ لکيو ويو هو.

هن واقعي مان ظاهر ٿئي ٿو، ته سنڌيءَ جو وڏو ادبي ذخيرو ديوناگري لپيءَ ۾ موجود آهي. ڪجهه سال اڳ سراج پڻ برٽش ميوزم لائبريريءَ مان، ديوناگري لپيءَ ۾ لکيل سنڌي بيت (جيڪي شاهه لطيف کان به اڳ جا هئا) ڳولي ڪڍيا ۽ انهن جي باري ۾ "نئين زندگي" ۾ هڪ مضمون لکيو.

ان حقيقت کي اڳ ۾ رکي اهو لازمي ٿيو پوي، ته سنڌي قديم ادب تي کوجنا ڪرڻ لاءِ اسان جي عالمن ۽ محققن کي ديوناگري لپي سکڻ کپي ۽ ان ۾ لکيل پراڻن ڪتابن کي پڙهڻ گهرجي.

ٻي ڳالهه، جيڪا هن واقعي مان واضح ٿي ٿئي، ته هندن جي ٻوتر جاين تي، مسلمان شاعرن جو ڪلام، هندن جي مذهبي توڙي ادبي شخصيتن سان گڏوگڏ رکيو ويو آهي.

اها ان دور جي بي تعصب سماج جي خوبي آهي. جتي سورداس، ميران بائي، ۽ گرو نانڪ آهن تہ اتي شيخ فريد، شاهہ حسين ۽ قاضي قادن پڻ آهن.

قاضي قادن جي ڪلام کي هريانا توڙي برهانپور تائين مشهوري ملي. ان زماني ۾ سنڌ جو علم فضل ڪيڏو نہ ڦهليو، اها ڳالهہ بہ خوشيءَ جهڙي آهي.

قاضي قادن تي هيري ٺڪر جي ڪتاب ڇپجڻ سان ئي ادبي ماحول ۾ چُرُ پُرُ آئي. سنڌ جي مشهور محقق ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ کيس مبارڪون ڏيون. هو صاحب تفصيلي تبصرو ڪجهہ وقت کان پوءِ لکندو. ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌي ”قاضي قادن“ ۽ ”قاضي قاضن“ نالي جي صحت تي بحث ڪيو آهي، ۽ پنڊت گرڌاري لعل لکيو آهي تہ اهو ڪلام، جيڪو هيري ٺڪر ڇپايو آهي، سو ماڳهين ميان مير جو آهي، نہ قاضي قادن جو.

انهن سڀني مسئلن جي تحقيق ۽ ڇنڊ ڇاڻ لاءِ، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ جي تفصيلي محققانہ تبصري جو انتظار رهندو. جنهن جي باري ۾ هن صاحب ”هلال پاڪستان“ واري ڇپيل خط ۾ اظهار ڪيو آهي. بهرحال انهن مسئلن تي ٿوري ڇنڊ ڇاڻ ڪجي تہ بهتر آهي.

قاضي قاضن يا قاضي قادن

اول اول، سڀني تاريخن ۾ ’قاضي قاذن‘ يا ’قاضن‘ لکيل آهي. ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ پنهنجي سنڌي بوليءَ جي مختصر تاريخ ۾ ’قاضي قادن‘ لکيو آهي، جيڪو ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ جي لکڻ موجب بنا دليل ۽ بنا سند جي آهي. ڊاڪٽر عبدالمجيد مختلف قديم ڪتابن جي حوالن سان ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي تہ اصل نالو ”قاضن“ آهي. هيري ٺڪر جي باري ۾ هن صاحب لکيو آهي تہ، هن ’قاضي قادن‘ ڊاڪٽر بلوچ جي تقليد ۾ استعمال ڪيو آهي. حالانڪ هيري ٺڪر صاف لکيو آهي تہ اصل هٿ آيل قلمي نسخي ۾ ”ڪاجي ڪادن“ لکيل آهي. اهو قلمي نسخو، جيڪو راڻيلا جي مٺ ۾ موجود آهي، اهو قديم آهي، ان ڪري ان جي لکجڻ جو وقت بہ قاضي قادن کي سڀ کان ويجهو آهي، ان ڪري ان جي روايت کي ئي تسليم ڪرڻ گهرجي.

Gul Hayat Instute

ميان مير جو مسئلو

پنڊت گرڌاري لعل انهن شعرن کي قاضي قادن جا تسليم نٿو ڪري، ۽ لکي ٿو تہ اهي سندس پاڻيجي ميان مير سنڌيءَ جا آهن، جيڪي اڃا تائين پنڊت ميان مير جي نالي ڳائيندا ٿا رهن. هو صاحب لکي ٿو تہ پاڻ پنڊت هريداس جو چيلو آهي، هن صاحب اهو بہ لکيو آهي تہ ميان مير سنڌي، قاضي قادن کان ملڪي مسئلن جي اختلاف تان ڪاوڙجي، پنجاب هليو ويو هو.

ٻئي ڳالهه، ته دارا شڪوهه جو مرشد، ميان مير سنڌي، قاضي قادن جو پاڙيچو ان ۾ سنڌ مان لڏي آيو هو ۽ هو قاضي قادن جي وفات وقت هڪ سال جو هو. ان ڪري هن جو قاضي قادن سان ملڪي مسئلن تي ڳالهائڻ لاءِ پنجاب لڏي وڃڻ ممڪن ئي ناهي. ٻيو ته ميان مير سنڌي جو دؤر قاضي قادن کان پوءِ جو دؤر آهي ۽ ان وقت جي سنڌي ٻولي، جيڪا اسان کي ملي ٿي، قاضي قادن جي ڪلام کان پوءِ جي ٿي لڳي. قاضي قادن جي هٿ آيل بيتن جي زبان مان ئي لڳي ٿو ته اها زبان قديم آهي. ان ڪري، بنا ڪنهن سَنَد جي، ۽ تاريخي حوالي جي، انهن بيتن کي ميان مير سنڌيءَ جي نالي منسوب ڪرڻ زيادتي آهي.

قاضي قادن جو سياسي ڪردار:

قاضي قادن جي شخصيت سنڌ جي تاريخ ۾ تڪراري رهي آهي. هو سمن ۽ ارغونن جي دورن ۾ رهيو؛ سيد مهدي جونپوريءَ جو مريد ٿيو؛ شاهه بيگ جي لشڪر جي قدرت ۾ سنڌ پاڻ ۾ ويڙهيا قيد ٿيا ۽ هو چوڻ وانگر ڪين ڳوليندو وتيو- ليڪن ڪوشش ڪري اها قدرت بند ڪرايائين؛ سيد حيدر سنائي تي سنڌ مرشد قتل جي فتويٰ ڏني، ۽ پاڻ سنڌ خاص صلاحڪارن مان هو.

قاضي قادن جي شاعري، ۽ سندس سياسي ڪردار ٻه متضاد شيون آهن؛ پر اهڙا مثال ٻيا به آهن جو ڪي بلند پايي جا شاعر سياسي طور تي بلڪل ئي اُبتو ڪردار ادا ڪري رهيا آهن. غالب جو مثال آهي، اقبال ۽ ذاير جا قصيدا لکيا، ۽ خود اسان جي دؤر ۾ به مثال ملي سگهن ٿا.

قاضي قادن جي شاعري:

قاضي قادن جي شاعريءَ جي اڀياس ڪرڻ سان معلوم ٿو ٿئي ته هو لنڊي ڪنڊ جي شاعرائين روايتن کان پوريءَ طرح واقف هو، ۽ ان جو اونهو اڀياس ڪيو هئائين. هو هو ته شريعت جو صاحب؛ پر تڏهن به صوفين وانگر ڪتابن جي علم کي ننديو اٿائين:

زيران زبران آيتان، ڪتابان جي پڙهن،
ايهه سبائي سڪ، جان جان پريان نه مڙهه.

... ...

پڙهندو پٿي ويو ڪوڙين لک قُران،
لکي لوڪ نه سگهيو، ڀاڻي اندر ڀاڻ.

... ...

قاضي قادن جي شاعريءَ ۾، ڪيترا اهڙا موضوع آهن، جن جي روايت هن وٽان ئي شروع ٿي آهي، ۽ اهي موضوع اڳتي هلي سنڌي شاعرن جا پسنديده موضوع ٿي پيا-

شاهه عنايت ۽ شاهه لطيف ته انهن موضوعن تي سچا سر لکيا- 'ڪارايل' جي هنج جي اوائلي صورت قاضي قادن وٽ اجها هيءَ آهي:

در پورا سي کهران، حقيقتا هنجهه،
ڪوڙين هنجان ڪڻ چڳن، سر پاڻيءَ جي منجهه.

ڪلياڻ جي 'ويد ۽ واڍوڙ' جي ابتدائي شڪل به قاضي قادن وٽ ملي ٿي:

آلهان الدر ماهه، پاهر ڏک اهه پڌرا،
ويد ڪريندو دانهه، پسان سي واڍوڙيا.

قاضي قادن هن بيت ۾ سسئيءَ جو نالو ته نه کنيو آهي، پر ان جو پس منظر سسئي پنهونءَ جو داستان ٿو پائنجي:

لکي وڃان پير، دانهان ڪندي ڏونگر،
سو ڏي سڄڻ ميڙ، جنهين هٿون ڏکڻي.

ساڳيءَ طرح بيت 34، 35 ۾ رامڪليءَ جي جوڳين، ۽ بيت 60، 61 ۾ 'مٽلان'[3] ۽ بيت 72 ۾ 'ڏهيسر' جو ذڪر آهي- انهن موضوعن ۽ مضمونن، جن جي قاضي قادن شروعات ڪئي، اهي صدين تائين سنڌي شاعريءَ تي اثر انداز رهيا- ائين ٿو لڳي ته سسئي، ڪلياڻ، ڪارايل، رامڪلي، سورٺ ۽ ڪلاسيڪي شاعريءَ جا ٻيا سُر، قاضي قادن جي شاعريءَ کان متاثر ٿيل آهن.

قاضي قادن جي شعر جو گهاڙيٽو:

دوهي ۽ سورٺي مان بيت جي ارتقا جا ابتدائي اهڃاڻ پڻ قاضي قادن جي شاعريءَ ۾ لڀن ٿا. دوها چند به قاضي قادن وٽ آهي، جيئن:

جتي سنسار سچ سان سه جا سائين ساڻ هوءِ،
تو پڌر هي پيڙا تري، جه ٿانءَ نير نه ڪوءِ.

سورٺا چند جا مثال پڻ ملن ٿا- جن ۾ قافيو پنهي مصراعن جي وچ ۾ ٿو اچي:

سيڻان هندو سگيو، پيهو آيو،
لکي لوڪ نه سگهيو، اسان ڪالهايو.

دوها سورٺا ميل جا مثال پڻ آهن:

سچي سائينءَ سان تون مت ڪر ڪوڙي ڪوڙيان،
جي تون منجهه هيالو، وو سيو ڪلي پرڪٽو.

ٻن سٽن وارا بيت گهڻا آهن، پر قاضي قادن وٽ ٻن سٽن کان وڌيڪ سٽن وارن بيتن جا مثال پڻ موجود آهن:

Gul Hayat Institute

سچ پيارا سائينيان، سائين، سچ سهاءِ،
سچي سنگل نہ ڌڻي، سچي سرپ نہ کاءِ،
سچ سمنڊان سر چڙهي، ڪوڙ ڪڪائين ٻاهر،
جڏهون ڪڏهون ڪوڙ کي، ڏيندو سچ سزاءِ.

... ...

تون آڌار سڌار تون، تون اڌائون اڌ،
تون ئي اکڙين موڻ، تون ئي اندر هڏ،
ڳل لڳي ڳالهه چوان، ڪيهي حاجت سڏ.

ٻن سٽن کان وڌيڪ سٽن وارن بيتن ۾، قافيو ٻيءِ سٽن جي پڇاڙيءَ ۾ ٿو اچي.

قاضي قادن جي هٿ آيل بيتن مان، هيٺين بيتن ۾ سنڌس مشاهدي جي قوت، اصليت ۽ فڪر جي باريڪين جا اهڃاڻ ملن ٿا:

جي سالورو(1) سُتِ لهي، ڪنولان سندي ڪاءِ،
تہ پيو پاتال ۾، هولہ نہ ميڻي ڪاءِ.

... ...

روز محشر ڏينهڙي، سٽر سچ تڻن،
سيوڻي جر پاڻيان، جي مون پرين مڙن.

... ...

ساو(2) مصليٰ ويرُ، هالي ويٺي وساريون،
عيد ڪريندو ڪير، ماڪي سڄڻ ڳڏيو.

... ...

جيئن ڦقڙ ماهہ ۾، ائين روزا عيد نماز،
اجا آهي ڪاءِ ٻي، الله دي حاج.

... ...

شري هيري ٺڪر هن بيت جي معنيٰ ٺيڪ نہ ڪئي آهي. چوڻ آهن "ڦقڙ نہ گوشت" معنيٰ ماس ۾ ڦقڙ کي گهڻي اهميت آهي، تيئن روزن ۽ عيد نماز کي 'ٻي حاج' کان گهٽ ڀانئجي — هن بيت جو مفهوم شاهہ لطيف جي بيت "ايءُ ٻڻ چڱو ڪر" سان ملي ٿو اچي.

ڏيهہ لتا سنجها ٿئي، اڳون آئي رات،
ڪڙا ٻڪاري پاتئي، ٻيڙا ڪپر وات.

... ...

(1) ڏيڏر. (2) منهنجو.

پريان سندي ڳالهڙي مر منجهين ئي هوءِ
ٻڌائين ٻين کي، ڪيهو ڪاج سريوءِ.

... ...

ڪڏهن ٻيريءَ ٻور، ڪڏهن ڦل اُ هڪڙو
ڪڏهن پرِيان جا پور، ڪڏهن مکان سڌ ڪي.

... ...

جي سائين سون سچ، تو ٻَو ڪوڙا سترڙي
ايا ٿي ڪر لچ، توڙي اگرڙا ٻلئہ.

... ...

مٿي ذڪر بيتن جي ابياس ڪرڻ سان معلوم ٿو ٿئي تہ سنڌي شاعري قاضي قادن جي دؤر ۾ بہ ايتري رچيل ۽ ترقي يافتہ هئي جو ان ۾ گُوڙها ۽ پيچيدا خيال، ڀالت ڀانت جا موضوع، ۽ مشاهدي، ۽ مطالعي جا نتيجا اچي ٿي سگهيا، ۽ فيلسوفيانہ توڙي صوفيانہ ڀڳتي توڙي ويدانت جا مضمون سمائجي ٿي سگهيا.

شاهہ لطيف تي قاضي قادن جو اثر

هر شاعر تي، پنهنجي ابتدائي دؤر ۾ ڪانئس اڳ جي مشهور شاعرن جو اثر پوندو آهي. ڪي ادبي روايتون هونديون آهن، جن جو بنياد ڪي شاعر وجهندا آهن تہ ٻيا وري انهن روايتن کي سنواري، سينگاري، ڇيلي گهڙي، فن جي بلندين تائين پهچائيندا آهن. قاضي قادن، شاهہ ڪريم ۽ شاهہ عنات جي روايتن کي، شاهہ لطيف پنهنجي فن سان سوڌي سنواري، ڇيلي گهڙي، چوٽ تي پهچايو. قاضي قادن جي شاعريءَ ۾ اهي اهڃاڻ ٿا ملن جن روايتن تي هلي، سنڌي شاعري اڳتي وڌي، ۽ شاهہ لطيف وٽ پنهنجي انتهائي بلنديءَ تي پهتي. قاضي قادن سنڌي شاعريءَ لاءِ ڪوتائي ڪري پڙهہ ٻڌي، شاهہ ڪريم ۽ شاهہ عنات ان تي اوساري ڪري ڍانچو تيار ڪيو، تہ شاهہ لطيف ان کي رنگ روپ ڏئي سينگاري، سنواري ان کي هڪ خوبصورت عمارت بنايو.

قاضي قادن جا بيت آهن:

لائي لام الف سان ڪاتب لکين جيئن
مون هنيڙو پريان سان لڳو آهي تيئن.

... ...

ڪايا مهہ ڏيئي، پيتا جي درياهہ ۾،
پسندا سيئي، سالڪ اکڙين سين.

... ...

ڪي ويجهائي ڏور، ڪي ڏوريئي ولها،
هوئي جر ساور، لڌي نہ ڪنولاهہ ڪر.

... ...

عين قصر در لک ڪوڙين سهسين ڪڙڪيان
جان ئي ڪرين پرک، تان ئي سچڻ ساههان

... ...

پڙهو ڦيڙو ڀيٽ ۾، ودي سلان ساهہ
ڏوڻيئن ڏٺي ڏوڙ ۾ الله اوري آءُ.

... ...

ستو سڄي رات، ههٔ ٻڪي هئن جيئن
نہ تو سنبل تات نہ جهوري تو آهہ ڪا.

... ...

هنن بيتن ۾ ليڪ ڏنل محاورا شاهہ لطيف وٽ بہ ملن ٿا. ان مان ظاهر ٿو ٿئي تہ قاضي قادن جو اثر شاهہ لطيف جي دؤر تائين بہ رهيو.

شري هيري ٺڪر جي لکڻ موجب "ساهتڪ ڪيتر ۾ ڪرامتون نہ ٿينديون آهن" (ص 23) هر شاعر ڪنهن ماحول ۽ پس منظر جي پيداوار هوندو آهي - قاضي قادن تي پنهنجي همعصرن ۽ اڳ وارن شاعرن ڪبير، سورداس، شيخ فريد، گرو نانڪ ۽ ميران ٻائيءَ جو اثر آهي (ص 29). ڪي بيت گرو گرنٿ ۾ پڻ دادو ديال جي نالي آهن (ص 43) جن جي ٻولي سنڌي آهي. هيري ٺڪر وٽ جيڪي دادو ديال جا بيت آهن، تن مان هو صاحب اهو نتيجو ٿو ڪڍي تہ اهي بيت هن قاضي قادن کان متاثر ٿي چيا آهن. اهي سڀ ڳالهيون شري هيري ٺڪر جي ڳالهہ تہ "ادبي کيتر ۾ ڪرامتون نہ ٿينديون آهن" جي ثابتي آهن. قاضي قادن پاڻ کان اڳ وارن شاعرن کان اثر ورتو، ۽ پاڻ کان پوءِ ايندڙ شاعرن تي اثر وڌائين.

هيري ٺڪر جي هيءَ ادبي کوجنا، سنڌي ادب تي هڪ احسان آهي. بهتر هو تہ اصل نسخي جا فوٽو پڻ ڏنا وڃن ها. ان تصنيف سنڌي عالمن ۽ ماهرن لاءِ ليون راهون کوليون آهن. هن ڏس ۾ سنڌي ٻوليءَ جي ماهرن، پير حسام الدين راشدي، ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ، ڊاڪٽر غلام علي الانا، مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي، ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلي، شري موتي لعل جوتواڻي، شري منگهارام ملڪاڻي ۽ ٻين ماهرن کي قلم کڻڻ گهرجي، ۽ پنهنجا رايا ڏيڻ گهرجن.

دوست ڏيپلائي

ٿاريلا ۽ ٿر

برسات کان اڳ — برسات ۾ — برسات کان پوءِ

تـر ٿوھر کھر جھو پڙا، ھـُو پھرن مٿي پـٽ پاڪ،
وھـن وراڪن ۾، جـن جـي اجـوکـي اوطـاق.

ويچارا ٿر جا ٿاريلا. رائي رتين ريلن جا رهاڪو. سندن ملڪ بر. وٺو ته وهه واهه! نه ته دربدر. رات ڏينهن سندن مهاڙ مال ڏي. جُوءِ ۾ نه اٿن جرم نه جاگير. ڪي وڻ تي. ڪي ڪڻ تي ته ڪي وري ڏڻ تي. چند پٽ پوي ته ڪيئن ۾ الله جي آسري اوڙون ڏين. مينهن وٺي وڻ ڦٽن. ڪڻ ٿين. ڏڻ جا ٿڻ به خوب کير ڏين. "برسات کان اڳ" ڦوڳ به ڦلاريا. ڦوڳيءَ سان ڦَڪَ پري ماڇڪن ڏي موٽيا. "چيٽ چٽيا ويساک ورهايا" پائر ۽ پارڪر ۾ پيرون اچي لال ٿيا. هائي ته وڻ وڻ هيٺ وهاڻ لڳي وين. ساڏوهين ۾ سيڙهڪن جي ڏنگڙن ڏارن تي چڙهيو، لامن ۾ لڙڪيو. پيا ڏيهاين کي ڏور ڪيون ڏين. ..."پيلُو پڪا لامان لڙيان، آءُ ته ملون چن يار..." سانو سگر سائيهه جو سيڪي خوب ڳاڏائون. هائي کوکا به ڪيربا ۽ پيرون به اچي پورا ٿيا. هر ڪنهن پٺي آپ ڏي لهاريو. موسم مينهن جي سنياريو چي: ادا ڏيو خبرچار ته کهڙا آهن سال جا آثار! پائو، سال ته مولا ڪٿي موچارو ڪندو پر چوندا ته 'چيٽ چمڪيو نه پلو، ولو پلو نه چيٽ. راجا رُلو نه پلو، سرتو پلو نه سيٽ'. شڪ تو پوي ته آن ڏهاڙي چيٽ ۾ ڪنوڻ پٺي لُلها چمڪا ڪيا. مولا خير ڪري. سيائن سچ چيو آهي، ته چيٽ جو چمڪڻ چڱو ناهي. چيٽ جو وسڻ... راجا رُلي نقصان آهي. سيٺ راضي ته چيهو. سيٺ جو رنج معنئ قرض جو انڪار. وکت پاس تي ويندو. قرض ڪنيو ته چڻ ڳهيو. پر ادا، مارو ڙين سڪَ به جام جهلي آهي. سال سٺائو اچڻ کپي. ڪيڙي ماڪوڙي، پکي پکڻ ۾ به سنا ۽ سهاڳ ٿو ڏسجي. پر هڪڙي ڳالهه آهي، هن سال وڻ ڦرپاڇوٽو هو... شايد سال پاچات ڪري؛ پر ڪڏهن به آرچو نه اچڻ کپي. جهنگ جهاڙي ودي ڪيٽ پٽايو. مينهن اچهو آيو کي آيو. چوندا آهن ته "ورهيه ڪري ته جهڪَ ڪري، مڙس ڪري ته بڪ ڪري، ڦرتي ڪري ته آڪ ڪري". چوڏاري اِهي چميڪوپون ۽ چوَپول... "روهڻ تپي، مڪسر وائي–

Gul Hayat Institute

ادا مينهن وٺلو آئي". روهڻ. مگسر ـ آدِ... اهي برسات جا نيڪ آهن. ويچارا مارواڙا روهڻ تپي ۽ مگسر وائي تہ خوش. ڪين ويساهہ آهي، تہ آدِ ۾ برسات ضرور پوندي... پر جي آدِ جي نکٽ ۾ ملڪ کي آوسر ۽ آريج ٿيو، تہ چوندا: "آڪاڙا ٻيج واڏرڪا ويچ، سوڙها رکو ٻڙڏيا ڪوري رکو ٻيج...". آڪاڙ جي ٻيج جي رات آسمان ۾ ٻادل يا ڪنوڻ ڏٺائون تہ پڪ ڄاڻندا تہ سال سورهن آنا، پر جي: "آڪاڙا ٻيج واڏرلا ويچ، ڀلي ٻيچو ٻڙڏيا پاڇي چڙو ٻيج". ٻيج جي رات آسمان چٽو، ڪليل ڏٺائون تہ دل لهي ويندن، چوندا تہ مينهن ملڪ کان موڪلائي ويو. ڍڳا ڍور وڪڻي ٻچن جو سمر ڳاهيو. آدِ کان پوءِ ٻہ برسات جا نيڪ آهن. وڏو وايو. ننڍو وايو. آسريس. منگهہ آدِ جو نکٽ وٺو تہ ملڪ سورهن آنا، پر جي واين ملهايو تہ پڻ ملڪ ٿيو سوايو... ٻاڇاتين وسن ۾ ٻہ سانگيڙا سرها... پر جي واين بہ چنبہ پٽ تي نہ وڌي، تہ چوندا آسريس ڏيسا ڏيس..." آسريس ۾ ملڪان ملڪ مينهن وسندو، پر جي آسريس بہ الله توهار چئي موڪلائي ويو تہ چوندا "منگهہ ٽائي پڌو تنگ"، اهي اکر مارواڙن جا ناميدي جا آهن... پنهنجا سندرا ثابوت پڌو... آجا بہ ڪين اميد هوندي..."ست ـ ستاويهہ سترهن ـ چوڏهن ۽ چار ـ هن وليءَ جا ور ڪهڻا نو پيا بہ نهار..." اهي جملي 72 ڏينهن ٽيا، جن کي ٽاريلا ٻاهترو چون. انهن تڏهن ٽيندو جڏهن، روهڻ نکٽ ۾ ڪوئي ڪنوڻ ڏسندا... چي... روهڻ ڏجهي ڏئي... ٻاهترو پوندو... مطلب تہ ٻاهتري ۽ آڏڪ کان ٽاريلڙا گهڻو چرڪن... آڏڪ پيو تہ چوندا سال ٻاڇاتو آهي. هن سال ۾ سانوڻ آهن... آلاجي کهڙو سانوڻ سانگيڙن کي وسي وسون ڪري ڏي... ڏنار ويچارا ڏڻ لهارينديءَ ڪيڙي ماڪوڙي ۽ مال جو اوسر وغيره بہ نهارين. جي ماڪوڙين جو اوسر، آنا ڪٽي ڪنهن آتاهين دڙي ڏي ڏٺائون، تہ پڪ ٽيندن تہ برسات جلد پوندي... پر جي ڍولير پکيءَ جو ڪنهن پٽ تي آکيرو ڏٺو تہ غور سان نهاريندا تہ ڪهڙي طرف اولو ڪيو اٿس... جنهن بہ طرف کان آکيري جو اولو ڏٺائون تہ چوندا برسات اُن طرف کان ايندي... چئي..."ڍولير اولو رکيو آهي..." ٻڪرين وٿاڻ ٿان رات جو اوڀر طرف اوسر ڪئي، تہ جڻ ڪين مينهن جي مبارڪ ڏنائون... ڍڳن ڍورن پگهر ڪري ڪونٽ ڪارا ڪيا تہ چوندا، تہ ضرور سال جي ڪولٽن جي سر برسات سان ڌوپندي... مطلب تہ مارواڙا پنهنجي ڍنگ ڍول ۾ سارنگ کي پيا سارين. وسڪاري جي وائي واتون مور نہ وسارين... مارواڙا چوماسي هوائن تي بہ گهڻو ويساهہ رکن ـ چي... "سامونڊي ساٿي تہ مينهن نڪو ٿاٿي...". "ڪا مهوڙي تي لاڳي ـ پتو ڪٽيو ڪلا تي ياڳي" "سوريو تي بايو، ٻڙڌ چوڙهيو نٽي آيو". اها ڪهاوت ٻنيري ۽ ٻنيري جي زال جي وچ ۾ ٿي هئي... ٽاريلا اتر يا اوڀر جي هوا لڳي تہ سمجهندا برسات ضرور پوندي. ڪامهوڙي (اتر جي هوا) سوريو (اوڀر جي هوا) آڙنگ آپ ۾ ڏنائون ۽ ان سان گڏ ڪامهوڙي ـ سوريو لڳو تہ پيا وهسندا منداڻي مينهن جون مبارڪون ڏيندا...

ويچارا! ٽاريلڙا سڄ جي اُڀرڻ ۽ لهڻ کي گهڻو چاهين. ڇو... اڄ ڀناڙجي اُڀريو آهي، متان دل لاهيو... اڄ موکهون ڪيڏيون اٿس... مينهن جي مبارڪ ملي ويئي... "سومر، شڪر، وسپت جي جرڪندڙ ڏهو - تي پهري، ٽي ڏهاڙي جر ريلتو جوء..." سومر، جمعو ۽ خميس ڏينهن، جي سڄ ۽ چنڊ کي اڃا ڏنائون، تہ پير پري پاڙيسرين کي مينهن جون واڌايون وجي ڏيندا... چي... "مولا مهر جا مينهن وسائيندو... پر ۾ بهاريون ٿينديون..." وري جي جهرڪين گهر چڏيا تہ دل لهي ويندن... چي... "الا ڪا ڀت جي گذاري... جهرڪيون گهر ڇڏي ويون آهن..." تاڙن جي تنوار، مورن جي ٺهوڪيء کي بہ ماروئڙا ڪن ڏين... ڇي... برسات ساري اٿن... "موران ميهہ نہ وسري - جيئن هاريء کي ٻتوار..." مورن کي مينهن جڏهن ياد پولدو، تڏهن فرياد ڪندا... ۽ هاري کي ٻتي جو التظار هولدو آهي - مور جي اک ڪاري ڪڪر ۾ ڪتل، تہ پنيري جي نظر ٻتو آئيندڙ جي ڪس ڏالهن مڙيل... مطلب تہ عجيب رنگ آهي... جيئن سپ سنواتيء جي انتظار ۾ وات هئيو پئي انتظار جون گهڙيون گهاري... تيئن ويچارا ٽاريلڙا ڪڪر ۾ آس لڳايو پيا دل کي خوش ڪن... سپ کي جيڪڏهن سنواتي (مينهن - ڦڙو) ملي تہ منجهائنس موتي پيدا ٿيندو... پر جي بر جي پالڪن کي باري تعاليٰ ابر ۾ بهاريون ڪري ڏنيون، تہ هو ٽاريلڙا موتين کان سُلهائتا، ٻاڪولد، پنهنجي مالڪ جا گُڻ ڳائيندا...

... ...

آئي جو واءُ وريو. ڏڻ ڏڪي دڙن پيڙو ڪريو. ڪڪر ڏڙوڏڙ ڏاروڙا وڏ ڦڙو وسائي رهيا آهن... چمر پنيان چمر چوهيندا ۽ چنڪارون ڪندا پيا اچن... ڪارا ڪڪر وڻ جا ويس پايو ڪلندا، کيوندا، گجندا - گُڙندا، لس لهريون پڌيو، چوداري چڙهي رهيا آهن... اڃهو... مينهن اچي ويو. وڏ ڦڙي جا واڪا تہ پڌو - جڻ تہ ڇڇ پريو پيو چنڪاري - لهر لڳي ويئي... 'پيچ مولا! گوڏي جيڏو ريچ!' ٻجليء جا ڪڙڪات ۽ شرڙات، سنڌن دل تي ذرو بہ اثر نہ ڪندا آهن... هر ڪنهن جي واتون "الله الصمد" جو آواز پيو نڪرلدو... مينهوڳيء ۾ سال کي سُريليون سينڌون هڻيو، پيا وٿاڻن ڏي ورائيندا. جهڙ لٿي تہ جهنگ ۾ رهن - لڪي ٿڻي ڏڻ جي سنڀال لهن... پتل ڏڻ وٺي صبح جو ڪڏون ڪوپا نہ پري... ائين ٿيو تہ ماڻهو ٽڪون هڻندا... لوڪ جو لعنتائو سهڻو پولدو... ڦرڦلو، رهي ڪُهي من تان مور نہ لاهيندا... پلي ڪٿي مت جُهڙي سنڌ جي... جهڙ ۾ جهل ٿي نہ پوي... سر پيا ميکهہ وسن...: مجال! جو ڪٿي ٿڌڙي چُهي لڳي جهرڪ پرهن... سندن لڱن جا لُونء ڪالبادرجن، جيئن پيچن، تيئن بهار ٿين. ڳات ڳوچارون ڳولي، وٿن جا ور ۽ پر جهلي، واڙيون ۽ وٿاڻ ٻڌائيندا... متان ڏڻ کي ڇهو چني نہ ماري. پيڙين جو پرم آهي. ننڍيون وڏيون نظر ۾ تہ آهن... سنهون ڏڻ آهي ڇيڙن جي پري... ڇٽي تہ داڻو داڻو ٿي ويندي... مينهوڳي رات ۾ ڳولڻ ڏکيو ٿي پولدو... ويچارو سنهون ڏڻ تہ آهي ئي ڪتي پليء جو ڪاڄ! جي لظر کان ٽڙيو تہ آپري جو سنڌن

اوڪاچ به نظر نه ايندو... پل جي گٽي سوَ سنتون پائي. ڏڻ پنهنجو سنڀالجي، ڏوهه ڀئي ڪي نه ڏجي. عجيب چوپول آهن. ٻنا اجهي ڍلکهر جي ڍار. الله جي آسري. اکين جي اوننگهه ڦٽائي، روزيءَ جي تلاش ۾ سرگردان رهن. سري ٻانون ڏيئي ٻولڙين ۾ پاسا ورائڻ وارن جي زندگي ته چڙ جهاد اڪبر آهي... سندن جهرڪڙا نيم تيم ڪيو نيمن، ٻٽ ڀُسيو چڪون چارا ٿين... ۽ سدائين سرها سنورا... چي...”مينهن ۽ مهمان، گهڙي پل جا مهمان- مينهن جي ڀُسائي حاڪم جي ماري تي کهڙو ارمان.“ الله جي رحمت جيترو وسي، آن وس آهي... تڙ- ترايون، تلريون، ممرُ تار ٿيو چوليون هٽيو پيون چاڪن... ٻادل بس ئي نه ڪري. ڀر مجال! جو ٻاڙو ٻولن! چي... لوانـي ۽ آجالو ٿئي... ڏڻ به ساهي پٽي ۽ اکين جي اوننگهه به آجهايون... اجوڪين اوطاقن ۾ ڪين آلڪو نه آڻ تڻ... ٽر جي واري، وسندي مينهن پڌري پاڙيءَ جي چنڊ به نه چڏي... پل ڪٽي ڪيترو به وڏ ڦڙو واڪا ڪريو پيو وسي... پر متس چڪ چارو سور نه ٿئي... ٻٽ ٻتيهر ٻايو، پلي ٻٽ تي پيو پاسا وراءِ. سنگهاريون سالجڻ لاءِ آڏي ڏيو آٽن. وڏ ڦڙي وسندي، واوڙي واوڙي، جهڻ جهڪي جهڪو جهڪو... ڪري پيون جهيلانتو جهولـڪاربن... مکڻ پريا هٽڙا ڏسيو پيون مرڪن ۽ مرڪن... ڪير ڦڙي جي هاج لاهيو، ماتورا سانڍڻ لاءِ چُلهن تي چاڙهين... وسندي مينهن، گهر جي سڀ سانجڻ سهيڙ ڪن ۾ ڪٽيو پوري ڪن... ٻئي ٻرڪ ٻره جو چولريون، چروڙا- مٽ، ماتورا- ٽامابن جا سر ۽ ٽيلهڙا ڪٽيو، وڏي لاڏ ڪوڏ سان ٽيلنديون وڏيءَ ويل وچيو وٿاڻن تي سهڙن... مينهن وسندي مال جي ڏهائي به ڏکي... برسات جا اوهيرن تي اوهيرا... آهڻ جي به ويسالد نه؛ ڀر سالڪي سدائين سرها... مال کي مهلانتو ميڙي، ڏوپ ڏهائي ڪري، ٻتارين کي پتل پاڻ جي بدبوءَ مان ڪيڍي، کندا ٻڪر پند ۽ هڙڪن جي هنج حوالي... ته مال پٽ پهر ريتي پڌل روڻا جهلي ساهه ٻٽي؛ ٻر جي جهڙ ۾ جهل نه ٻئي، ته پيرن تي آبهي رات وهائيندا. ڪير چڪو سلي وين ته مهل تي. ان جا ڪيڙا مٽور الهن. ڪَسَ پند ويندي جي چار ڪُرما وات ۾ وڌائون، تہ جڻ مهلانتي مائي ملين. مالـڪيڙا ڏيهون پڌي سات ڏيو سهڙن. سٽيي سيمون چرندا، پر مال کي سيم مان سوهي سموهي سهڙائيندا سات جهلي. متان ڪا ڪنهن کي مشڪل ٿئي. ڀيڙن جو ڀرم آهي. چنڊ ڦڙيءَ جو ڏڻ ڪان چيلن ٽُٽل چپهه ٿيڻ نه ڏيندا. وراني ڪندا وار ڀيڙي، ٻوءِ ڪنهن جي به ڪٽي هجي. ٻرائيءَ پنهنجيءَ جو ويڇو مور نه رکن... چي... متان ڪنهن غريب جي وٽي مينهن وچي هلي. مينهوڳيءَ ۾ ڏنار ڏڻ کي تڙ ترايون نه ڏيڪاريندا ۽ نه وري ورائـي وٿاڻن تـي آئيندا... چي... ڏڻ ڪارڻ جهڙ ۾؛ جهنگ ننگ آهي. ڪـک ٻن ڪُرٽيو پيون قوت ڪنديون... رائي رتين ريلن ۾ رکيو چا آهي... ڏکن جي رات پوري ٿي... سکن جو سج آپريو... ڀر هـه ٻاڪون ڪيو يون... هاڻي اوير ناهي... ڏرتي ته ڏسو؛ ڦٽي ڏونرا ٿي ٻيٺي آهي... اوپڙ اوٻارا ڏيو پيو اٿي... جهنگ پڇي ٻولدا... رهيون کهيون ريلن ۾ روُنشا ڪنديون... واهه، جوڙيندڙ جي

جوڙا ڏٺولي ڏٺ ري دلگير رهن... پل ڪٿي ٻي ڪنهن ڪار ڪرت مان لڪ لهن؛ ۽ سندن روح کي راحت تڏهن اچي... جڏهن مال مڃي...!

... ...

آهي خشڪ واريءَ جا دڙا، پيانڪ پٽن وارو واريو سنڌو، خاردار خشڪي جا وڻ، جي پنهنجي بدحاليءَ تي ماتم ڪري رهيا آهن، ٿر جي ويچاري واري جنهن کي بي رحم طوفان دربدر ڪري رهيو هو، اهي اکهاڙا ڪنڊن پريا وڻ اڄ مينهن ۽ سور سان مخمور ٿي جهولي جهمي رهيا آهن، رائي رتيون ريلون ۽ پٽن جا ڪوچار ۽ ڌڙڪول جهڙا چتونءَ پڪ، ڇهچ ساوا، گلن ڦلن جي هيڪار ۽ ولين واس مارووئڙن جي ملڪ کي مست بڻائي ڇڏيو آهي. ٻر ٻر ٻازاريون لڳي ويون، ڀڪا ڀڪن ساسهان آڏي وس چرو ويڙهيچن اچي پراڻا ٻد وساها، ڀاٽن وڏاٽن تي پيڙيون پٿاريون ڏسيو دل پيئي ٻهار ٿئين... چوڌار چڙن جي چڻ پڻ پڌيو پيا سرير ۾ سرها ٿين، ۽ ديس جي دڙي دڙي تي پيا دولهون دولڪائين، مال ڌان مينهن مهو ٿري! مال جي مک ٿري ته چارئي پهر پيون چرنديون، چڙا چينگهارينديون، مجال! جو ڪوڏو پيڪڙين، ٻرهه جو ٻوپان ٻير ڪنديون، اوهه آکيڙو ڪندن، ڏالار جون روڪيون نه رهنديون، جيتر ميڙائو ۽ ڏهائي نه ٿينديون، ڏهائي ڪري سٽايون ڪندا سائي سيم ڏي، ٻوءِ ته وينو ڏس. ته ڪي وري ڪيٽن ۾ ساوا سلا آسرلدا ۽ اوچون ڏيندا ڏسي پيا وهسندا، آڻ آئيري اٿن، ته وري تارن پري رات ۾ موٽن، جڏهن ٻوڪ جا سلا سهه ۽ ست پريا سمجهن تڏهن مڏ وجهن چيڙ چيڙ ۽ آيت جو، ڪهر ڪهر مان ننڍيو وڏو آڻ آئيري لسيءَ لپ پيو ڪنهو ڪٺيو ڪيٽ ڏي پيو ويندو، ڪيٽ ۾ ڪڏيا ٻوءِ ته وينو ڏس ۽ ٻڌ! هنرچي جي هونڪار لڳي ويندين، ڪٿا ڪرب پيا هلائيندا، پگهر واڙون ڪريو پيو وهندو، دم الدر ۾ ٻورو نه پيو ٿيندو، پر مجال! جو چيلهه سڌي ڪن، چيلهه سنئين تڏهن ڪندا جڏهن پنهنجو مٺاڙو ٻورو ڪندا، ڪيٽ چڻ ته ٿيٽر بڻجيو وڃي، هنرچي جي هنگهه جهول اصل جيءَ ۾ جڙجي وڃي، سلا ليڏائيا ته چڻ آيا، مٿان ٻوڪ پڪي ته ٻوءِ ڪندا ڪرهولن ۽ ڪنين ڏاهڻ جو سعيو، ڪنيون ڪوب بڻائي، ڪڙچ ڪيڏي ڪندا تيار، ٻوءِ ويچارا ٿاريلا چنڊ ڏسي چگو وار نهاري، وجهندا ڪيٽ ۾ لابارو. پرهه ڦٽيءَ جو ڪاهي پهچندا ڪيٽ ۾، اول بادشاهه ٻير جو ٻڪل ٻوڪ مان ٻورو ڪيڏلدا، ٻوءِ ڪندا لابارو شروع، ڪيٽ لائيءَ تي مور نه لٿائين، پنهنجو ٻاڻ لٺن ۽ چٺولبا چارا ڪن، لٺندي جي ڪڇو آيون هت لڳي وين ته پيهي هٺندا ٿري، آڇو آن ڪري هٺندا ڦڪ وات ۾، ڪائيندا ۽ ڪلندا وتندا، ڪيٽ ۾ ڪرميءَ کهٽ ۽ ٻوڪ جي آهٽ جي پرواهه مور نه ڪن، جي ڪٿي ٽولس تپاين ته ٻائيءَ ڪاڻ ٻاٽاريءَ ۽ پيهي ٻاسي مور نه موٽندا، لمي ڪٽندا ڪيٽ مان ٻڪل چالهون، هت جي ٽولگي يا ارڪ سان پڇي اڏواڻ ڪري پيهندا ڪاٺي.
منٽن ۾ ڪوري ڪٿي ڪنوري جهڙو بڻائيندا، وري ڪٽريون مٽور زبان نه ڪندا، چوانڊي

ميوڙي ڪٿي ڪُپر ۾ وجهندا، سڄي ڏينهن ۾ ساهيءَ پٽڻ لاءِ اوتارو هڪ پيرو ڏسڻ، سندن اوتارو ڏسڻ وٽان آهي، ميوي جي مارڪيٽ پيو معلوم ٿيندو... گدرا، چانهان، چيڙ، ريڙ ڍلنگ مان رکيا هوندا، مزمان مڙو آيو ته پوءِ ويهي ٽولڪا هٽي لڳائيندا، چي: هي ڪچو آهي پر پلو، هي پڪو آهي پر پوڌ. پنيرن جا پارڙا ته اوتاري ۾ آيري ڪان لٿي ٿاڻين رهن - ۽ پيا خوب خوبان ڪيٽ جي تلاشي وٺن. سندن ڪاڏيءَ تان چانهين جي رس جا ريلا وهندا لظر ايندا، ميرا ۽ رس جا رتل ڪپڙا سندن ٻت ڪي ابلا ۽ آٿاوا مور نه لڳندا، پر ڪين ويتر پيا وٽندا ۽ سيبائهندا.

ٿاريلن جا ڪمت ڪا سيٺ ورلدمل جي واڙي ته لاهي جت چيڙ، ريڙ بس ترازي جي پڙ تڙن، هتي ته جهنگ پڇيو پون، پيو ڪاٽ ۽ ڪڻ ليکو رکندي ڪين لڄ آڇي، مهمان کي ڪيٽ مان چانهون چڱو چوکو چولدي ڏين ته پل ڪائي خوش ٿئي، چار چوڻڪ ڳالهين جا ٻڌائي آٿي. ڪيٽ ۾ گدرن تي ماڻهن جو والهوتو لڳيو وڃي، ابا آٺ ۽ گڏهه گدرن جا لڏين، ۽ مجال جو پنيرو ڪٿي منهن ۾ سٽر وجهي، ۽ سدائين پيو ڪلندو ۽ هٽ ڏس ڪنهه و...

سي ٿاريلا ٿرن ۾، جي مانُ گهٽُ گهرِي
وطنُ وَسَ وَسندي ٿون، هنبڙي نيٽُ هرِي
آندر چيتُ چري، وره ويڙهيچن جو.
(شاهه)

آڏيسي اُٿي ويا....

مرحوم محمد صالح راهو

سرزمين سنڌ جو هي عظيم فرزند پنهنجي علمي ۽ ادبي خدمتن جي ڪري تعليم کاتي ۾ هڪ ممتاز حيثيت جو مالڪ هو. مرحوم هڪ مشقت پسند ۽ محنتي ماڻهو هو، جنهن پنهنجي ذاتي صلاحيتن ۽ جدوجهد سان فضل و ڪمال جي بلند مقام تي وڃي پهتو. راهو صاحب جي رحلت دوستن کان هڪ سدا مرڪندڙ دوست ۽ ابهم ٻچڙن کان هڪ شفيق پيءُ کسي ورتو. ڪنهن کي خبر هئي ته هيءُ سدا کلندڙ ساٿي اسان کان ايترو جلد وڃي حقيقي حبيب سان هيڪاندو ٿيندو!

پروفيسر محمد صالح راهو 16- جنوري 1926ع تي ڳوٺ سوائي راهو، تعلقي سڪرنڊ ۾ ڄائو. ٻهراڻين ڪلام پاڪ جي تعليم حاصل ڪيائين ۽ پوءِ ڪجهه عرصي لاءِ مدرسي ۾ فارسي پڙهيائين. ان بعد ڳوٺ جي سنڌي اسڪول مان چار درجا پاس ڪري نوابشاهه جي مشهور لوڪلبورڊ هاءِ اسڪول ۾ سنڌ جي مايهءِ ناز تعليمي ماهر جناب حاجي خان خوجه صاحب جي زير نگراني ثانوي تعليم حاصل ڪيائين. ان بعد ڪراچي سنڌ مسلم ڪاليج مان بي. اي پاس ڪيائين. آخر ۾ سنڌيءَ ۾ ايم. اي پاس ڪرڻ بعد سال 1951ع ۾ ڪراچيءَ جي گورنمينٽ ڪاليج آف ڪامرس ۾ سنڌيءَ جو ليڪچرار مقرر ٿيو.

مرحوم راهو صاحب 28 سال تعليم کاتي جي خدمت ڪئي ۽ انهيءَ عرصي ۾ هو مختلف عهدن تي فائز رهيو. راهو صاحب ڪاليج جو ليڪچرار، ويسٽ پاڪستان ٽيڪسٽ بڪ بورڊ جو آفيسر آن اسپيشل ڊيوٽي، پروفيسر، پرنسپال، تعليم کاتي جو سيڪشن آفيسر، ڪاليج جو ڊپٽي ڊائريڪٽر، ثانوي ۽ اعليٰ ثانوي بورڊ حيدرآباد توڙي سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ جو سيڪريٽري ٿي رهيو.

راهو صاحب جي علمي لياقت، انتظامي تجربي ۽ ڪم سان دلي لڳاءُ ۽ پيشه ورانه لياقت کي نظر ۾ رکندي سال 1975ع ۾ کيس سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ جو چيئرمين مقرر ڪيو ويو، جنهن عهدي تي وفات تائين فائز رهيو. مرحوم راهو صاحب سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ جي چيئرمين جي حيثيت سان ايتري ته محنت سان ڪم ڪيو، جو هن بورڊ جي ڪارڪردگيءَ کي

صدر مملڪت طرفان نہ رڳو ساراهيو ويو، بلڪ بورڊ جي ڪتاب سازيءَ واري ڪم جي طريقي کي پاڪستان جي ٻين بورڊن لاءِ مثالي قرار ڏنو ويو ۽ انهن کي هدايتون موڪليون ويون، تہ سڀئي ٽيڪسٽ بڪ بورڊ، سنڌ ٽيڪسٽ بڪ بورڊ جي ڪتابن تيار ڪرڻ جي طريقي موجب ڪتاب تيار ڪن.

مرحوم راهوصاحب جو جيئن تہ وڪالت جو امتحان بہ پاس ڪيل هو، ان ڪري ايل. ايل. بي. جي شاگردن لاءِ سندن لکيل ڪتاب Leading Cases Book I and Book II ڪراچي يونيورسٽيءَ طرفان درسي طور رائج ٿيل آهن.

مرحوم راهوصاحب اڪثر رات ٽائين ويهي آفيس ۾ ڪم ڪندو هو، ۽ تمام گهڻي محنت ڪرڻ ڪري 5- ڊسمبر تي اوچتو سندس طبيعت خراب ٿي پيئي. 7- تاريخ کيس اسپتال ۾ داخل ڪرايو ويو. قدرت طرفان سندس هن دنيا ۾ رهڻ جو وقت پورو ٿي چڪو هو، ان ڪري ڊاڪٽرن ڪوبہ فرق ڪونہ ڪيو ۽ 8- ڊسمبر تي قلب ۾ ڪمزوريءَ جو دورو پوڻ ڪري پنهنجي جان، جانِ آفرين جي سپرد ڪري يارن کي هميشہ لاءِ وڇوڙو ڏيئي ويو.

اِنّا لِلّٰہِ و اِنّا اِلَيہ راجِعُونَ

مرحوم جي اٿڻي ويهڻي ۽ رهڻي ڪهڻي اهڙي سادي هئي جو ايڏي وڏي عهدي هوندي بہ ائين محسوس نہ ٿيندو هو، تہ دنيوي لحاظ کان ڪان ايڏو تمام وڏي عهدي تي فائز آهن. ايترو قدر جو سمجهندو بہ زمين تي هو، غريب توڙي امير سان هڪجهڙو ورتاءُ ڪندو هو ۽ سادا ڪپڙا پهريندو هو. طبيعت ۾ حليم، نهٺو، کل مک، رلڻو ملڻو ۽ نهايت خوش مزاج هوندو هو. مذهبي لحاظ کان وڏو ديندار ۽ صوم و صلواة جو پابند هو. زماني جي ڏيتي ليتيءَ ۾ صاف رهندو هو. هٿ جو ڇوٽ اهڙو هوندو هو، جڻ سخاوت سندس سرشت ۾ پيل هئي. مرحوم راهوصاحب رسول پاڪ صلي الله عليہ وسلم جي عشق ۾ ٻڏل هو ۽ هر وقت کيس سرزمين حجاز جي ڏسڻ جو گهڻو خيال ۽ شوق هوندو هو. سندس وفات تي سڄي پاڪستان مان تعزيتي تارون آيون، جن ۾ سندس خدمتن کي ساراهيو ويو ۽ سندس مغفرت لاءِ دعائون گهريون ويئيون.

اسان جي دعا آهي تہ الله تعاليٰ مرحوم جي مغفرت ڪري ۽ کيس پنهنجي جوار رحمت ۾ جاءِ ڏئي ۽ سندس پوئين کي صبر جميل جي توفيق ڏئي ۽ کين صالح ڪري.

آمين ثم آمين.

— پروفيسر محمد اسحاق ابڙو

Gul Hayat Institute

سُڄاڻ (ادارا)

لاڙ ادبي سوسائٽي، بدين سنڌ.

پس منظر: 1956ع ۾ لطيف پبليڪيشنس (3 ڪتاب)؛ ساڳئي سال: جيلاني پبليڪيشنس (21 ڪتاب)؛ 1960ع ۾ ساگر پبليڪيشنس (5 ڪتاب)؛ ٻارڙن جي ٻاري (4 ڪتاب)؛ ادبي محفل (3 ڪتاب). انهن مختلف ادارن پاران ڇاپيل ڪتابن جو ڪل تعداد 36 ٿئي ٿو. اهو تعداد ان ۾ تهائين وڌيڪ ٿي وڃي ٿو، جو ان جو سچو ڪريڊٽ اهڙي اڪيلي شخص کي وڃي ٿو، جيڪو هڪ غريب ۽ مسڪين پرائمري ماستر آهي، جنهن لنگهڻ ڪاٽي، پنهنجي ٻارن کي بکيو ڏکيو رکي، لور نچوئي، رت ست ڏيئي، اهي ڪتاب سنڌي ادب کي ڏنا آهن. سندس چوائي: "پوءِ اها ٻي ڳالهه آهي، ته اڄ ڪڏهن بک مئو هجان، ٻارن کي مهل سر ليڙا وٽي ڏيئي نه سگهيو هجان، يا الهيءَ ادبي چرپائي لوڪ ۾ ڏنو ڪيو هجيم." مان اهڙي شخص کي "چرياڻ" سڏيندس— ۽ اهو چرياڻ آهي: **محمد سومار شيخ**— جنهن پيٽ تي پٿر ٻڌي، ادب کي پستڪن جي ڀنڊار ڏني آهي!

1970ع ۾ مٿين سڀني ادارن کي گڏي هڪ ڪيو ويو ۽ ان اداري تي نالي رکيو ويو: "لاڙ ادبي سوسائٽي، بدين". مٿين سڀني ادارن جا ڪتاب به ان اداري جي نالي ساريا ويا. هيل تائين "لاڙ ادبي سوسائٽي" 58 ڪتابن جي "نمائي سوکڙي" سنڌي ادب کي پيشا ڏيئي چڪي آهي. اهو ڪارنامو به سنڌواسين جي روايتي بي حسيءَ جو بک تي ويو: اسر محمدسومار شيخ کي پنهنجي ليکي ان خدمت تي آٿت آهي ۽ سگهي ساراهه به هن لاءِ "سوني ٻلي" ڪان گهٽ ڪونهي.

"لاڙ ادبي سوسائٽيءَ" نه رڳو ڪتاب پئي ڇپايا آهن، پر علمي، ادبي ۽ ثقافتي سرگرميون جاري رکندي، بدين ضلعي جي سائي ماحول ۾ ولوڙ پڻ پيدا ڪندي پئي رهي آهي. ان ڏس ۾ لاڙ جي شاعرن ۽ اديبن جون ورسيون ملهايون پئي ويون آهن، جن مان پير عالي شاهه جيلاني، قرهنو ڀالداري، سالوٽ فقير ۽ مرڪان شيخ مکيه آهن. ان اداري جيترن اديبن، شاعرن ۽ فنڪارن کي به نه وساريو آهي— ۽ ان ڏس ۾ جان محمد جت ۽ ميرمحمد لنڊ جي ماڻ ۾ گڏجاڻيون ڪري، هڪ نئي روايت کي جنم ڏنو آهي. هيٺ اسين

Gul Hayat Institute

ان اداري جي مختلف موضوعن جهڙوڪ تحقيق، شاعري، ڪهاڻيون، ڊرامو، نفسيات تي ڇپايل ڪتابن جي لسٽ ڏيئي رهيا آهيون، ۽ مهراڻ جي پڙهندڙن کي اهي ڪتاب خريد ڪري پڙهڻ جي اپيل ٿا ڪريون:

(1) شاهه جا ڳم ٿيل بيت (سُر مارئي)، (2) مناجات ساقي، (3) سوڪڙي، (4) پارس، (5) تاريخ الشعراء لاڙ—پاڳو پهريون، (6) پرڏيهين ڏانهن پيغام، (7) گهوگهو چوهاڻ، (8) ڇڳو ۽ مدو، (9) شاهه جا ڳم ٿيل بيت (مختلف وڏيڪ سُر)، (10) ڪليات فاروقي، (11) نوراني جاسوس، (12) پورس جا هاٿي، (13) لهرون، (14) نزان، (15) هڪ ندي—ٻه ڪنارا، (16) ڇوليون، (17) انڌيرو اجالو، (18) تنهنجون ڳالهيون سڄڻ، (19) تند تنوار، (20) شاهه ذولحج، (21) بوعلي قلندر، (22) ڪيرو چور، (23) قلم وهي ويو ڪالهه، (24) پيرشاهه قادري، (25) سنڌي آوازن جا تبادلا، (26) ماءُ جي قرباني، (27) روحاني ابيات، (28) قصو ڪرهيي پير جو، (29) تيرهين تالي، (30) درد جو درياهه، (31) تاريخ الشعراء لاڙ—ڀاڳو ٻيو، (32) ڪليات شيخ الهه بچايو، (33) روپا ماڙي، (34) ڪلام مرڪان شيخ، (35) ڪلام جڙيل عباسي، (36) ڪلام جوڻيجو، (37) ڏاهو گهيٽو، (38) دوها ۽ دونهان، (39) بلبل جون ٻاتيون، (40) سون سريڪا سپنا، (41) چراتيس چوري، (42) سنڌ جاچي، (43) بيت ورلدو، (44) ڪلام پير ياون علي شاهه 'ساقي' (45) ڪلام حيات جمالي، (46) دربار محمدي (47) لاڙ ادبي سوسائٽي، (48) سنڌ جون سورميون، (49) عبرالي، (50) پيروز فقير جو ڪلام، (51) جذبات پنائي، (52) مددخان پناڻ، (53) اسان جا شعر هي سادا، (54) منهنجي ماضيءَ جا چند ورق، (55) بدين ضلعي جي ثقافتي تاريخ، (56) پکين جي پچار، (57) ميگهه رڪ، (58) شيخ ڪرهيي پانداريءَ کي ڳائيندڙ شاعر.

ڏونگر نہ ڏوري، سڪڻ جون سڏون ڪري،
ويـنـي گهر گهوري، مـٺـان پـريـن جندڙو.
– شاهه

تبصرا

سج ترڻ هيٺان (تنوير عباسيءَ جي شعري ڪتاب تي ويچار)

جديد دؤر سنڌي ادب ڪي جيڪي شاعر ڏنا، تنوير انهن ۾ نمايان حيثيت رکي ٿو. هن جي شاعري جذبات جي بي پناهه آتل سان ڪڏو ڪڏ، شعور جو هڪ تيز رفتار وهڪرو به آهي، جيڪو هن دؤر جي بدلجندڙ حقيقتن ۽ ازلي سچ جي آميزش سان پيدا ٿيل پس منظر ۾ فطري موسيقيءَ سان هم آهنگ نظر اچي ٿو. اهو ئي سبب آهي، جو تنوير جي شاعري، ڪنهن هڪ طرح جي ناهي، بلڪ مختلف جذبا ۽ مختلف حالتون، جتي ڪٿي نظر اينديون. اها بہ ڳالهه آهي ته انهن سڀني ڳالهين ۾ انقلاب جو عڪس نظر ايندو. انقلاب صرف جسماني نه، پر ذهني معاشي ۽ اقتصادي انقلاب:

مضبوط جهوپڙيون ۽ ڪمزور محل ماڙيون،
سو ڏينهن آهي ويجهو، ٿينديون اپيون ڪهاڙيون.

وري جڏهن وطن ڏالهن وري ٿو:

چٽ پراوا ڪين وٺن،
پنهنجي لوئي لاڪ رتي.

—

ديس جي آزاديءَ جي خاطر، هر ڪو سر سهائيندو،
هر ڪو ٿيندو ڳاڙهو گهوٽ ۽ رت جي ميندي لائيندو.

—

ڪين وساريندس سان ڪڏهن،
ڪنڌڙ جيڪو قول،
منهنجو پيلاين سان پول.

تنوير جو اهو چوڻ ته:

او تنوير، ڳائڻ ته هر ڪو ئي جاڻي،
اسان سوز ان ۾ سمائي به ڄاڻون.
يا
وري شعر تنوير نازل ٿين ٿا،
ثمر سوچ جا نيٺ حاصل ٿين ٿا.

الهن ۾ شعرن ۾ هن تمام سولن لفظن ۾، شاعريءَ جي ٻن اهم بنيادي نقطن جو ذڪر ڪري ڇڏيو آهي، جنهن ڪان هن دؤر جو ڪافي اڌ پڙهيل انسان اڻڄاڻ آهي. سوز ۽ سوچ- انهن ٻن شين ڪان سواءِ شاعري تڪ بندي ٿيو وڃي؛ Creation تخليق جي ڏاڪي تان لهيو Craftmanship يا جوڙڻ (Making) جي درجي تي پهچيو وڃي ۽ جيڪڏهن ائين ٿئي ته وڏاءُ ڪونه ٿيندو، ته هر دؤر ۾ تخليقڪار ڪان وڌيڪ سگهڙ ٿي پيدا ٿيندا رهيا آهن ۽ هن دؤر ۾ ته شاعرن جو ڏاڍو ڪال آهي، جنهن جو سبب شايد اهو آهي، جو ڪنهن به اهڙي شخص کي چئلينج ڪوله ڪيو ويو آهي، جيڪو شاعر نه هوندي به شاعر هجڻ جي دعوا ڪري. شاعر صرف اهو ناهي، جيڪو شعر لکي ڄاڻي، بلڪ هن کي انهن جي مفهوم جي به خبر هجي- پنهن لفظن ۾ هو جيڪي ڪجهه چوڻ چاهي، تنهن کي شعر جي صورت ۾ پيش ڪري. الهيءَ ۾ هڪ ٻيو وجداني ڪيفيت جو به هجي؛ پر وجداني ڪيفيت ۾ به لاشعوري طور اهي ئي ڳالهيون ظاهر ٿينديون آهن، جيڪي شاعر شعوري طور تي ٻڌي، ڏسي يا محسوس ڪري چڪو آهي، تڏهن به معاملو سوچ تي اچيو پورو ٿئي. تنهن ڪان پوءِ جديد دؤر، گوشه نشينيءَ جي شاعري يا اڪيلائيءَ جي گيتن جو ڪونهي. سڄي دنيا جو انسان هڪ ٻئي کي ايترو ته ويجهو اچي چڪو آهي، جو هاڻ هو هڪ ٻئي جون خوشيون ۽ غم محسوس ڪري ٿو. مظلومن ۽ محڪومن سان همدرديون ڪري ٿو. بادشاهتن ۽ ورثي ۾ ملندڙ خوشين جا خواب اُٿي چڪا آهن، هاڻ ته هر قوم ۽ هر فرد پنهنجيون خوشيون پاڻ ٿو حاصل ڪري. تنهن ڪري 'هاڻ' جو شاعر رڳو پنهنجي ذات لاءِ نه، بلڪ پاڻ جهڙن ٻين به انسانن جي خاطر ٿو شعر چوي ۽ لازمي طرح هن کي پنهنجو پاڻ مان لڪري، ٻين قومن ۽ فردن بابت به معلومات رکڻي پوي ٿي. هونئن ڪو به شاعر جڏهن پنهنجي ڪا پيڙا پيش ڪندو آهي، ته به هن جو مقصد انهيءَ ۾ ٻين جي پيڙا جو عڪس پيش ڪرڻو هوندو آهي. تنوير ته انسانيت جي لاءِ چوي ٿو:

مات ٿياسون تون ۽ مان،
مات ٿي انسانيت.

تڏهن به ڪيس اها پڪ آهي ته:

جيڪو خواب ڪلهوڪو،
سو ٿي سچ اڄوڪو.

پر هي به چوي ٿو:

سيڪو سپنا ماڻي،
سايا ماڻي ڪو ڪو.

پر ڪٿي ڪٿي هو شديد ردعمل به ڏيکاري ٿو، اهڙن موقعن تي:

هر ڪو ماڻهو موتيءَ داڻو،
هر ڪا دل هيري جي ڪاڻ، جاڻي ڏس ته سهي اڻڄاڻ.

Gul Hayat Institute

وارو تنوير عباسي بي اختيار چيو اٿي:

اوچيون رکون هي لاٽون، هي مشعلون هي ڏياٽيون،
پنهنجن لئه روشني ۽، دشمنن لئه آماڙيون.

هي رد عمل شعوري آهي، جڏهن حالتن ۽ واقعن جو رخ شعور تي Ideal سان ٽڪرائيندو آهي: جڏهن هر شيءِ کان انڪار جو جذبو پيدا ٿيندو آهي ۽ ماڻهو رڳو پنهنجي وجود کي محسوس ڪرڻ لڳندو آهي ۽ انسان هاڪار جي جذبي کان هٽي ناڪار جي حالت تي پهچندو آهي:

پنهون ٿيس پاڻ، سسئي ٿان سور هئا.

(شاهه)

واريءَ حالت ۾ هوندو آهي، جتي 'انسان'، 'انسان' هوندو آهي، نه ڪي دوست ۽ دشمن، پنهنجو پرايو.

تنوير جي هڪ ٻي خاص خوبي اها به آهي، ته هن افريڪا ۽ ويتنام جي هيروز به ران، پنهنجا ماروئڙا چونڊيا آهن. حيدر بخش جتوئي ۽ شهيد عبدالرزاق سومرو، هڪ سنڌ لاءِ جدوجهد ڪندي پنهنجي جان ڏني، ته ٻئي ڪي سنڌي هجڻ جي الزام ۾ هڪ درسگاهه جي اندر شهيد ڪيو ويو. هڪ حالتن جو شهيد، ٻيو ماڻهن ماريو. تنوير ٻنهي لاءِ شعر چيا:

زندگي جدوجهد اڻ ٽڪ سفر،
زندگي محنت ڪنهين هاريءَ جو هر.

--

ڪيڏا ڪيڏارا ڳايان پنهنجي سنڌ لئه،
مٽيءَ ۾ ملندا وڃن، ماڻهو سوچارا،
ڏهن هچارا، تڙيا پنهنجي سنڌ مان.

تنوير جا ڪئين رنگ آهن: هو انقلابي به آهي، ته رومانوي به: حقيقت پسند آهي، ته جذباتي به. سندس شعر مان محسوس ٿئي ٿو، ته هن پنهنجي ديس جي مٽيءَ جي خوشبوءِ چڱيءَ طرح محسوس ڪئي آهي. پنهنجي شاعرن جو چڱيءَ طرح اڀياس ڪيو اٿس. تازو هن سنڌ جي سدا حيات شاعر شاهه لطيف سائينءَ جي شعر جو اڀياس به لکيو آهي ۽ خود هن مجموعي ۾ هڪ نظم محمد فقير جي شعر جي هڪ سٽ سان شروع ڪيو اٿس:

جسا وک چاوين سا وک اڳتي.

رسمي طرح ته تنوير ڪي انگريزي رومانوي شاعرن مان، ڪنهن سان ڀيٽي سگهجي ٿو. پال ويلري، ايزرا پائونڊ ۽ ٽي. ايس. ايليٽ سان سندس ڀيٽ ڪري سگهجي ٿي: پر منهنجي نظر ۾ اها غلط ٿيندي، ڇو جو تنوير جو هڪ الڳ اسٽائيل آهي ۽ الڳ مقام. هن جي شاعري ديس جي سالڪيئڙن جي جذبن ۽ اميدن جو اظهار آهي. تنوير سنڌ جو سپوت آهي ۽ هت رهندڙن جي من ۾ هن جو مقام ڏاڍو اوچو آهي.

پاتال ۾ بغاوت

ماڻڪ؛ پهريون ڇاپو؛ 1976؛ ڪرائون سائيز؛ 80 صفحا؛ چار رپيا؛ آڪم پبلشنگ ايجنسي، پوسٽ باڪس 238، حيدرآباد سنڌ.

هن ڪتابڙي تي مهراڻ جي 78/2ع پرچي لاءِ تبصرو ڪرڻو هوم، پر موڪلي 78/3ع لاءِ رهيو آهيان. اوير نسوري منهنجي آهي — ڪجهه پڙهي پوري ڪرڻ ۾ ڍڪيائيءَ جي ڪري، ڪجهه سيسفوس (ماڻڪ موجب: سسيفس) واري ڏندڪٿا وري پڙهي ڏسڻ لاءِ يوناني ديومالا تي ڪنهن ڪتاب هٿ ڪرڻ جي اڏوگابري ۽ ان ڪارڻ اڻ ـ ڦل ڪوشش جي ڪري، ۽ ڪجهه ٿلهيءَ سُستيءَ جي ڪري. پڙهي پوري ڪرڻ ۾ ڍڪيائي ان ڪري جو ٻولي، خاص ڪري مهاڳ ۾، اهڙي ڪم آندل آهي جو معنيٰ مطلب پروڙڻ لاءِ ساهيون وٺيون ٿي پيم. انهن ساهين ۾ عجيب قسم جي پنڪچوئيشن ۽ پروفن جي چُڪن جو به هٿ هو. يوناني ديومالا تي ڪتاب هٿ ڪرڻ جي ڪوشش ان ڪري جو اهو ڄاڻڻ ٿي چاهيم ته آڳاٽي يونان جي ڪارلٽ ڀالي عياشيءَ ۽ لُچپڻي ڪان بدنام شهر جي ڏندڪٿائي بانيءَ ۽ پهرين بادشاهه سيسفوس، کي مهاديوتا، زيوس، جن لوڀ ۽ ٺڳيءَ جي ڪري تان پاتال ۾ سنگ مرمر جي ڇپ پنهي هٿن سان ڏِڪي ٽڪريءَ جي چوٽيءَ تي پڄاڻڻ جي ڪڏهن به پوري نه ٿيندڙ سزا (ڪڏهن به پوري نه ٿيندڙ ان ڪري جو ڇپ چوٽيءَ تان ڦرندي اچي وري پٽ پوندي هئي) ڏني هئي، تن جي وچور ڇا هئي. جي ماڻڪ پنهنجي 25 صفحن جي مهاڳ ۾ ڪٿي منڍ ۾ اصل ڏندڪٿا به درج ڪري ها ته هوند مون پارن ويسرين ۽ گهٽ ـ ڄاڻ تبصري ڪندڙن جو ڀلو ٿي پئي ها.

’پاتال ۾ بغاوت‘ جا به ’پاڳا‘ آهن. پهريون پاڳو (ص ص 9-33)، ’سسيفس جي ناڪار‘ هڪ طرح جو مهاڳ آهي، جنهن ۾ ماڻڪ هين ’دائمي ڦتڪاريل ۽ ننديل‘ ڪردار بابت پنهنجي Thesis هيئن اپٽاري آهي: ’سسيفس، ڪاموُ پاران مڙهيل وجود کان مٿانهون آهي. گهڻو مٿانهون. ڇاڪاڻ ته هو اختيار جو ننديل آهي ۽ ڦتڪاريل. سنڌس وڏائي انهيءَ ۾ آهي ته، هو سدائين، هر ويل، اختيار کي چوي ٿو: نه — جو ڪجهه مٿس مڙهيو ويو آهي، اختيار پاران، جنهن وٽ سگهه آهي. سسيفس ان کي ٿڏي ٿو. نابري واري ٿو. نهڻ ۽ انهيءَ ”نه“ — جي حد کان ”پاڻ هجڻ“، جي اظهار جي مرحلا شروع ٿئي ٿي. جنهن ۾ پنهنجي تقدير/چرپر جي چونڊ جو حق محفوظ رهي ٿو، چونڊ جو حق، جيڪو آزاديءَ جو تت آهي. تنهنڪري الاهي فتوائن، مقدس احڪامن ۽ اختيار جي سرن کي ٺڏڻ، سسيفس پنهنجي اخلاقي جوابداري سمجهي ٿو.... سندس ناڪار... اختيار طرفان مڙهيل امر کي للڪار آهي. هو اهو ڏنو مڃي ته ڪو مٿانهون، يا ڪا مٿين هستي سندس باري ۾ فتوا مڙهي، فيصلو ڪري، نصيب جوڙي. ۽ نه ئي هو انهيءَ حيثيت ماڻڻ لاءِ جاکوڙ ڪري ٿو، پاڻ مٿانهين مڙهيندڙ هستي بڻجي.

جيڪا پين جي مٿان فتوائون مڙهي ۽ نصيب ٿاڦي. سندس ناڪار، پنهنجي هستيءَ جي هانڪار لاءِ آهي.' (ص ص 22-23، 27). اهيءَ ناڪار کي develop ڪندي، ماڻڪ پاڻ اختيار/سگهه جي هر علامت جهڙوڪ خدا، مذهب، نظريئي، رياست، استبلشمنٽ، قاعدي قانون جو منڪر ٿئي ٿو ۽ انهن علامتن کي هوڪارڻ/للڪارڻ/ٺڏڻ/ناڪارڻ هيٺين/وهيٺين/خلق/عوام، خاص ڪري حساس ۽ ايماندار فنڪار جي 'اخلاقي جوابداري' ۽ 'آدرش' ڄاڻائي ٿو.

پيو ڀاڱو، جو ص 37 کان ص 79 تائين آهي، تنهن ۾ اصل 'Story' بيان ڪيل آهي. جاءِ واردات پاتال/موت- گهر، هاڊيس (ماڻڪ موجب: هيڊز) ۽ ديوتائن جي دربار، اولمپوس، آهي. هاڊيس ۾ ديوتائن جي پين 'ڦتڪاريل، دائمي سز اڀوڳيندڙن' سان گڏ سيسفوس به پنهنجي اڻ کٽ سزا جو عتاب ڀوڳي رهيو آهي — ۽ اهو سلسلو جڳن کان هلندو اچي ٿو. اصل قصي جي شروعات تڏهن ٿئي ٿي، جڏهن 'هڪ لڳا اوچتو' سيسفوس چپ ڪري ريڙهڻ بند ڪري، ان مٿان ويهي رهي ٿو، ۽ پوءِ پاتال/موت- گهر جي واليءَ، هاڊيس، جي هڪل تي ۽ پوءِ مها ديوتا، زيوس، جي پيغمبر، هيرميس (ماڻڪ موجب: هرمز) جي چوڻ تي به پٿر ريڙهي چوٽيءَ تي پهچائڻ کان ناڪار ڪري ٿو. تنهن تي ڪيس اولمپوس ڏانهن نيو وڃي ٿو، جتي هو زيوس سان مهاڏو اٽڪائي ٿو. اتان هو وري پاتال ڏانهن موٽايو وڃي ٿو، انهيءَ حڪم سان ته سندس سزا جو چڪر ايترو ته تيکو ڪيو وڃي، جو منجهس 'سوچ لاءِ ڪا وٿي نه بچي، سندس سونجهه جا سمورا ڳوڪڙا بند ٿي وڃن،' پر سندس 'ايڙا جي سرت' ۽ 'ايوسيءَ جي چاڻ' جيئڻ جو تيئن رهي.

سرورق تي جو ڪارڊ جو آهي، هڪ هيٺي/وهيٺي انسان جو چٽ آهي، جنهن جا هٿ larger than life آهن ۽ چوڏاري چانهل اونده جون ڪڙيون، سندس هڪ ٻئي مٺڪ سان چهٽيون پيون ٿي رهيون آهن.

منهنجي هڪ دوست، جو مڃيل ڪهاڻيڪار به آهي، منهنجي اڳڻ تي ماڻڪ کي indecent ليکڪ سڏيو هو، ۽ indecent ليکڻيءَ جو جيڪو مثال ڏنو هئائين، تنهن سان ڄاتو هئم ته ماڻڪ ۾ اهو ڪجهه ڇٽي ڏيڻ جو ساهس آهي، جيڪي ٻيا هوند سوچيندي به ڪيٻائن. 'پاتال ۾ بغاوت' جي به اهائي striking خوبي آهي. ماڻڪ سوچ توڙي ليکڻيءَ ۾ سراسر unorthodox آهي. هن لاءِ ڪجهه به مقدس ۽ سڀوُرو ۽ اڇوت نه آهي — پر رکو سنڌ جي milieu تائين، جو ته شايد ٻي ڪو اهڙو موضوع هوندو، جنهن کي اولهه وارن ڪنيو ۽ وائڪو نه ڪيو هجي.

'سيسفس جي ناڪار' rationale جي بدران هڪ قسم جي جذباتي، منجهيل ۽ لفاظيءَ سان ڀرپور exposition ٿي پيو آهي. ان جي jerky ٻوليءَ ۽ چوهي لهجي مان ائين ٿو لڳي ڄڻ ماڻڪ جذباتي صدمي جي اثر هيٺ، غضبناڪ ٿي ويو هجي ۽ دماغ جي بدران دل سان سوچڻ لڳو هجي. هو انهيءَ غضبناڪيءَ جي ترار پنهي هٿن ۾ کڻي چؤڦير گهمائيندو نظر

اڃا ٿو، پر سندس ڏک اڀريل، اڻاڃرا ۽ اڻڌا آهن، جي سندس سوچ جي anarchy کي واڪو ڏين ٿا: ۽ 'نه' جي زور تي اختيار ۽ سکيه جو بُت ڀڃندي ڀڃندي هو خود 'نه' جو بت گهڙي ويهاري ٿو، جنهن جي امر اڳيان پاڻ مالڪ به هيڻو، بيوس ۽ لاچار آهي.

'سيسفوس جي للڪار' ۾ مالڪ پنهنجي سورمي سان هي ٽي آسون به رکي ٿو: (1) ته هو 'پاڻ هجڻ' جي اظهار لاءِ سدائين، هر ويل اختيار کي چونڊيو "نه"، (2) ته هو خود پنهنجي لاءِ اختيار ۽ سکيه جي ڪالک/گهر/جاکوڙ نه ڪندو، ۽ (3) ته هو پنهنجي للڪار سان جتي وهيٺي خلق جي احساسِ جرم کي جاڳائيندو، اتي اختيار جي احساس جُرم کي ڏونڌاڙيندو. پر ڪهاڻيءَ ۾، جا دراصل 'story' کان وڌيڪ dialogue بلڪ monologue آهي، سيسفوس رڳو پهرين آس پوري ٿو ڪري، باقي ٻيون به آسون پوريون نٿيون ٿين.

پهرين موت-گهر ۾ هيرميس اڳيان (ص ص 55-56) ۽ پوءِ ديوتا-دربار ۾ زيوس اڳيان (ص ص 71-75) هو پاڻ تي هڙي 'پوائنتي سزا' ۽ 'سکٽي، بيهودي مشغوليءَ، مڙهجڻ جو ڪارڻ هيڻو، ليستو ۽ بيوس ۽ ديوتائن منجهان نه هجڻ پڌائي ٿو، ۽ سکيه ۽ اختيار جي باب ۾ جنهن passionate لمولي ۾ ڳالهائي ٿو، تنهن مان پاسي ٿو ته الجاڻائيءَ ۾ سکيه ۽ اختيار جو ڪالکي آهي. هن جو چاڻائيءَ ۾ اها ڪالک رکڻ وڌيڪ سياويڪ ٿئي ها، پر هو 'مهان ۽ اتم' آهي، ۽ شايد سياويڪ ٿيڻ ۾ ڪا وڏائي ۽ آتما نه آهي.

سيسفوس جي بغاوت تي ڪتاب هيٺ آيل روحن طرفان جيڪي ردعمل (چرڪ ڀري ڪنبڻ، اڇرج ڀريل لڳاهن سان ڏسڻ، هاريس جي موڪ تي چرڪجڻ وغيره.) ۽ هاريس، هيرميس ۽ زيرس طرفان جيڪي ردعمل (لرزڪهنجڻ، اکيون چنجهيون ڪرڻ، منهن جو تاسٽي تي پوانتو ٿيڻ، آواز ۾ ڪروڌ ۽ غضب جي باهه اوتي سيسفوس کي ميسائڻ، مڃائڻ، ڊيڄارڻ ۽ مرعوب ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ وغيره) ظاهر ڪيا وڃن ٿا، تن مان ڪٿي به اهو محسوس لٿو ٿئي ته ڪو وهيٺي خلق جو احساسِ جرم جاڳي يا اختيار جو احساسِ جرم ڏولڏاڙجي رهيو آهي. ۽ انهن ردعملن ڪان 'سرت ڀري ۽ مڃاڻ' سيسفوس جي بيپرواهي ڏيکاري ٿي ته هو پنهنجي ذات جو اسير آهي، ڪيس ٻاهر وارن/ٻين سان دلچسپي ڪانهي.

ذات جي اها اسيري هن ڪردار جي طاقت به آهي ته ڪمزوري به، طاقت ان ڪري جو هو نتيجي کان لاپرواهه ٿي سرڪشي ڪري ٿو ۽ جيڪي سچ سمجهي ٿو، سو چٽي ڏي ٿو. ڪمزوري ان ڪري جو هن جي سرڪشي ۽ حق گوئي خال (vacuum) ۾ ۽ خال لاءِ آهي. ۽ جڏهن هو سوچ ۽ سولجهه قُرباني ۽ ايڙا جي سرت وڌائي موٽي ٿو، تڏهن ڪا آس اميد نٿي رهي، نه هن لاءِ نه ٻين لاءِ، جو پاتال ۾ پائيتال جي بدران 'گهرو سناٽو آهي؛ چوڌاري موت جا پاڇولا رڙهي رهيا آهن'. هيءَ نراس پڄاڻي هن ڪردار کي سکٽي ڪٽنيءَ والڪر کهڙو آپاسندڙ، ڇرباڻ (foolhardy) ۽ پاڻ آزارائيندڙ بڻايو ڇڏي. اها هن سان نه پر

Gul Hayat Institute

هن جي ’ڏاڏائي، آرهه زوراڻي ۽ همت ڇڏرالهه‘ آهي، جو هو الهن تهمتن جي، جن تان ڪيس سزا ڏني وڃي ٿي، ڪوڙ واڪو نٿو ڪري؛ بجاءِ ان جي سزا ڏيندڙ اختياريءَ کي indict ڪري ٿو. ۽ جنهن passionate ٻوليءَ ۽ لهجي ۾ هو پنهنجي ماضيءَ ۽ پنهنجي پيڙا بابت ور ور ڪري ڳالهائي ٿو، تنهن مان هو ايترو سڃاڻ سوچ وارو نٿو لڳي، جيترو brooder.

مانڪ جي ٻولي هونئن ته شاعراڻي سونهن واري آهي، پر ڪٿي ڪٿي jerky به آهي، جنهن سبب پڙهندڙ کي پنهنجي گرامر جي قاعدن جي ٻوليواري ڪندڙ ٻوليءَ مان هير ڦير پيش پوي ٿي. امداد جو چوڻ آهي ته مانڪ ۽ نئين نهيءَ جا ڪجهه ٻيا ليکڪ ٻوليءَ ۾ تجربا ڪري رهيا آهن. ڪا به ٻولي انهيءَ ٻوليءَ جي سيني ڳالهائيندڙن جي سنوڙي ۽ ملڪيت هوندي آهي، ڇو ته اهي ئي ان جا سرجيندڙ، سنواريندڙ هوندا آهن. سنڌيءَ تي مانڪ جو به ايترو ئي حق آهي، جيترو منهنجو. جي هو ٻوليءَ ۾ ڪي تجربا ڪرڻ گهري ٿو ۽ ڪندو رهي ٿو ته اکين تي. پر سون، هڪ پڙهندڙ ۽ سنڌيءَ جي وارث جي حيثيت ۾، ايترو ته لهڻو ته سون کي ٻڌايو وڃي ته ليث به هن الهن تجربن جي ضرورت ڇو محسوس ڪئي آهي؟

ٻهاڙيءَ ۾ ڪجهه ’پاتال ۾ بغاوت‘ جي relevance بابت. سوچ جي لوچ سدائين اڳيان لهڻي. هر لئون ويچار سوچ جي موڙيءَ کي وڏيڪ شاهوڪار ۽ سگهارو ڪري ٿو. پر جي اهو ويچار milieu پناندر ۽ چالو context ۾ هوندو ته وڏيڪ اثر ڪندو، وڏيڪ اڳيان مائيندو. سنڌ جي واسطي سان ’پاتال ۾ بغاوت‘ جي ڪهڙي relevance آهي، سا مونکي سمجهه ۾ نه آئي آهي. ڇپائيندڙن کي به سمجهه ۾ نه آئي هوندي، شايد ان ڪري ئي هُنن پرلٽ آرڊر 500 رکيو آهي.

— سليم احمد

• توانن جذبن جي لوچ

(مشتاق احمد شوري جي ڪهاڻين جي ڪِتڪي تي راءِ)

جيڪڏهن ڪتاب جي ڏنل سيري (ٽڪل جذبن جو موت) مان مشتاق جي ڇپيل ڪهاڻين جي ڦهليل ترورن منجهان سندس مجموعي فڪر/زندگيءَ کي مئل جذبن جي موت جي روپ ۾ نتيجو ڪڍئو آهي، ته منهنجي خيال ۾ غلط ٿيندو.

مشتاق جون هيءُ ڪهاڻيون ٽڪل جذبن جي جهڄيل احساس جي اظهار ضرور آهن، موت نه. هنن ڪهاڻين ۾ مون کي مشتاق جي توانن جذبن جي لوچ نظر آئي آهي. اها لوچ جيڪا سياويڪ، فطري تڪميل جي منزل کي رسڻ بدران مختلف روپن ۾ ڦٽڪندي لڇندي رهي ٿي. جذبن جي انهيءَ لوچ پوچ جي ڇڪتاڻ ۾ توانا جذبا ٽڪجي ڇتور ٿيل، پر مئل نه. پوڳنا، ذلت، بي وسي، ڪالڙپڻو (حاصل ڪرڻ جي ڏس ۾) بس استاپ، بس پنيان ڊوڙ،

پيڙ، پيڙ ۾ لڇندڙ من (ڏنيل انا) ’جيڪڏهن ڪار هجي ها، ته ائين نه ٿئي ها‘ (ٻي وسي)، ھانءِ نه سگهڻ جي شڪتي نه ڏاريندڙ، ويچارن ۾ لٽڪيل، ٻوريت جو چليندڙ احساس... مشتاق جي ڪهاڻين جو وايومنڊل دوستو فسڪائي آهي: پوڙِنا جي وهڪ ۾ اڙهندڙ ۽ چلندڙ. جنهن تي روڳي ضمير (Sick conscience) جو ٺپو هنيو ويو هو، جيڪو دراصل روڳي ضمير نه، پر حساس ۽ سجاڳ ضمير هو: لڇندڙ.

مشتاق ايماندار آهي. پنهنجو پاڻ ڏانهن ۽ پنهنجي تخليقي عمل ڏانهن:

’...لاشعوري، شايد ليم شعوري، شايد ڪنهن حد تائين شعوري سطح تي ڪٿندي، پاڻ کي اجنبي، لاتعلق ثابت ڪرڻ جي جاکوڙ ۾ ٿڦڙ کائيندي، آءٌ ٿالي ۽ مشهوريءَ لاءِ پٽڪيو آهيان...‘ (ص: 9 مهاڳ).

مشتاق پنهنجو پاڻ کي اجنبي/لاتعلق بنائڻ ۾ اولهه جي ڏارنپ (Alination) واري درگهٽنا کي ذهني طور قبوليو آهي: ’...شخص موجود ناهي. هو ڪسڪي ويو آهي. وچائجي ويو آهي. صرف اردگرد جي حالت موجود آهي- ۽ اسين رڳو هڪٻئي سان دغا ڪري رهيا آهيون. ڇوته اسان سڀني سان دوهه ٿيو آهي. انسان، بي وس هيڻو بنا ڪنهن ڪارڻ ۽ سهاري جي هن ڌرتيءَ تي پٽڪڻ لاءِ ڇڏيو ويو آهي‘ (ص: 9، مهاڳ). اولهه جي ڏاريائپ: جائي به شخص ڪسڪي ويل. جنهن ۾ پوڙِنا جو تجربو/احساس اڻ لڀ، ختم ٿيل. جڏهن ته اوپر ۾ شخص موجود آهي. جيڪو پوڙي ٿو. پوڙِنا مان مائي ٿو Masochistic) (Suffiring سنڌ، جيڪو اوپر جو ياگر آهي. جنهن ۾ مشتاق رهي ٿو ۽ پوڙي ٿو. ان پوڙِنا واري حقيقت مان سيرجي آيل هي ڪهاڻيون، جيڪي مشتاق جون آهن، سي خود مشتاق جي اختيار ڪيل اولهه جي بي معنائيءَ واري ورتل آئڊيا کي رد ڪن ٿيون. اهو ٿي سگهي ٿو ته اولهه جي ڏارنپ کي مشتاق پنهنجي ذاتي زندگيءَ ۾ ذهني طور قبوليو هجي، پر سندس سيرجيل، جيئريون جاڳنديون ڪهاڻيون اوپر جي موجود شخص کي وڏيڪ لماياں ڪن ٿيون. اوپر جو اهو موجود شخص جيڪو احساس رکي ٿو، جنهن جا جذبا توانا آهن، جيڪي مائٹ لاءِ لوچين ٿا، ٻر بي وس، ٻيل ۽ هيٺي هجڻ ڪارڻ، آمائڻ جي نتيجي ۾ پوڙين ٿا. پوڙِنا، جيڪا جيئري جاڳندي حياتيءَ جو اهڃاڻ آهي. جيڪا تڪميل جي انجام کي نه پهچڻ جي حالت ۾ ’جيون جا روئندڙ‘ نهڪ ٻنجي وڃي ٿي. تڏهن مشتاق جو هيءُ ڪڍيل نتيجو ته ’دوهه ٿيو آهي‘ ساڀيان لڳي ٿو، هنن سڏڪندڙ ڪهاڻين جي پس منظر ۾. جيڪي ڪهاڻيون سندس مهاڳ سان ميل ڪائڻ ٻدران، الٽ، پنهنجو سماجي، مقصدي وجود ڪنيو بيٺيون آهن، لڇندڙ، ان-آسودو، تسڪين جي تڪميل نه پائيندڙ وڍيندڙ احساس ڪٺي-اهوئي سبب آهي جو مان فيصلو ڪري نه سگهيو آهيان ته، مشتاق، پنهنجي ٿيندڙ اوسر مطابق ڪڍيل نتيجي ۾ هنن ڪهاڻين منجهان ڪهڙين ڪهاڻين کي ڊس اون ڪيو آهي؟

Gul Hayat Institute

مشتاق جون هي ڪهاڻيون ذهانت ۽ سوچ ڪان وڌيڪ چليندڙ احساس کي ڪميونيڪيٽ ڪن ٿيون. چليندڙ احساس، جيڪو گهٽتن ۽ وسوسن جي اولڙاهين وهڪ جي ڳڻجهي سيم (Under-current) هوندو آهي. ان سان گڏ وڳڏ گهرو مشاهدو، جيڪا خارجيت (Objectivesim) جو اهم پاڳو ٿيندو آهي. تڏهن، ڪن طرفان مشتاق تي اهو لعنتائو ته هو داخليت جو شڪار آهي، ڪيڏو نه بيهودو ۽ جهل وارو لڳي ٿو. هولئن به منهنجي آڏو داخليت ڪو عيب ڪونه آهي. جو زندگي منهنجي موجودگيءَ جي حقيقت ۾ نه ٿلهو خارجي آهي، نه ٿلهو داخلي. دراصل زندگيءَ کي خارجي ۽ داخلي خانن ۾ ورهائڻ ٺي، هن کي نه سمجهڻ ۽ اکيون ٻوٽڻ جي برابر آهي. — مانڪ

● ڳالهيون من اندر جون

محترم لعل محمد چانڊيي جهڙا اسان وٽ ٿيا به اهڙا ڪيترا ئي اديب، شاعر ۽ فنڪار هوندا، جن جي جيڪر سرپرستي ۽ حوصلي افزائي ٿئي، ته سنڌي ادب هر شعبي ۾ مالا مال ٿي سگهي ٿو. علم ۽ فن لاءِ ڏکرين جي اشد ضرورت نه آهي، علم هڪ ذات ۽ روشني آهي. محترم لعل محمد جو هي ڪتاب به الهيءَ ذات جو مظهر (out come) آهي.

چوندا آهن ته "نانءُ چڙهيو واپاري ڪنهو ڪانئي." اڄڪلهه گمنام ۽ گوشه نشين اديبن جي ادبي ڪاوشن جي ڪير حوصلي افزائي ڪري؟ اهڙا ڪيئين املهه مانڪ قلمي صورت ۾ رهندي رهندي آڏوهيءَ جو کاڄ بڻجي رهيا آهن.

پبلشر حضرات مواد کان وڌيڪ مصنف جي شهرت کي ڏسي ۽ ڪتاب جي چلتي ڪسي پرکي، پوءِ رقم جي سيڙپ ڪندا آهن ۽ پهريون اولو مارڪيٽنگ جو رکندا آهن. تنهن ڪري ادب جي ڏار ڏار صنفن ۾ معيار جو فقدان آهي. انهن حالتن ۾ لعل محمد صاحب جو هي ڪتاب، جيڪو صوفياڻي رنگ جي ڳالهين، نصيحتن ۽ دعائن تي مشتمل آهي، تنهن کي شايع ڪري پڌرو ڪرڻ سنڌي اديبن جي سوسائٽيءَ جو هڪ نيڪ ۽ جرئتمندانه قدم آهي.

120 صفحن تي پکڙيل هي ڪتاب مهاڳ کان علاوه ٽن مکيه ڀاڱن ۾ ورهايل آهي. پهرين "ڳالهيون"، ٻيو "لاصحابا لڪتا" ۽ ٽيون "بيت ۽ ڪافيون".

Gul Hayat Institute

دواهي جي اندر ڳوٺ بچل خان چانڊيي جي ڳوٺ ۾ ويهي، جتي ماحول جي لحاظ کان پسماندگي، حسرت ۽ حوصلي شڪني جهڙو ماحول هجي، جتي ڪو پڙهيل ماڻهو ريجهه رهاڻ لاءِ نه ملي، جتي بجليءَ جي بدران ڏيئا ٽمڪن، جتي سئي گيس جي بدران چيڻن جون دونهيون دُکن. ويهه سال اڳ جي دور ۾ محترم لعل محمد چانڊيي جهڙو سگهڙ ۽ وينجهار اهڙا ۽ حقيقت پسنداڻا خيال ۽ پيارا پيغام ۽ پاڇهارا ٻول محفوظ ڪري، اهو سنڌي ادب ۽ سنڌي ٻوليءَ جي زرخيزي ۽ سڀاڳائيءَ جو نشان ۽ ثبوت آهي — "سچائپ"، "انقلاب"، "اسلام ۽ ڪفر"،

”حق جي ڳولا“، ”اسلام جي منزل“، ”انسان ۽ حيوان“، ”حق ۽ حقوق“، ”پڻ رستا“، ”موت“، ”مسرت“، ”علم ۽ عمل“، ”آسرو ۽ اعتماد“ ۽ ”دعا“ اهڙا عنوان آهن، جن تي ڪو سيڪڙات پنا مطالعي جي، تڪڙ ڪري قلم آزمائي ڪوڙ ڪندو. اهڙن عنوانن چونڊيندڙن ۽ لکندڙن ۾ ”ضرور ڪي ڪڻا هوندا.“ ان جو واضح ثبوت هي ڪتاب آهي.

ڪتاب جو ٻيون حصو ص- 101 کان 120 تائين بيتن ۽ ڪافين تي مشتمل آهي. بيت شروع ۾ الله تعاليٰ جي حمد، نبي سڳوري جي نعت، شهيدن سڳورن ۽ امام صاحبن جي شان ۾ چيل آهن. اگرچ انهن ۾ فني خوبيون، رنگيني ۽ رواني گهٽ آهي، ته به هي صوفيانو ڪلام سانڍڻ جهڙو آهي.

ڪٿي ڪٿي هن ڪلام ۾ جيئن ڪافين جي چونڊ ۽ نباهه ۾ معيار ۽ اصولن جي اعتبار کان معمولي گهٽ وڌايون آهن، پر انهن جي ڪري ڪلام جي افاديت متاثر نٿي ٿئي:

”وڙهين ٿو واڳونءَ جيان، وجهي وراڪا ولڪ“

هتي ”وجهي وراڪا ولڪ“ وارو اصطلاح واڳونءَ لاءِ موزون نه آهي، البت ”وڙهين ٿو واڳونءَ جيان، وڏو ڦاڙي وات“ بلڪل مناسب پيو لڳي، جيڪو بيت به خود ساڳئي شاعر جو ئي آهي.

شاعريءَ جي تضميني، تشبيهه، پس منظر، ڳهاڙيٽو ۽ لفظن جي چونڊ جي لحاظ کان شاعر لطيف سائينءَ کان گهڻو متاثر ٿيو ڀانئجي. محترم لعل محمد جي ڪافين ۾ لئي ۽ ميناج آهي- ۽ مضمون صوفيانو اٿن. خيالات جي لحاظ کان ڪٿي ڪٿي لعل صاحب دلپت صوفي ۽ ساميءَ کان متاثر ٿيو ڀانئجي.

هي ڪتاب سنجيدگيءَ سان پڙهندڙن ۽ سوچيندڙن لاءِ ڪارائتو مواد مهيا ڪري ٿو ۽ اسان توقع ٿا رکون ته محترم لعل محمد چالو پنهنجو اهو ادبي سلسلو جاري رکندو.

— ڊاڪٽر عبدالرحمان محمد ٻچل قريشي

• ساٿي:

دل جا ارمان پورا ٿين نه ٿين،
سان پورا ٿي ويندا سين. —مجبورين جو شاعر

ليڪڪ، شاعر، فنڪار ۽ فيلسوف پنهنجي پنهنجي وقت جا سڀ کان سڀان حساس ۽ ذهين پارکو ٿيندا آهن. سندن حساس دل ۽ ذهين دماغ زندگيءَ جي ناسورن، ناڪامين، ناانصافين ۽ نابرابرين کي سهي ڪوڙ سگهندا آهن ۽ مختلف ورلن ۾ ان جو اظهار ڪري ڇڏيندا آهن، نه ته جيڪر چين سان جيئي به نه سگهن. خود شاعر جي لفظن ۾:

لکڻ لاءِ لٿو لڪان،

ذهن جي صحت

قائم رکڻ لاءِ ٿو لڪان!

شاعر ۽ ليکڪ جو سنئون سڌو واسطو ادب سان هوندو آهي، جنهن کي سولي سنڌيءَ ۾ پڙهائجي، ته جيئري جاڳندي زندگيءَ کي صفحن ۾ سهيڙڻ ئي چئبو ۽ شاعري ته وري لفظن ۽ جذبن جي سائنس جو ڪيتر آهي، جا لطيف احساسن جو بهترين اظهار ڪري ٿي.

اڄ جو ادب اتي پهتو آهي، جتي ڪيمرا فوٽوگرافر ڪان پڻ، هڪ ڊاڪٽر سرجن جو ڪم ڪرڻو پوي ٿو، يعني نه صرف مسئلن کي چٽڻ يا عڪاسي ڪرڻ، پر انهن جي وَڍ ڪُٽ ۽ پاڙ پٽڻ جا نسخا ڳولهي ڪڍڻ. اجاين وهمن، رسمن ۽ ڪچاين سان اڏول انسان کي ڪلهڻ ۽ سندس جند ڇڏائڻ:

ڪات ٿي — پنڪو لاهي

ڪهاڙو ٿي — پيرن تي رکڻ جا ڏينهن ويا

پـا

ڪجهه ته ٿي — هاڻ جي حق وٺو آهي

ڪيستائين پکرو ٿيندين؟ — ته پنڪو لاهي ٿي جي ڳچي ۾ وجهه

ڪسڻ سا ڪڏ

ڪهڻ ۽ سڪ

ته جي سکهين-!

۽ ”ساٿي“ سمورو اميد، همت، ويڙهه ۽ حوصلي سان ڀرپور آهي:

پورهئي سان ئه

جي پيٽ جي

پوراني نه ٿئي

پار ٻچا بک مرن-ته

چوري نه ڪندم-ته

پيو ڇا ڪندم-!

آزاد نظم ۾ سهڙيل هئي ساٿيءَ جون سوٽون هاڻ سان وڏي لوڻ ۽ الوکا ويچار کڻي آيون آهن. هونئن به آزاد شاعري شعر جي دنيا ۾ انقلاب آندو آهي. شاعر جي خيال

thought کي بحر وزن، قافيي رديف جهڙين ڪنراڳ ڪان بچائڻ لاءِ ۽ سوچ کي اصلوڪي صورت ۾ رکڻ لاءِ، آزاد شاعريءَ جو استعمال آندو ويو؛ پر هر آزاديءَ وانگر اها آزادي به پاڻ سان ڪجهه پابنديون کڻيو آئي آهي.

ڪتاب ۾ ٽيون روايتون پڻ نظر آيون. اسان وٽ تعارف ڪرائڻ جو مرض تمام پراڻو آهي، پر هتي آرٽيڪل ۾ امرجليل جو خط ڏئي، ان مقصد کي پورو ڪيو ويو آهي ۽ ڪتاب جي بئڪ تي ليکڪ جي تعارف جو ڪم شاعر جي هڪ Self-introducing شعر کان ورتو ويو آهي، جو ڏاڍو سياويڪ لڳي ٿو:

هر- هاري ۽ هاري-ائي
جي رت آهيان،
سنڌ-سنڌو ۽ سنڌڙيءَ
جي خاڪ آهيان.

ڪتاب جي شروعات ۾ هڪ آمريڪا جي شهريءَ جو پنهنجي سامراجي ملڪ خلاف لکيل هڪ ڪوڙي شعر جو منظوم ترجمو ڏيڻ، ليکڪ جي انقلابي سوچ جو اهڃاڻ آهي، وري شعر جي ابتدا سنڌ جي مهندارشاهه ۽ سچل لالي لکيل نظمن سان ڪئي وئي آهي ۽ پوري سماجواد سوچ جو ڪين مرڪز قرار ڏنو ويو آهي. ڪيڏو نه آونهو احساس؛ حقيقت سمجهڻ جي تکي نظر ۽ تيزفهم ذهن آهي. شاعر پنهنجي دور جو سچو اکين ڏٺو شاهد هوندو آهي ۽ پنهنجي وقت جي حالتن جي صحيح عڪاسي ڪري تاريخ کان به اڳتي لڪري ويندو آهي، جنهن لاءِ ئي ارسطوءَ شاعريءَ کي تاريخ کان وڌيڪ سچو ۽ فلسفيائو قرار ڏنو هو. عالماڻي صاحب:

سڀ سوڏو جهلجي
سو چڏيو وڃي
بنا سڀ جي
پڇا جو وڃي
قيد ڪايو وڃي
لکو داد
لکو فرياد
سنڌ کان سواءِ- بي ڪنهن هنڌ
اهڙو التدبر

Gul Hayat Institute

آهي يا نه-
مون کي خبر نه آهي-!

يا طبقاتي سماج تي لکندي چون ٿا:

ٻکيو اکھاڙو رهي
آن آهائي
ڪيڏو نه قلندر آهي- اسان جو هاري!

هي در ديوار
....
جنهن جوڙيا
الهيءَ جي ٻه زال هٿي
ٻار هٿا
ٻر الهن لاءِ
هو نه در ڏاهي سگهيو
نه ديوار
....
ٻين لاءِ جوڙيندي
مري ويو
هاڻي سندس ٻارڻ جو وارو آهي-!

ڪيس ڳالهه چوڻ جو ڏاڍو چيندڙ ڍانءُ آهي، ٻواي سادي سولي ۽ صاف اڻس محاورن جو وقائتو استعمال ڏاڍو لئون ۽ سوڀياوان لڳي ٿو.

ٻاڻ کي
ماضيءَ سان پيار آهي
ٻار- ڏاڍو ٻيار

اهو ماضي جنهن بک بيروزگاري اني لٽي ۽ اجهي جا مسئلا ڏنا، تنهن سان ٻيار- هڪ ارڏو ماڻهو ڪڏهن به ماضيءَ سان پيار ڪري چپ نه ڪنه و آهي. اڳتي وڌڻ حياتيءَ جو

اهڙاڻ آهي ته پنتي ڇو؟ ماضيءَ کان ته ڪجهه سکيو آهي ۽ مستقبل سنوارڻ لاءِ سعيا ڪيا آهن.

پر پوءِ به اڄ چولدس ته 'ساڻي' جون هي سٽون پاڻ ۾ وڏي مٽيا رکن ٿيون. شعري دنيا ۾ وڏو انقلاب، سوچ ۽ فڪر ۾ وڏي تبديلي آهي. پنهنجي جڳهه تي هڪ نرالي الوکي ۽ انفرادي شيءِ آهي، جنهن جو ان کان پهرين ڪو وجود ڪو نه هو.

مذهب، جنريشن گيپ، شادي (ڪنواري) ۽ تعليم تي عالماڻي صاحب جن جنهن الڳ اسٽائيل ۾ ترقي پسند سوچ ڏني آهي، سا سنڌ ن ئي حصو آهي. دل تي چئيم ته جيڪر سنڌ ن هر سٽ جو حوالو ڏيان، ڪيڏي نه جدت، سچائي ۽ انقلابي فڪر آهي.

آخر ۾ ائين ئي چولدس ته، هن ڪتاب جو وڏو حصو اهڙن ڪتابن جي وچور ۾ اچي ٿو، جن لاءِ بيڪن چيو آهي ته: سمورا چباڙي هضم ڪرڻ جهڙا ٿيندا آهن.

- لاڳيال

["سچ نريءَ هيٺان" تي تبصرو قاضي خادم ڪيو آهي.]

•

• ڏيان ۾ رکڻ جوڳيون ڳالهيون:

1. خط مختصر لکيا وڃن ۽ الهن ۾ ڪنهن به لکڻيءَ جي وٽڻ/ڻ وٽڻ جا ڪارڻ لکڻ گهرجن.
2. مواد فل اسڪيپ پني تي چئن اکرن ۾ لکي موڪليو وڃي.
3. ڪنهن جواب طلب ڳالهه جو ئي جواب ڏنو ويندو، ان ڪري جوابي لفافو به موڪليو وڃي.
4. اڇاپن ۽ غيرضروري بحثن کان پرهيز ڪئي وڃي

Gul Hayat Institute

فوروم فتاح (چترڪار)

...خبر ڪاله ٿي پوي ته اسان 'سنڌي سنڌي' چوندي، نه ٽڪجڻ جي باوجود به، اهو نه سمجهي سگهيا آهيون، ته اها ڀلا ٿيندي ڪهڙي آهي؟ ڇا اسان ايترا بي حس ٿي چڪا آهيون، جو اجا ڪم ۽ ان جي نوعيت ۽ ڏانءُ کي به نه سمجهي سگهيا آهيون!

قومي شعور رکندڙ سنڌيءَ جي سڃاڻپ به ته ڪرايو، ته اها مخلوق ٿيندي ڪهڙي آهي؟ ۽ "ڦٽڙيءَ ڦٽڙيءَ تلاءُ" جا قائل آهيو يا "ڇمندي ڇار" جا! رڳو هڪ پاسي تنقيد ٺيڪ ڪانهي. توهان ٻڌائي سگهندا ته ظفر ڪاظمي آرٽ جي دنيا ڇڏي، ڇو وڃي پراونشل ميوزم پيڙو ٿيو آهي؟ دارا ابڙو آمريڪا ڇو هليو ويو؟ علي اڪبر سکر وارو دڪان ڇو ڇڏيو؟ ع. ق. شيخ جنهن سڄي ڄمار فن لاءِ وقف ڪئي، اهو پيريءَ ۾ پبلڪ اسڪول جي نوڪريءَ ۾ ڇو پيو گهمي! گل محمد کتري، جنهن پنهنجي زندگي سنڌ ۽ سنڌي آرٽ کي ڏني، تنهن کي اجوري ۾ رت جي آنسن ريءَ ٻيو ڇا مليو؟ اهو سڀڪجهه ڇا پيو ٿئي؟ ڪير پيو ڪري؟ ڇا اهو سڀڪجهه پاڻ ڄاڻ پيو ٿئي؟ ادب ۽ آرٽ سان ايڏا وڏا هاڃا!

۽ هاڻي مولهي ٻڌڻ جو وارو منهنجو ۽ ٻين چترڪارن جو آهي، جهڙوڪ: رضوان، خدابخش ابڙو، قيس ۽ منصورعالم. الهن سڀني ڳالهين هوندي به اسان اهو چولداسين ته، اسان سنڌي ڪتابن ۽ رسالن کي ڪيٽ اپ جي پراڻي ڪامپليڪس کان نجات ڏياري آهي.

مان اهڙي هٽ نوڪي سنڌيت جي مخالفت ٿو ڪريان، جنهن ۾ رڳو مظلوم ماڻهن سان ادبي ۽ انٽليڪچوئل ليول تي ٺڳي ۽ مڪاري ڪئي ٿي وڃي.

مان محسوس پيو ڪريان، ڄڻ ڪيتريون ئي فيشن ايبل چؤرون منهنجي جسم کي ڇهنديون آهن. منهنجو رنگ پيلو پئجي رهيو آهي. شايد نه، پر پڪ مان اوهان سنڌ جي ذهن کي 'السر' ۽ 'پاڳلپڻو' ۽ 'ٽي. بي' ڏيڻ ٿا چاهيو- ۽ پوءِ ادبي مذاڪرن، ڪنڊجاڻين ۽ ورسين ۾ ٺهراءُ پاس ڪري، آگ لهرائڻ ٿا چاهيو! ڇا اها ڊپلوميسي ناهي؟ ڇهري تي هڪ وڏيڪ نقاب ناهي؟

جنهن قوم جا فنڪار چندن ۽ وظيفن تي پلبا آهن، الهن جي خودداري ۽ انائيت مري ويندي آهي. ان ريت قومي ضمير کي سمهارڻ ۾ ڪنهن جو هٿ آهي؟ اهو هٿ ظاهر ڇو لڪو ڪيو وڃي؟

پڙهندڙن وٽان

● ادا، اڄوڪي ٽپال ۾ توهان جو موڪليل ”مهراڻ“ مليو ان لاءِ مان توهان جي ٿورائتي آهيان. نسيم تي لکيل سمورا ليک مان ڏاڍي دلچسپي ۽ ڌيان سان پڙهيا (البت ادا ناصر جي غير حاضري ڏاڍي محسوس ڪيم).

ادي ماهتاب جو ليک ڏاڍو دلچسپ ۽ من موهيندڙ هو. پر هڪ ٻن هنڌن تي سندس لکيل سٽن منهنجي دل کي ٿورو ڌڪ پهچايو آهي- ان لاءِ مان ٻاڻ ڪيس ذاتي طرح مان به چوندس جو منهنجي سائنس ايتري حجت آهي- مون کي ڊپ آهي ته اهي سٽون پڙهندڙن تي ڪو سٺو اثر ڪونه ڇڏينديون. ماهتاب لکيو آهي ته:

”گهر واريءَ ڪان پڇيم ته هن ٻڌايو ته آيو آهي ته سڄو ڏينهن پيو ’گولا جي ڪراهه جا‘ پڙهي“.

”ڏاڍي ٻور ٿيندي هوندينءَ“.

”ٻيو ڇا، تنهن ڏينهن چيومانس ته پڙهڻ جي هر هر تڪليف ڇو ٿو ڪرين، مون کي ڏي ته تعويذ وانگر گهوٽي ڏيانءِ ته ٻي وڃ“.

اهڙا خشڪ ۽ چڀندڙ لفظ منهنجي واتان ٻڌي لازماً پڙهندڙن جي ذهن تي منهنجو تصور هڪ جاهل ۽ بدذوق عورت جو ٺهي اچي سگهي ٿو. حالانڪ مان ٿي سنڌ جي واحد خوش قسمت انسان آهيان، جنهن نسيم جو هر ليک پهرين پڙهيو. نسيم منهنجو من چاهيو ليکڪ هو. مون کي هر دفعي چاهنا هوندي هئي ته هين دفعي نسيم ڇاٿو لکي! زميني ۽ دنيا جي ٻين ڌلڌن ۾ مهينن جا مهينا ڪيس لکڻ جو موقعو نه ملندو هو، ته منهنجو من اچين ٿي پوندو هو، ته نسيم جي قلم کي ڪٿي ڪٽ نه لڳي وڃي ۽ وري جڏهن ڪيس ويهاڻو سينو هيٺان رکي لکندو ڏسندي هيس ته اطمينان محسوس ڪندي هيس ته نسيم سنڌ ماءُ جو فرض ڪوله وساريو آ ۽ انهيءَ ترنگ ۾ مون ڊسمبر ۽ جنوريءَ جي رت ڄمائيندڙ راتين ۾ نسيم کي ڪيئي ڀيرا چانهيون ٺاهي ڏنيون ۽ اسٽر ويلي تائين سائس سندس لکيل ليک تي ٽيڪا ٽپڻي ڪئي. اها ٻي ڳالهه آهي ته منهنجو لکڻ طرف لاڙو ڪونهي.

مون ماهتاب کي ائين ٻرابر چيو هو: ٻر هن به مذاق ۾ ڳالهه ڪئي ته مان به وري مذاق ۾ جواب ڏنو- ادي ماهتاب وري ڳالهه کي ڪجهه ٻئي نموني لکيو آهي، حالانڪ اهڙي ڪا ڳالهه ڪانهي.

اڳتي هلي پيڻ ماهتاب فلم هلندي نسيم کي اکيون آگهندي ۽ سندس اکين جي چوڌاري حلقن ۽ محرومين جو ذڪر ڪيو آهي. نسيم واقعي دل جو نرم هو ('هو' لفظ لکندي روح ڪيتري نه پيڙا پيو محسوس ڪري-). نسيم جي ڪونئري هنيانءُ جو مثال مان پنهنجي ذاتي مشاهدي مان هڪ واقعو ٻڌائيندي هلان ته تنهن زماني ۾ نسيم "مُنڌ پوڙيو مهراڻ" لکي رهيو هو. وچتو منهنجي نظر مٿس پئي. جان ڏسان ته سندس ڳلن تي لڙڪ هئا ۽ اکيون ٽي ڪنيائين ته ڳاڙهيون لال لڳيون پيون هئس. منهنجي پڇڻ تي ڪهاڻيءَ جي آخري پيرا جي آخري سٽ آڏو رکي مون کي پڙهايائين. مان ته اچرج ۾ اچي ويس: يا الله! هيءُ انسان آهي يا ديوتا!! ايتري ڪومل من جو ڏٺي به ڪو نه هو، جو پنهنجي ئي جوڙيل رتا تي پيو هنجون هاري!!! (زينوءَ جي يتيم ٻار تي ماتم ڪندڙ جي لنيڙي ڏمن اڄ پاڻ مجسم ماتم آهي).

باقي نسيم جي محرومين متعلق، ته خدا جي فضل سان نسيم جي ڪا خواهش اڻ پوري نه رهي (سواءِ سندس خيرپور تي لکيل نامڪمل ڪتاب جي). جو هُن چاهيو سو ڪيس مليو. مالي آسودگي، جنت مثل گهر، پيارا ٻار ۽ جيون ساٿي، وفادار دوست، مراد وارا ڀائر- پنهنجي لکڻين مان هو satisfied هو. ڪيس جيتري ئي عزت ۽ آڌر مان مليو جنهن جي هو لائق هو. ادا، دنيا ۾ اهڙا انسان گهٽ ملندا جن جون سڀ خواهشون پوريون ٿين ۽ نسيم به انهن مان هو. سندس موت به اهڙوئي ٿيو، جهڙي موت لاءِ هو خواهش ڪندو هو. باقي غم روزگار ته هر انسان پاڻ سان خدائي تحفو ڪٺي آيو آهي- زمينداريءَ جي future متعلق ته جاڻو پيا ته ڪهڙو آهي ۽ هڪ نسيم جي سر تي ايڏي ڪٽنب جو بار هو. نسيم جهڙو ڏسڻ جو جبل هو ته حوصلا به جبل جهڙائي هئس. نسيم ڪنهن کان شڪست کائڻ وارو نه هو. نه سياسي ڀڪهڙن کان؛ نه ادبي مالڪرن کان؛ ها افسوس موت کان شڪست کائي ويو. نه نه اهو ته مان غلط ٿي چوان ته نسيم مري ويو- نسيم ته شهيد ٿيو ۽ شهيد مرندا ته ڪو نه آهن. ڏٺو- ادا، نسيم موت کي به شڪست ڏيئي ڇڏي!!!

نسيم ۽ موت؟ ڪوڙو ئي ڪو نه ٿو لڳي.

ڀاءُ، جي توهان جو "مهراڻ" سان ساٿ سلامت هجي ته منهنجو هي خط ضرور ڇپيندا. جو مان نٿي چاهيان ته سنڌواسين تي منهنجو image خراب پوي.

آخر ۾ توهان کي اهو چوندم ته توهان اُين نه ڀانئجو، ته اهو ڪجهه ڪري توهان پنهنجو فرض ليائي ڇڏيو. نه نه، توهان کي هر دل تائين نسيم جو پيغام پهچائڻو آهي، تان جو هر انسان نسيم ٿئي. سچائيءَ تي سر ڏيڻ وارو نسيم؛ انسانيت کي پيار ڪرڻ وارو نسيم، برائيءَ جو بدلو ڀلائيءَ ۾ ڏيڻ وارو نسيم!

غمزده

- انيس نسيم احمد

● مون تازو ئي ”قاضي قادن جو ڪلام“ نالي هڪ ڪتاب شايع ڪيو آهي، جنهن ۾ قاضي قادن جا 112 ناياب بيت، شرح، ڏکين لفظن جي معنيٰ ۽ مهاڳ سان ڏنا ويا آهن. آن ڪتاب کي ڀارت جي راشٽرپتي (president) گذريل مهيني نئين دهليءَ ۾ راشٽرپتي ڀون ۾ وڪري لاءِ Release ڪيو. ڪتاب جون ٻه ڪاپيون ڪجهه ڏينهن ٿيا ته مون توهان کي ”مهراڻ“ جي ائڊريس تي، رجسٽرڊ بوڪ پوسٽ ڪري روانيون ڪيون آهن... ممڪن هجي ته ”مهراڻ“ ۾ سمالوچنا (تبصرو) ڪرائيندا... اتان جي مکيه عالمن جون ائڊريسون موڪليندا ته مان انهن کي ڪتاب ڏياري موڪلڻ جو ٻربنڌ ڪري سگهندس... ٻيو ته ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ مون کي لکيو ته هن ڪن سنڌي اخبارن ۾ ان ڪتاب تي لکيو آهي. ٻين به ڪن دوستن مان ٻڌو پيو آهي ته اتي جي ڪن سنڌي اخبارن ۾ ان ڪتاب تي تبصرو ٿيو آهي. توهان مون کي انهن Cilppings موڪلي سگهو، ته مان توهان جو تمام گهڻو شڪرگذار رهندس. توهان حيدرآباد سنڌ ۾ ويٺا آهيو، جا سنڌي ساهتيه ۽ اخبارن جو مکيه مرڪز آهي. ”مهراڻ“ جا ڪي تازا پرچا موڪلي سگهو ته مهرباني.

— هيرو ٺڪر، دهلي.

● توهان جو خط پهتو ۽ ان سان گڏ ”دودو چنيسر ڀاڱو 2“، ”مهراڻ 78-2“ ۽ ”گل ڦل“ جا جون ۽ جولاءِ جا ٻه پرچا سوکڙيءَ طور مليا. دهلي يونيورسٽيءَ ۾ جديد هندستاني ٻولين جي وڀاڳ ۾ ٻارهن ٻوليون آهن، جن ۾ سنڌي به هڪ آهي. سنڌي ٻوليءَ جي اڀياس مٿان مان آهيان. ان ڪري توهان جا موڪليل ڪتاب مون کي موڪليا ويا. هن ڊپارٽمينٽ ۾ ٻيا سڀ غير سنڌي آهن ۽ ڀارت جي ٻين ٻولين وارا آهن.

مون ٻه تحقيقي مضمون: ”سنڌي ٻوليءَ جو بُڻ بنياد، ڪجهه ويچار“ ۽ ”سنڌيءَ ۾ نام جي گردالي بناوت“ موڪليا هئا، جيڪي 68 جي پرچن ۾ ڇپيا هئا. ان بعد غلام محمد گرامي (آن وقت جي ”مهراڻ“ جي ايڊيٽر) جي لکڻ موجب سنڌي ٻوليءَ تي ٻيو به هڪ تحقيقي مضمون ”سنڌيءَ ۾ فعل جي بناوت“ سري سان موڪليو هوم، جيڪو اٽڪل فول اسڪيپ چاليهه کن صفحا هو. توهان کي ”مهراڻ“ جي فائيلن ۾ جيڪڏهن اهو مضمون هٿ اچي وڃي، ته ان جي شايع ڪرائڻ جي ڪوشش وٺندا.

— مرلي ڌر ڪشنچند جيٽلي، دهلي.

● چنڊ چاڻ نوس دليلن سان ٿيڻ گهرجي، نه ڪي اجاين الزامن سان. اڄ جو اديب صحيح سوچ رکي ٿو. هو عام ماڻهن جي حال تي قلم کڻي ٿو. هو پنهنجي جذبن، آمنگن ۽ احساسن کي ڀرپور لموني سان اظهار ڪرڻ جي صلاحيت رکي ٿو. اڄ جو اديب ديس جي ميرن، ڪوجهن ۽ مظلومن کي ڳائي ٿو. هن ادب کي نئين جوت ۽ نوان موڙ ڏنا آهن. ”مهراڻ“ جي موجن ۾ ايڏي ته مستي آهي، جو پنهنجي رستي ۾ ايندڙ هر بند کي لوڙهي

ڇڏيندو. اسان کي ”مهراڻ“ جي سچائي ۽ قوت ۾ يقين آهي. هن ڀيري شاعري گهٽ ڏني اٿوَ. مير محمد بخش ٽالپر ۽ الهداد ٻوهڙ جا مضمون نهايت معلوماتي ۽ ڪارائتا هئا.

— راهي چنا، سنڌ يونيورسٽي.

● ”مهراڻ“ ۾ ڪهاڻيون ۽ شاعري معياري هوندي آهي. اميد ته اڳتي به اهو معيار برقرار رکندا.

— رياض حسين ميمڻ، ميرپورخاص.

● ”مهراڻ“ هن ڀيري به دستوري سونهن ۽ سمجهه ڀري ونڊر سان ڪري پهتو. توڙي جو اوسيئڙو ڪجهه وڌيڪ ڪرايائين، شايد: — ’ پَل پَل ڪوڪن جان — ماس ۾ — تُنبجي رهيو آهي‘، سحر جي نظم جو اصلي ۽ عملي چٽ ٿي چڪيائين. ائين نه سمجهجو ته اوسيئڙي منهنجو ڌيان به ڪنهن سيڪس ڀيڪس ڏي ڇڪايو... اميد ته هر وک کڻڻ وقت ٻوليءَ ۽ ادب جي وسيع تر مفاد کي نه وساريندا، ٻوءِ ڀلي شخصي انا کي ڌَڪجڻو پوي.

— رسول بخش قريشي، جهڏو.

● ٽائيٽل تي سنڌ جي سورمي ۽ ننڍڙو هوشو ڏسي، وقت جا گهايل گهاوَ چُٽلي پيا. شاعريءَ جي ڀاڱي ۾ انقلابيت نظر ڪانه ٿي اچي. شاعري تمام سٺي ٿيل هئي. ڪهاڻين ۾ سڀ کان وڌيڪ ”آدرش“ وڻي. شاگرد جي حيثيت سان آئون ان ڳالهه سان اختلاف ڪندس ته هو ميٿڊرڪس استعمال ڪن ٿا. شرجيل جي ”لوٿبڪ“ مان ڪجهه صفحا رڳو پوريت تي لکيل هئا، البت ڪي اهميت وارا به هئا. مشتاق شوري جي ڪهاڻي بلڪل نه وڻي. خبر ناهي آڪهات تي ايترو ڇو لکيو اٿس، جڏهن ته هن مهانگائيءَ جي دؤر ۾ هرڪو شاديءَ کان لنوائي ٿو پيو. علي بابا به بنگالين جيان هڪ جو ماريل ٿو ڏسجي. اڳي ته خط لکڻ جو ماهر هو، پر هاڻي واپون بتال ٿي ويون اٿس. اولڙن پنيان ڊوڙڻ جي ڪوشش پيو ڪري. خدا ڪيس ماڳ تي رسائيندو. عبدالجبار جو ”ڀهانو“ ساراهه جوڳو هو. ڪيهر جو ”ڊڇڻو“ به چڱو موضوع هو. ’پورٽريٽ‘ حفيظ جون سٺيون ساروڻيون ڏئي رهيو آهي. نسيم تي لکيل ماهتاب جو ليک اڌ مڃا ڏيندو رهيو. ان کان سواءِ ”المنصوره ـ برهمڻ آباد“ ۽ ”ساميءَ جا سلوڪ“ به سٺا مضمون هئا. تنهنجي محنت تي توکي جس هجي.

— طاهر سنڌي، لاڙڪاڻو.

● هاڻ ”مهراڻ“ اسان جهڙن اپرن جي هٿ ۾ ڪٿي پڙهڻ جهڙو ٿيو آهي. ”مهراڻ“ ۾ جيڪا اوڻائي ڏسجي ٿي، تنهن کان ڪير انڪار ڪندو!

— گل محمد ’گل‘ هيسباڻي، ٽنڊوڄام.

● ڪيهر جي ”ڊڇڻو“ ۾ خيالن کي اڪائي ظاهر ڪيو ويو آهي. ليکڪ هاڻ به منجهيل ٿو لڳي، تنهن هوندي به سماج تي چڱي چوٽ آهي. علي بابا ڏاڏو فري ٿي ٿو لڳي. ڏکيا لفظ سنڌس سٺي ليکڪ هجڻ جو احساس ضرور ڏيارين ٿا، پر انهن لفظن کي سمجهڻ عام ماڻهوءَ

ڪان گهڻو مٿي آهي. 2/78 وري پڙهيم ته سحر جو "ٻنر ڄنم" ٻهرين پيري جيترو ئي سٺو لڳو هو، هن ڀيري اوترو ئي اعليٰ محسوس ٿيو. نسيم لاءِ ڪجهه صفحا وقف ڪري سڄيءَ سنڌ تي احسان ڪيو اٿوَ.
– خالدالزمان ڪاجڻي، هالا نوان.

● "مهراڻ" منهنجي پسند جو رسالو آهي. "مهراڻ" جي مقبوليت تمام وڏي ٿي چڪي آهي، اهوئي ڪارڻ آهي، جو لاڙڪاڻي جي بوڪ اسٽال تي "مهراڻ" جو نئون پرچو هفتي گذرڻ کان پوءِ ملڻ ڏکيو هوندو آهي.
– سلطان ڪوکر، لاڙڪاڻو

● من مهڻو "مهراڻ" پڙهيم، دل ۾ گهر ڪري ويو. ٽائيٽل ڏاڍو سهڻو ۽ جاذب نظر هو. مهراڻ جي مطالع مان ملندڙ موتي بي بها ۽ قيمتي آهن. اوهان جي لگن ۽ ڪاوش مبارڪ لائق آهي. اسير ڪرل کي پيش ڪيل خراج عقيدت ۽ ساڻس محبت جو اظهار ايترو ته پسند آيو، جو خوشيءَ وچان لڙڪ لڙي آيا. خدا پاڪ شال کيس جنت ۾ جاءِ ڏيڻ فرمائي. ترجمي جو ڀاڱو وڌيو. مضمون ۾ "فتحنامو" معلوماتي ۽ دلچسپ هو. شاعريءَ ۾ مهر پروين جي ڪافي ڏاڍي وڻي. ٻيا شعر به موتين مثل هئا. اوهان جي غزل متاثر ڪيو. علي بابا ۽ مشتاق شوري محنت ڪري ڪهاڻيون لکيون آهن.
– محمد اسلم 'صابر' ڪنڊڪوٽ.

● "مهراڻ" سنڌ جو واحد خالص ادبي ۽ عظيم مخزن سمجهو وڃي ٿو. الله اوهان کي وڌيڪ توفيق عطا فرمائي.
– سيد ماڪن شاه رضوي، ميرپور خاص.

● جيڪڏهن ڪو صاحب ذاتي پسند ۽ ناپسند جا اصول ادب تي مڙهڻ گهري ٿو، ته اها هڪ ڏاڍائي آهي. جيستائين مخصوص گروهه جو سوال آهي، ته منهنجي خيال ۾ توهان "مهراڻ" کي ڪنهن مخصوص گروهه يا نظريي جو ٿيڻ نه ڏنو آهي؛ پر جيڪڏهن ڪي "مهراڻ" کي ڪنهن هڪ گروهه جو رسالو بنائڻ چاهين ٿا، ته مينديءَ ۾ مارئي نه ڪٿيون. "مهراڻ" جي ايڊيٽر ته رسالي تي ڪابه نظرياتي يا ذاتي پابند نه ٻڌي آهي. توهان "مهراڻ" جي ايڊيٽر جي حيثيت ۾ ۽ پنهنجي سڄي شاندار ادبي زندگيءَ ۾ صرف ۽ صرف سنڌي ادب ڏانهن جوابدار رهيا آهيو. ان ۾ ڪوبه شڪ ناهي ته توهان ان جوابداريءَ کي پوريءَ ريت نباهيو آهي. توهان کي ڪنهن ٻئي جي آڏو جوابدار رهڻ جي ڪابه ضرورت ڪانهي. توهان کي سنڌي ادب، ٻوليءَ ۽ سڀيتا آڏو جوابدار هئڻ تي خوشي هئڻ گهرجي.
– ٻلبل ڪوروهي، سنڌ يونيورسٽي.

● "مهراڻ" دلاويز رسالو آهي. اوهان جي محنت قابل صد تحسين آهي. توهان سنڌي علم ادب لاءِ هڪ نئين ۽ ناياب شيءِ جو اضافو ڪندا رهو ٿا. شعر ته پنهنجو مٽ پاڻ هئا، خاص ڪري "مارئيءَ جا سلام" پسند آيو. نسيم ڪرل جي فن کي پيش ڪرڻ لاءِ جيڪا ڪوشش ورتي اٿوَ، تنهن لاءِ اوهان ڪورون لهڻيون. ماهتاب محبوب "سنڌي ٻوليءَ جو بي تاج

باد شاهہ" ۾ دل جي ڏک ڀري سچا واقعا پڌايا آهن. پڙهڻ سان اٿين ٿو معلوم ٿئي ته نسيم هن وقت موجود آهي. ترجمي جو ڀاڱو به پسند آيو. الهداد ٻوهڙي جو مضمون "شعر جي اڀياس جا نوان طريقا" پڙهڻ وٽان هو، ۽ شاعرن جي لاءِ هڪ رهبريءَ جو ڪم ڏئي ٿو. "ساميءَ جا سلوڪ" مضمون تي ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد سنڌيءَ کي جس هجي.

– عبدالعزيز 'آسي'، ڪنڌڪوٽ.

● "مهراڻ" ئي آهي، جنهن سنڌ ۽ سنڌيءَ جي سيند کي سينگارڻ سنوارڻ لاءِ سالوڻ سياري ڇوليون هڻي هنيون آهن. جڏهن "مهراڻ" جي ساڄي ڪپر ڏانهن نظر ڊوڙايم، ته عنايت بلوچ، ذوالفقار راشدي، ثريا سوز، مانيٽو اوٺو، بشير سيتائي، مقبول اختر، اياز گل، غلام نبي لاشاد کي بهترين راڳا ڏنم، جن پنهنجي پنهنجي ڍنگن سان سٺي سنڀال ڪئي آهي. انهن کان اڳيرو سرو پچند رشاد جو 'ڀروڀي' ۽ 'ڏاهو' عذرا جبين جو 'جيئڻ ڪارڻ جيڏيون' ۽ نورالهديٰ شاهہ جو 'ديس جي سنسان گهٽين ۾' "مهراڻ" ۾ سيلابي صورتحال جو رکوالو ڏٺم. اوهان جي 'آخري ڊائلاگ' سيني کان سرسي ڪئي.

ڪاڀي ڪپ تي، لسيم جي ياد ۾ نسيم جون ڪهاڻيون ۽ ماهتاب محبوب جو "نسيم سنڌي ٻوليءَ جو بي تاج باد شاهہ"، "مهراڻ" ۾ ڏيئي، نسيم جي وڇوڙي کان آيل گهاوَ ۾ ڪائي ٽنبي ڪئي اٿوَ. ––سرڪش سنڌي، رتوديرو.

● ڪيهر جي ڪهاڻي سماج جي منهن تي ڀرپور چماٽ آهي. "ڳالهہ" کي ڪوبہ لفظ جو پوش نہ پارايو ويو آهي. اهڙا واقعا ۽ مشاهدا ڪڏهن بہ پنهنجي سکهہ يا عمر نہ وڃائي سگهندا.

– قمر شبير، خيرپور ميرس.

● توهان جي ايڊيٽريءَ ۾ "مهراڻ" هڪ نئون رنگ ماڻيو آهي، شاعريءَ جي ڀاڱي ۾ مڙني ڪسو آهي. شاعريءَ جي ناليءَ ۾ گهڻي ڀاڱي نظمانا اثر پيا ڇپجن، جن ۾ ڪو مرهہ ڪونهي، رڳو شاعر جي ذهني خلفشار جو عڪس آهن. عام پڙهندڙن جي دلچسپيءَ کي آڏو رکي شاعري ڇاپيو، آزاد نظم تہ شاعريءَ جي اصولن کان بنهہ آزاد آهن.

– ياسمين، خيرپور ميرس.

● "مهراڻ" پڙهيم، ڏينهون ڏينهن وڪ اڳتي اٿوَ. هن دفعي سائين الهداد ٻوهڙي جو مضمون معياري هو. ڪهاڻين ۾ علي بابا ۽ مشتاق شورو سٺا رهيا. ممتاز مهر جي ڪهاڻي "منزل" ۾ ڪو تاثر ڪونہ هو، پر تڏهن بہ چڱيرڙي هئي. لسيم ڪرل جي ياد ۾ نڪتل هي پرچو مجموعي طرح سٺو هو. نسيم جو مضمون ۽ سندس ڇپيل ڪهاڻي واهہ جي هئي. اهڙو عظيم ڪهاڻيڪار اسان جي دل تي گهاو ڪري ويو. هڪ گذارش تہ "مهراڻ" جهڙي بلند پايہ پرچي کي اجاين بحثن ۾ نہ ڦاسايو. –آزاد جتوئي.

● پرچي کي سنوارڻ لاءِ اوهان جون ڪوششون ساراهڻ جوڳيون آهن ۽ اوهان جنهن سڪ آڪير سان "مهراڻ" کي اسان جي هٿن تائين پهچايو ٿا، ان لاءِ اوهان کي جس هجي.

— اياز سنڌي.

● "مهراڻ" جي سونهن ۽ سوڀيا سان توهان جي محنت پڌي پئي ٿي. رسالي کي جن پاڳن ۾ ورهايو اٿوَ، ان سان رسالو وڌيڪ زيبائتو ٿو لڳي. ڪهاڻيڪارن ۾ علي بابا، نسيم ٿيبو، مشتاق ڪاملائي ۽ کيهر شوڪت سرس آهن. 'سَر ۾ سارينڌي'، نسيم کرل جي ياد ۾، ماهتاب محبوب، علي بابا، سحر امداد، تنوير جوڻيجو ۽ نسيم ٿيبو جا تاثر وڻيا. 'موت، سارتر جي نظر ۾' پڙهي ولي رام ولڀ جي محنت کي ساراهڻو ٿو پوي. شاعريءَ ۾ خاڪي جويو، ثريا سوز، بشير سيتائي، طاهر سنڌي، ڪنول لهاڻو، وليرام ولڀ، امداد حسيني، رسول ميمڻ، ذوالفقار راشديءَ جي ڪلام، ان حصي جي سونهن وڌائي آهي. اميد آهي ته توهان جي محنت صاب پوندي.

— پيار علي 'پريمي'، ٽنڊو باگو.

● سمجهان ٿو ته اڃا "مهراڻ" تي بزرگ ليکڪن ۽ شاعرن جي مُهر لڳل آهي. هر دفعي ساڳيا ساڳيا ليکڪ ۽ ساڳيو مواد. اهو سمجهه ڇا هي؟ کتريءَ جو اسڪيچ وڻيو. شعرن ۾ سروپچندر شاد، رسول ميمڻ، ولي رام ولڀ ۽ تنهنجا شعر وڻيا. سحر ته شايد هر دفعي "مهراڻ" جا ٻه پيج لڪائي ورتا آهن، پر پوءِ اڃا چو نه اچن.

— مختار "ناز" سومرو، ڪنڊڪوٽ.

● "مهراڻ" نئين ٽهيءَ جي نوجوانن جو رسالو آهي. نه اڳيان پارسي ڪتاب، نه حاڪمن جا خطبا. کرل تي ماهتاب جو ليک لک لهي. کرل جهڙي عظيم ڪهاڻيڪار جي ادبي توڙي ذاتي زندگيءَ کي سمجهڻ لاءِ اهو مضمون ئي ڪافي آهي. اوهان جي غزل جون مٺيون ٻه سٽون پنهنجو مٽ پاڻ آهن. ان سان گڏ شاعري ۽ ڪهاڻين جو ڀاڱو به پڙهڻ وٽان آهي.

— اشرف "آصف" مصرائي، لاڙڪاڻو.

● "مهراڻ" ڏاڍو پسند آيو. اسان جو "مهراڻ" پاڪستان جي ڪنهن به ٻوليءَ ۾ نڪرندڙ ادبي رسالي کان ڪهڙي به طرح گهٽ ناهي.

— عبدالجبار عباسي، هري پور، هزاره.

● ڪو زمانو هو، جو "مهراڻ" رسالو اسٽينڊرڊ جو سمجهيو ويندو هو، پر پوءِ جيئن ئي معيار ڪرڻ لڳو ته اسان جهڙن ڪيترن پڙهڻ ئي ڇڏي ڏنو. توهان جي ادارت هيٺ پهريان ٻه پرچا ته نه پڙهي سگهيو آهيان، پر 78-3 وارو پرچو بوڪ اسٽال تان ملي ويو. ڏاڍو دلچسپ لڳو آهي. ٻي ڳالهه اها ته لڳي ٿو ته سنڌ ۾ فقط ٻه آرٽسٽ آهن — ظفر ڪاظمي ۽ گل محمد کتري — جو، گهڻي ڀاڱي انهن جون ئي Paintings نظر اچن ٿيون ۽ ڪيترين ته ساڳيون

Gul Hayat Institute

ساڳيون ڏسي ٽڪجي پيا آهيون. سرورق جي تصوير ۾ ته وري ڪمال آهي، جو ساڻ جي چهري تي ماتا بدران ڪاوڙ ۽ غصو بکي رهيو آهي ۽ لڳي پيو ته هوءَ ٻار کي اُولشو پئي هڻي.
— الطاف شيخ، ڪراچي.

● اڳين پرچن جي ڀيٽ ۾ هي پرچو ڪجهه ماٺو ٿو لڳي. ”مهراڻ“ بابت ڏيريون اڳ به مشهور هيون، پر توهان آتر لهڻو. هن ڀيري ڪهاڻين جو حصو ايترو جاندار ڪونه هو، جيترو هئڻ گهرجي ها. چا ممتاز مهر جي ڪهاڻي ”مهراڻ“ ۾ شايع ٿيڻ جهڙي هئي. وري به لک شاباسون هجن علي بابا، مشتاق شوري ۽ مشتاق ڪاملاڻيءَ کي، جيڪي ڪهاڻين جي حصي جو ڀرم رکي ويا. ’پورٽريٽ‘ جي ٻي قسط اهڙو خاص اثر نه ڇڏيو. نسيم کرل تي لکيل ماهتاب جو مضمون ڏاڍو وڻيو. شاعريءَ جي حصي مختصر هئڻ جي باوجود گهڻو متاثر ڪيو. توهان جي غزل جون هي سٽون:

ٻالهون ۾ ٻل لاهي چاهي، هيٺو ناهي هان،
جان جان جيءَ جسي کي جوکو، تن تالکهي تان تان.

عذرا جبين جو هي نيڙو:

لنڊي نيڻي ڪنوار
ٿلهي ٻوڙهي سيٺ جي
اکين منجهه خمار.

اشرف آصف جو نيڙو:

سياڻو يا نادان
ٻرڻ ۽ ٻيٽ لڙهه
هرڪو آ حيران.

ان کان سواءِ تهمينه مفتي جو نظم ۽ رحيم بخش قمر جا ”مارئيءَ جا سلام“ ڏاڍا وڻيا ۽ متاثر ڪيائون. مضمونن جي حصي مان سائين الهداد ٻوهيو ڪيرون لهڻي.
— قل علينواز سعيد، نوابشاهه.

● ”مهراڻ“ جي شاعريءَ واري ڀاڱي ڏاڍو متاثر ڪيو. ڪنول لهاڻي زان پال سارتر جي آواز ۽ پيغام کي سٺي ترتيب ڏيئي اسان جي اڳيو پيش ڪيو آهي. پرچي جي هر شاعر ٻاڻ نباهيو آهي. نسيم جي ڪهاڻي ”پهرين مُراد“ دلچسپ ۽ بهترين ڪهاڻي آهي. نسيم امر آهي ۽ رهندو.
— راڻو ”راز“ ميٺي، ٿرپارڪر.

●”مهراڻ“ 3/78 نومبر جي پڇاڙيءَ ۾ مليو، اهڙي ليٽ شايد برداشت نه ٿئي. پر وري رسالو ڏسي دل چولدي آهي، ته امداد اچا ۽ سجاڳ آهي. ايڊيٽوريل ڪو خاص نه پيو اچي. گهٽ ۾ گهٽ پڙهندڙن سان رهاڻ ته هئڻ گهرجي. شاعريءَ جي ڀاڱي ۾ هڪ

Gul Hayat Institute

شاعر جا وڌ ۾ وڌ بہ شعر هئڻ گهرجن. مهر پروين، عنايت بلوچ، ذوالفقار، ثريا سوز، تاج جويو، واجد، سورٺ سنا رهيا، ۾ اياز گل، سروپچندر شاد، تهمينہ، ڪنول ۽ نورالهديٰ شاهہ گهڻو متاثر ڪيو. امداد ۽ سحر سٺن شاعرن ۾ ليکجن ٿا. نورالهديٰ کان ”مهراڻ“ لاءِ ڪا اهڙين ڪهاڻي وٺو. علي بابا حسب دستور متاثر نہ ڪري سگهيو. ور ور پڙهڻ سان بہ سمجهہ ۾ نہ آيو تہ ڇا پيو لکي! مشتاق شوري شروع ۾ لکو تہ سٺو لکيو، پر پڇاڙيءَ ۾ اڻپورو نتيجو ڇڏي، سڄي ڪهاڻيءَ جو بيڙو ٻوڙي ڇڏيائين. عبدالجبار جوڻيجي جو ”ٻهالو“ وٺيو. ممتاز مهر متاثر نہ ڪري سگهيو. خبر ناهي ڇو اهڙيون ڪهاڻيون ٿا ڇپيو؟ رعنا شفيق صديقيءَ جي ”آدرش“ بهترين هئي. ڪهاڻيءَ ۾ ڪٿي بہ ڪو جهول نظر نہ آيو. ڪهاڻيءَ جي رواني ۽ دلڪش لفظن ان کي ”مهراڻ“ جي جان ثابت ڪيو. ”اولبڪ“ جو هڪ پنو بہ سمجهہ ۾ نہ آيو. نسيم ٿيبو جي ناول جي هڪ باب پڙهڻ کان پوءِ هرڪو ائين سمجهندو تہ هي هڪ بهترين ناول آهي. مشتاق ڪاملاڻي ۽ ڪيهر سنا رهيا. نسيم جون لکڻيون پڙهي دل پرچي آئي ۽ نسيم جو ”چونيهون در“ وري ياد آيو. نسيم بابت ماهتاب محبوب جي يادگيرين بار بار پڙهڻ تي مجبور ڪيو. نسيم بابت سيني جا تاثر سنا هئا. مضمون سڀ ڪارائتا ۽ وڻندڙ هئا.

محمد اقبال بلوچ، تلهار سنڌ.

● ”مهراڻ“ نهايت شوق سان پڙهندو آهيان. پرچي کي باقاعدگيءَ سان ۽ بهترين نمولي سان شايع ڪرڻ تي مبارڪون.

روشن منگي، ٻنوعاقل

● شاعريءَ ۾ مهر پروين، ذوالفقار راشدي، تاج جويو، اياز گل، ڪنول لهاڻي ۽ سحر امداد پاڻ موکيو آهي. ”ٻهالو“ ۽ ”منزل“ بهترين ڪهاڻيون آهن. ترجمي جي پاڳي ۾ وليرام ولڀ کي جس هجي. مضمونن جي حصي ۾ ڊاڪٽر بلوچ صاحب، ڊاڪٽر ميمڻ صاحب ۽ ٻوهڙي صاحب جا مقالا اهم حيثيت رکن ٿا.

”مهراڻ“ سنڌي ادب جو هڪ انقلابي ادبي رسالو آهي، جيڪو جديد خيالن ۽ موجوده سماجي ضرورتن کي اڳيان رکي شايع ڪيو ويو آهي. هر صنف تي معياري مواد پيش ڪيل آهي. ”مهراڻ“ سنڌ کان وڇڙيل ساٿين لاءِ ”سنڌڙي جي سوکڙي“ آهي. بيشڪ ”مهراڻ“ سنڌ جو واحد علمي، ادبي، تاريخي، تمدني، اخلاقي ۽ اصلاحي رسالو آهي.

الطاف سومرو، داد لغاري.

● ادب خاطر ڏکب سور سهي بہ ڪم ڪندا رهو. ائين نہ ٿئي جو سياڻي سڄي قوم کي لوڙهڻو پوي... اڳي کان اڳرا ٿي وکب وڌائيندا رهو.

راشد مورائي، مورو.

● مدت کان ”مهراڻ“ پڙهندو اچان. توهان جي رنگ روپ پريا اٿس، اهي ۽ روح کي راحت ڏين ٿا. شل ويران وير وڌ هجي.

غلام رسول شاهه رضوي، عمرڪوٽ.

● سرورق: ويچارو معصوم مصور پاڻ مايوس آهي؛ ان ڪري تصوير ۾ مائي مايوس نظر اچي ٿي؛ پار ڪي چڻ ڪٿهنو ٿي ڏي. شاعريءَ ۾ رڳو لالا آهن. ڪهاڻيون، ڳالهه، پورٽريٽ سڀ هڪ هنڌ سٽيل آهن. ’سوچ لوچ‘ صفا نه وڻي. حاميءَ جي غزل (سڪائون ٻاسڻ، پـڙ وجهڻ، چلا ڪيڻ) ۾ ڪهڙي نواڻ آهي؟ رحيم بخش قمر روح جون ڳالهيون ڪيون. مهر پروين جو شعر موچارو هو. عنايت بلوچ 1976ع جي ياد ڀڄي ويو آهي. نعيم پوتن جي ڳالهه ڪري پارن کي ڊيڄارڻ ٿو چاهي. ذوالفقار جي ڪوشش سمجهڻ ڪپي. مانيٽي جو غزل شاهڪار هو. سروپ ۽ عذرا جا نيڙو ماترائن تي پورا ناهن. تنهنجي غزل متاثر ڪيو. توهان جي آئي شرجيل، شوڪت، علي بابا، ڪنول ۽ سحر هر پرچي تي ڇانيل آهن. علي بابا جي ڪهاڻيءَ جي ٻولي ڪچي ۽ انگريزي لفظن سان پربل هئي. مشتاق شوري جي ڪهاڻي پاڻ سان جنگ هئي. ممتاز جي ڪهاڻي حقيقي لڳي. عبدالجبار جوڻيجي جو ’بهانو‘ وڻيو. رعنا جي ڪهاڻي ’آدرش‘ انگريزي ڪاڏڙ هئي. نسيم ٿيٻو جي ڪهاڻي غيرحقيقي ۽ جُڙتو لڳي. مشتاق ڪاملاڻيءَ جي ’ٽنبل رت‘ جي ٻولي نه لاڙي آهي نه آزادي. ساوول جي ’خالي ٻنو‘ هئي ٻـ خالي ٻنو. ڪيهر ڪهاڻيءَ ۾ ذليل، ڪتي، بدمعاش جهڙا اگرا لفظ لکيا آهن. مسڪين جي ڳالهه ٻـ مسڪين هئي، نتهي نُڪي، لڏو لاهي وجي ڪٽ تي ويٺو، ’سڪٽو‘ ۽ ’تور پيو‘ جهڙا نالا مون ته پنهنجي سانير ۾ نه ٻڌا. پورٽريٽ ۾ ڪالديرا چالڪي لکي ليکڪ پنهنجي مشاهدي جي ٻت وائکي ڪئي آهي. علي بابا جو ليک پڙهي لڳو ته نسيم سائبيريا جو رهاڪو آهي. سحر امداد وقت سر چڱو لکيو. ولي رام جي ڪوشش ساراهه جوڳي آهي. ڊاڪٽر بلوچ جو مضمون چڱيرو آهي. ڊاڪٽر پوهٽي جو مضمون چڱو آهي؛ پر انگريزي لفظن سان پربل. مير صاحب ۽ سنڌي صاحب جا مضمون وڻيا. ”مهراڻ“ ۾ پروفن جون ڪوڙ چڪون آهن.

محمد عثمان سولنگي.

● ”مهراڻ“ مستيءَ ۾ اڳي کان اڳرو آهي. ٽائيٽل بهترين هو: ٻهراڙيءَ جي عورت، ڪچ ۾ ٻار، نماڻا نيڻ! ”سوچ لوچ“ پڙهندڙ کي سوچ لوچ تي اُڀاري ٿو. تو نسيم جي ياد تازي ڪرائي، ادب جي ٺيڪيدارن کي سچ چيو آهي. شاعري سڀ سون هئي. عنايت بلوچ، ثريا سوز، اياز گل، طاهر سنڌي، ڪنول لهاڻو ۽ تنهنجون شيون وڻيون. نعيم سڄو صفحو اجايو وڃايو. سڄاڻ پڙهندڙ کي سڌ آهي ته توهان نوان ۽ سٺا لکندڙ پيدا ڪيا آهن. مشتاق شوري، علي بابا، مشتاق ڪاملاڻي، شرجيل ۽ رعنا جون ڪهاڻيون سٺيون هيون. ”پورٽريٽ“ پڙهي لڳو ته اسين ٻـ ڪانپ ڪيو وينا حفيظ سان ڪچهريون ڪريون. ”سر ۾ ماريندي“ ۾ سيني نسيم سان انصاف ڪيو آهي.

—— گل هيسباڻي، خيرپور ڳنبو.

● "مهراڻ" جو سنڌي وڏيو. شاعري ساراهه جوڳي هئي. علي بابا ۽ نسيم کرل جون ڪهاڻيون بهترين هيون. شرجيل جو لوڏيڪ سٺو هو. نسيم بابت ليک وڻندڙ ۽ دلچسپ هئا. نسيم اڄ اسان وٽ ناهي، پر هن جي ياد سدائين رهندي. دعا آهي ته "مهراڻ" اڃا به ترقي ڪري.

– لياقت علي سيال، هالائي

● شاعريءَ ۾ نعيم، ثريا سوز، واجد، اياز گل، طاهر سنڌي، سروپ (ڏياري، ليڪن جو گهيرو) تهمينه ۽ توهان سٺو لکيو. رعنا جي ڪهاڻي "آدرش" پڙهي جو لڪ هئي. علي بابا، نسيم ٿيبو ۽ ڪيهر جون ڪهاڻيون بهترين هيون. "نسيم نسيم کرل کرل"، "پورٽريٽ" ۽ پوهٺي صاحب جو مضمون سٺو هو.

– آفتاب احمد سومرو، شڪارپور

● وچين دؤر وارن تي اها ميار آهي، ته هو عربي ۽ فارسيءَ ۾ ڪاهي پيا هئا. توهان "سماهي" کي "تماهي" ته ڪيو: پر ساڳئي وقت انگريزي ۽ هنديءَ ۾ وجهي ڇڏيو. علي بابا کي عرض ته هو انگريزي لفظن سان انصاف ڪري. نسيم جون ڪهاڻيون سون آهن، جن تي وقت جو ڪٽ لٿو چڙهي. افسوس جو نسيم جي وڃڻ سان اهڙين ڪهاڻين لکجڻ جي اميد ختم ٿي وئي! "پهرين مراد" جي پولي ڳاڙ آهي، جيئن: "حجتان" "چنگهان"، پر ڪٿي وري عنائت ۽ ماڻڪ "چٽرون"، "ڪلون" ڪري چون ٿا. فعل به حيدرآبادي لهجي جا آهن. نسيم جو مضمون "چوڙيون ليبريون" پلو هو. کرل تي ماهتاب محبوب جو ليک چڱو هو. کرل تي علي بابا جي ليک جو رکيو عنوان وڏيو ناز سهتي کي اهو پڌائڻ ڪپي ها ته 'خفتي' ۾ ڪهڙو زهر هو ۽ پين ڪهاڻين ۾ ڪهڙي ماڪي ڀيل هئي. تخليقي ۽ تحقيقي مواد لاءِ "مهراڻ" جي صفحن جي برابر ورڇ ٿيڻ گهرجي.

– رشيد چڪائي، چڪ سکر

● "مهراڻ" جيڪو سنڌي ادب ۾ واڌارو آندو آهي، سو شايد ئي ڪنهن ٻئي رسالي آندو هجي. هن ڀيري ممتاز مهر ۽ ڪيهر جون ڪهاڻيون چڱيون آهن. نسيم کرل جي "پهرين مراد" وڻندڙ ۽ دلچسپ هئي. ذوالفقار راشدي ۽ طاهر سنڌيءَ جا غزل سٺا هئا. مشتاق شوري جي ڪهاڻيءَ ۾ اکيون تي ڪيل بحث پسند آيو. ڪيهر جي ڪهاڻيءَ جا ڪردار چڻ پتلا هجن، جن کي ليکڪ پنهنجي مرضيءَ سان گهمايو ڦيرايو آهي. اهو انداز غيرفطري ٿو لڳي. شرجيل، ماهتاب محبوب، بيدل، علي بابا، سالول ۽ سحر جون لکيون پڙ وڻيون. پوهٺي جو مضمون معلوماتي هو.

– سرِشن، لاڙڪاڻو

● "ساروڻيون" ۾ سحر لکيو آهي ته "جنوريءَ جو 'سوجهرو'... اڃا پکهر پئي سگهايو..." اهو جنوريءَ ۾ پکهر ڪٿان آيو؟ مشتاق شوري جي ڪهاڻيءَ ۾ ڪنهن "ڇتي قسم جي شهوتي ڇوڪريءَ" جو ذڪر آهي. شاعريءَ ۾ بحر طويل جا ٽوٽا ٽڪرا ڪري ڳچ مچ مضمون نثبي، ڪنهن سٽ ۾ ٻه، ته ڪنهن ۾ چار لفظ ۽ بي معنيٰ نثري ٽڪرا لکي هرڪو لئيءَ مان لٺ پڇيو

شاعر بڻيو وتي! اڪثر تحريرن ۾ انگريزي جملا ۽ اکر تنبل آهن. ڇا اها ٻوليءَ جي خدمت آهي؟ مهرباني ڪري "مهراڻ" کي بازاري پرچو نہ بڻايو.

- اسدالله عاجز، ڳاڙهي موري (خيرپور)

● "مهراڻ" انگريزيءَ سان ڀريل آهي، خاص ڪري پوئين جو مضمون، جيڪو مواد ڇپي رهيا آهيو، سو نالي کي ڏسي ڇپي رهيا آهيو. مواد مقصد ۽ معنيٰ جي لحاظ کان ڏيڻ گهرجي. ص 21 تي غلام نبي ناشاد جو نظم 'ڪنواري' سنڌي ثقافت تي سنئين سڌي چڙهت آهي. طاهر سنڌي جو غزل معياري هو. اياز گل جو غزل بہ پيارو هو.

- نظيراحمد شهزاد، لاڙڪاڻو

● نورالهديٰ شاهہ لفظن کي معنيٰ ڏيڻ ۾ سڄل آهي. نثر توڙي نظم ۾ رسالو آتم هو. نئون نسل ادب تي هڪ هئين، دقيانوسي اصولن، پراڻن تورن ۽ ماپن کي رد ٿو ڪري- پوڙهين ڪوڙهين سوچن کي نندي ٿو. - منظورعلي ٻٽو، ٽنڊو محمد خان

● "مهراڻ" ۾ آيل لواڻ سواءِ اندر جي الڏن جي هرطبقي پسند ڪئي آهي. اهو ڪريڊٽ آهي. ان لاءِ ڪنهن سُڌي خارج شخصيت کان ڪنهن سرٽيفڪيٽ وٺڻ جي ضرورت ڪانهي. ادب ۾ اختلاف راءِ جي اهميت کان لنوائي نٿو سگهجي. اختلاف راءِ لہ رڳو ليڪڪ جي شعور ۽ Perception کي اڳتي وڌي هلي ٿي؛ پر نون تجربن جي آڌار تي تخليقن کي جنمڻ ۾ مدد بہ ڏئي ٿي. جتي اختلاف راءِ ناهي، اتي فڪر ۽ عمل جون راهون بند ٿي وڃن ٿيون ۽ ذهني اوسر رڪجي ٿي وڃي. اسان جهڙين قومن لاءِ تہ ان جي اهميت ٿهائين وڌي ٿي وڃي؛ جنهن جي روشنيءَ ۾ اسان کي تجربي جو ساهس ڪري آفاقي تخليق کي جنمي، پنهنجي ادب کي بين الاقوامي معيار تي پهچائڻ جي جاکوڙ ڪرڻي آهي؛ پر ان جو مقصد اهو ناهي، تہ بدنيتيءَ کي برداشت ڪيو وڃي. ڌرتيءَ جي گولي تي ٿيندڙ تڪڙين سياسي، سماجي اقتصادي ۽ ثقافتي تبديلين کي محسوس نہ ڪرڻ، چاڪيءَ جي ڏاند جيان اکين تي کوپا چاڙهي، هڪئي ٻڙ ۾ ڦرڻ واري ساٿيءَ جي ذهني اوسر بابت ڇاٿو چئي سگهجي؟ ادب رڳو الگ اکر گڏ ڪرڻ جو ڳالهو ڪولهي- ادب انسان جي آئلي پولڊڙ جذبن جو نالو آهي.

- نور کهلو، دادو

● ڪيهر دليريءَ سان ڪهاڻي لکي آهي، جس هجيس. پيا بہ ناليرا ڪهاڻيڪار هئا، پر سيني ۾ هڪجهڙائپ هئي! هاڻ علي بابا جون هڪ ئي ڍنگ ۾ لکيل ڪهاڻيون بور ٿيون ڪن. مضمون سٺا ۽ ساڍيڻ جهڙا آهن. - ممتاز عباسي، لاڙڪاڻو

● "مهراڻ" پنهنجي اصل ڪارب ۾ سمويل آهي، ان لاءِ جَسُ لهڻو. باقي سچ تي ٻاهوڙ تہ رهندي آئي آهي، نئين- پراڻي جي ويڙهہ بہ هلندي آئي آهي. "مهراڻ" سڙيل ۽

سينواريل سر نن، پر و هندي واهڙ جيان آهي. شعرن وارو ڀاڱو ڪجهه ڪمزور رهيو. شايد مواد جي کوٽ جي ڪري. ڪهاڻين ۾ علي بابا جي ڪهاڻي اهم آهي. ممتاز مهر جي ڪهاڻي سمجهه ۾ نه آئي. عبدالجبار جوڻيجي جي ڪهاڻي ٽيڪنڪ جي لحاظ کان وڻي. شرجيل ڪسي لکڻ جو ڏانءُ آهي. نسيم ٿيبو جي ڪهاڻي من کي ڇهندڙ آهي. 'پورٽريٽ' متاثر ڪيو.

– اڪبر سومرو.

● "مهراڻ" نه رڳو اڳي کان اڳرو آهي پر ارڏو پڻ. الهداد بوهيي جو مضمون ڪارائتو آهي. ٿالهر صاحب جو مضمون سٺي تحقيقي ڪوشش آهي. 'ساميءَ جا سلوڪ' پراڻي ماهي ۾ نئي ماڻيل آهي. 'چيڙيون ابيريون' پڙهڻ سان نسيم اکين اڏو اچيو بيهي؛ هن پنهنجي طبقي سان جنگ جوٽي – سنڌس ڪهاڻيون ادب جو آملهه خزانو آهن. علي بابا ۽ ماهتاب محبوب جا تاثر وڻيا. داخلي ڪيفيت هيٺ لکيل عليءَ ۽ مشتاق جون ڪهاڻيون من کي ڇهندڙ پچائي رکن ٿيون. 'بهالو' طنز سان ڀرپور آهي. شرجيل جي ڪهاڻي ڏاهوڪي آهي، سواءِ سورميءَ لاءِ آگرين تشبيهن جي. نسيم ٿيبو جي ڪهاڻي سٺي آهي. 'آدرش' چڱي هولدي به ڊيگهه جي ڪري بور ٿي ڪري. شاعريءَ ۾ لعيم، ذوالفقار راشدي، ثريا سوز، تاج جويو، خاڪي جويو، سروپ، عبدالجبار جوڻيجو، لصير، رسول ميمڻ، ولي رام ولڀ سرس آهن. تنهنجي غزل ۾ لئون لڪور خيال ڳتيل آهي. ڪنول جي نظم ۾ هن ڪوڙهيي ۽ پرماري سماج خلاف زبردست Protest آهي. سحر امداد جي نظم ۾ داخليت آهي، جا ڪوبه واضح تاثر اڻي ڇڏي ۽ اهو نظم نه پر Prosaic ٿو لڳي، عنوان به صحيح نه اٿس. 'پڙهندڙن وٽان' ۾ سٺا رايا آيل آهن، سواءِ انهن جي جن وٽ اڃا پراڻا ڪتيل وَٽَ ۽ تَراڙا آهن.

– اشير سيتاني، ٽنڊو باگو.

● "مهراڻ" وقت تي ڇو نٿو اچي؟ اياز گل جو غزل سٺو آهي. طاهر جي هن شعر: 'منهنجي هٿ تي ليڪو ناهي، تنهنجا ڀاڳ ڀلارا آهن' متاثر ڪيو. سروپ 'ڀهروپي' ۾ امن جي پوڄارين تي چڱي ٽوڪ ڪئي آهي. ڪنول جي 'موت' متاثر ڪيو. ولڀ جو آخري نظم سٺو هو. 'رِسندو پرجند و کهاڻ'، 'خالي پنو' ۽ 'ڳالهه' سٺيون هيون. نسيم کرل ۽ ماهتاب محبوب جون لکڻيون وڻيون. علي بابا انگلش جي ڪيڏَ آهي يا انگلش سندس ڪيڏَ! مضمون سڀ اهم هئا، جُندبا پَٽ کان پاسو ڪريو.

– منظور احمد قريشي، شهداد پور.

Printed and Published by Ghulam Rabbani A. Agro, at the Sindhi Adabi Board's Printing Press, Tilak Incline, Hyderabad Sind.

سائينمِ! سَدائين، ڪَرِين مَٿي سِنڌ سُڪار،
دوست تون دلدار، عالم سڀ آباد ڪرين.

Gul Hayat Institute